

# ZBLIŻENIA 7

Język – Kultura – Społeczeństwo

Pod redakcją

Anny Stolarczyk-Gembiak  
i Marty Woźnickiej



AKADEMIA NAUK  
STOSOWANYCH  
W KONINIE



## **Zbliżenia 7**

**Język – Kultura – Społeczeństwo**





Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Koninie

# Zbliżenia 7

**Język – Kultura – Społeczeństwo**

Pod redakcją

**Anny Stolarczyk-Gembiak  
i Marty Woźnickiej**



Poznań – Konin 2024

Projekt okładki:  
Wydawnictwo Rys

Recenzja wydawnicza:  
dr hab. Janusz Taborek, prof. UAM

Korekta:  
Sebastian Surendra

Copyright by:  
Autorzy

Copyright by:  
Wydawnictwo Rys

Wydanie I  
Poznań – Konin 2024

**ISBN 978-83-68006-32-2**

**DOI 10.48226/978-83-68006-32-2**

Wydanie:



Wydawnictwo Rys  
ul. Kolejowa 41  
62-070 Dąbrówka  
tel. 600 44 55 80  
e-mail: [tomasz.paluszynski@wydawnictworys.com](mailto:tomasz.paluszynski@wydawnictworys.com)  
[www.wydawnictworys.com](http://www.wydawnictworys.com)

## **Spis treści**

Wstęp .....	7
Anna Buncler Struktury argumentowe czasowników przyłączających argument czasu w języku fińskim .....	11
Grzegorz Chromik Rejestr dusz parafii Wilamowice z 1642 roku jako źródło do badań nad kontaktem językowym .....	27
Agnieszka Kałużna Dickens i estetyka: analiza tłumaczeniowa <i>Olivera Twista</i> Karola Dickensa .....	39
Anna Nawrotek Gdy język umiera – programy restytucji celtyckiego języka irlandzkiego we współczesnej Irlandii .....	57
Piotr A. Owsiański O derywacji odnazewniczej w zakresie wybranych czasowników oraz ich integracji w niemieckim i polskim systemie leksykalnym .....	69
Szymon Pawlas Wpływ cyrylicy rosyjskiej na pisownię języków permskich .....	89
Małgorzata Posturzyńska-Bosko <i>Moy, femme simple et ignorant en qui n'a science (Ja, prosta kobieta i nieuczona, której brak wiedzy)</i> . Kobięcy dyskurs w średniowiecznej literaturze francuskiej na przykładzie twórczości Christine de Pizan .....	111
Joanna Smereka Pragmatycznie warunkowana składnia niemieckiego języka kancelaryjnego na przykładzie średniowiecznych ksiąg miejskich .....	119





## Wstęp

Oddajemy w Państwa ręce siódmy tom w serii ZBLIŻENIA: Język – Kultura – Społeczeństwo. Ponownie połączył nas język jako narzędzie komunikacji, tworzywo kultury, cywilizacji i relacji społecznych. W siódmym tomie znajdują Państwo potwierdzenie na interdyscyplinarność w obrębie nauk humanistycznych i ich naturalne połączenie z wymiarem społecznym. Podobnie jak miało to miejsce w poprzednich tomach, autorzy przekraczają ramy dyscyplin i w każdym rozdziale zwracają się do czytelników z przesłaniem: nie sposób zrozumieć człowieka bez refleksji i zgłębienia wybranych aspektów językoznawstwa, literaturoznawstwa, bez spojrzenia diachronicznego i synchronicznego. W budowaniu nowoczesnego i jednocześnie świadomego własnej kultury i tożsamości społeczeństwa wiedza jest niezbędna do samodzielnego poszukiwania prawdy, do zrozumienia, pogłębionej refleksji, do samodzielności w podejmowaniu decyzji. W tym wszystkim sztuczna inteligencja powinna nas wspomagać, ale nigdy zastąpić.

Rozpoczynamy od morfoskładni w synchronii. Anna Buncler w tekście *Struktury argumentowe czasowników przyłączających argument czasu w języku fińskim* przeanalizowała strukturę argumentową pięciu fińskich czasowników, których znaczenie konotuje argument czasu: *kestää* 'trwać', *viettää* 'spędzać', *viipyä* 'bawić, przebywać, zostawać', *lykätä* 'przekładać, przesuwać w czasie', *lykkääntyä* 'przesuwać się w czasie'. Głównym pytaniem badawczym było, czy konotowany przez znaczenie czasowników argument czasu jest uzupełnieniem obligatoryjnym, czy fakultatywnym, oraz jaką odgrywa rolę syntaktyczną. Badaczka wykazała, że znaczenie argumentu może wpłynąć na walencję czasownika, czyli liczbę miejsc otwieranych przez czasownik w zdaniu.

Dzięki badaniom w obszarze słowotwórstwa w synchronii, w których centrum znajdują się czasowniki deantroponimiczne funkcjonujące w systemie leksykalnym języka niemieckiego i polskiego, Piotr Owsiański może czytelnikom opowiedzieć *O derywacji odnazwicznej w zakresie wybranych czasowników oraz ich integracji w niemieckim i polskim systemie leksykalnym*. Autor koncentruje się jedynie na czasownikach, które nie uległy jeszcze leksykalizacji, a jedynie znajdują swoje zastosowanie w komunikacji spontanicznej, będąc reakcją na pewne zachowania, cechy i postawy polityków, od których nazwisk pochodzą. Z drugiej strony stają się narzędziem krytyki nie tylko tych konkretnych polityków, ale również innych osób (rozmówców, adwersarzy, osób trzecich itd.), którym zarzuca się zachowania, cechy i postawy takie same lub podobne do tych polityków.

Grzegorz Chromik w rozdziale *Rejestr dusz parafii Wilamowice z 1642 roku jako źródło do badań nad kontaktem językowym* przenosi czytelników do Wilamowic, miasteczka w dzisiejszym województwie śląskim, a dawniej na pograniczu Małopolski i Śląska Cieszyńskiego, które do dziś szczyt się zachowanym wśród mieszkańców germańskim dialektem. Ten dialekt jest po prostu śląskim niemieckim, który pozwalał przez setki lat utrzymać odrębność w stosunku do otaczającej polskiej większości.

Dzięki zachowanemu kościelnemu spisowi wiernych z 1640 roku, ujmującemu poszczególne domy z podziałem na rodziny i funkcje domowe (właściciele, komornicy, służba itp.), można wnikać do tej mikrospołeczności sprzed ponad 380 lat, co pozwala na zbadanie relacji z otaczającą większością polską.

Języki zagrożone pozostają w centrum badań prowadzonych przez Annę Nawrotek. W rozdziale pt. *Gdy język umiera – programy restytucji celtyckiego języka irlandzkiego we współczesnej Irlandii* autorka poszukuje przyczyn prawie całkowitego wymarcia języka irlandzkiego: kolonializm brytyjski, celowa walka z językiem irlandzkim, słabości ustroju wiejskiego, imigracja szkocka i angielska, tzw. wielki głód, masowy eksodus Irlandczyków. Tekst jest studium upadku i prób restytucji tego języka w Irlandii.

Joanna Smereka, która zajmuje się składnią historyczną, opisała *Pragmatycznie warunkowana składnia niemieckiego języka kancelaryjnego na przykładzie średniowiecznych ksiąg miejskich*. Artykuł poświęcony jest składni tzw. języka kancelaryjnego okresu wczesno-wysoko-niemieckiego. Urzędowy język kancelarii miejskich doby późnego średniowiecza uznawany jest przez historyków języka za istotny wyznacznik rozwoju języka niemieckiego w kierunku jego współczesnych norm. Autorka proponuje inną od dotychczasowego podejścia perspektywę badania składni średniowiecznych ksiąg miejskich: badanie ksiąg miejskich z podziałem na rodzaje tekstów w nich występujących i na poszczególne typy aktów mowy, także z uwzględnieniem zjawiska tzw. pragmatycznie orientowanej składni.

Zgłębiając fonologię diachronii, Szymon Pawlas w rozdziale pt. *Wpływ cyrylicy rosyjskiej na pisownię języków permskich* przedstawia, jak – począwszy od XVIII wieku – dostosowywano alfabet rosyjski do fonologii języków permskich: udmurckiego i komiackiego. Pomimo faktu, że już system zapisu stosowany w najstarszych zabytkach umożliwiał odwzorowanie niemal wszystkich fonemów języków permskich, pewne osobliwości pisowni rosyjskiej (jak np. zmiękczająca funkcja liter oznaczających samogłoskę [i] czy ograniczenia występowania samogłoski [ɨ]) uniemożliwiały pełne wykorzystanie jego potencjału. Zależność od rosyjskich konwencji ortograficznych w niektórych wymiarach trwa do dzisiaj.

W literackiej i kulturowej części tomu Małgorzata Posturzyńska-Bosko w ramach gender studies podjęła wątek dyskursu kobiecego w średniowiecznej literaturze francuskiej w rozdziale *Moy, femme simple et ignovent en qui n'a science (Ja, prosta kobieta i nieuczona, której brak wiedzy). Kobięcy dyskurs w średniowiecznej literaturze francuskiej na przykładzie twórczości Christine de Pizan*. W centrum badań umieściła Christine de Pizan, średniowieczną pisarkę, poetkę, pierwszą kobietę historyk we Francji, działaczkę, silną osobowość. Christine de Pizan jest ciekawym przypadkiem autora silnie związanego z tekstem, agensem, bez którego jej dzieła straciłyby siłę illokucyjną. Dzięki badaniu możliwe staje się wejście w interesujący dyskurs kobiecy późnego średniowiecza.

Agnieszka Kałużna w badaniach translatorycznych podejmuje wyzwanie analizy porównawczej uznanego w literaturze światowej dzieła i dzieli się swoimi wnioskami w rozdziale pt. *Dickens i estetyka: analiza tłumaczeniowa Olivera Twista – Karola*

*Dickensa*. Przyjrzenie się procesowi przekładu ma jak zawsze pomóc w odszukaniu odpowiedzi na podstawowe pytania badawcze: jakie cechy można zidentyfikować w analizowanych przykładach zawierających elementy estetyki oraz czy wskazane cechy są obecne zarówno w wersji źródłowej, jak i docelowej. Materiałem badawczym wykorzystanym do analizy jest *Oliver Twist* (1855) autorstwa Karola Dickensa oraz jego anonimowo tłumaczony odpowiednik *Oliwer Twist* (1845). W analizie znalazły swoje miejsce metafora (Shuttleworth, 2014), eufemizm (Nida, 1969), przenośnia (Malmkjoer, 2018) oraz walor estetyczny (Newmark, 1995).

Wyzwanie polegające na łączeniu zagadnień i metod badawczych z różnych dyscyplin towarzyszy nam od początku organizowania konferencji „Zbliżenia” i publikacji kolejnych monografii, tj. od 2013 roku. Łączenie perspektyw i wątków językoznawczych, literaturoznawczych, kulturowych jest niezwykle potrzebne we współkreowaniu humanistyki i wykorzystaniu jej potencjału do zgłębienia wybranych zagadnień i szerzenia wiedzy, do zwiększenia świadomości i wrażliwości. Badania interdyscyplinarne w humanistyce są niezbędne dla naszego wspólnego społecznego dobra, zwłaszcza w świecie nowoczesnych technologii.

Życzymy odnalezienia przenikających się perspektyw podczas lektury tomu i zapraszamy do interdyscyplinarnej współpracy.

Marta Woźnicka  
Anna Stolarczyk-Gembiak



**Anna Buncler**

Uniwersytet Warszawski

a.buncler@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9253-7192

## ***Struktury argumentowe czasowników przyłączających argument czasu w języku fińskim***

W artykule przeanalizowana została struktura argumentowa pięciu fińskich czasowników, których znaczenie konotuje argument czasu: *kestää* ‘trwać’, *viettää* ‘spędzać’, *viipyä* ‘bawić, przebywać, zostawać’, *lykätä* ‘przekładać, przesuwac w czasie’, *lykkääntyä* ‘przesuwac się w czasie’. Głównym pytaniem badawczym było, czy konotowany przez znaczenie czasowników argument czasu jest uzupełnieniem obligatoryjnym, czy fakultatywnym, oraz jaką rolę syntaktyczną odgrywa. W wyniku analizy zdań z korpusu ustalono, że argument czasu jest obligatoryjny dla czasowników *kestää* i *viettää*, a fakultatywny dla pozostałych. Zaproponowano także termin *dopełnienie miary czasu* dla argumentów czasu wyrażających długość trwania zdarzenia. Ponadto zaobserwowano, że znaczenie argumentu może wpłynąć na walencję czasownika, czyli liczbę miejsc otwieranych przez czasownik w zdaniu.

**Słowa kluczowe:** język fiński, walencja czasownika, argument czasu, dopełnienie miary czasu, argument obligatoryjny, argument fakultatywny

### **Argument structures of verbs requiring the argument of time in Finnish language**

The article considers argument structures of five verbs requiring the argument of time in Finnish language: *kestää* ‘to last’, *viettää* ‘to spend time’, *viipyä* ‘to stay (longer time)’, *lykätä* ‘to postpone’, *lykkääntyä* ‘to be postponed’. The main question was whether the argument of time is obligatory or optional for the verbs in question and what syntactic role does it have. As a result of the analysis of sentences derived from the corpus, it was found that the argument of time is obligatory for the verbs *kestää* and *viettää*, and optional for the rest of the verbs. The term *object of the measure of time* was also proposed for the arguments of time expressing the duration of the event. In addition, it was observed that the meaning of the argument can affect the valency of the verb, i.e. the number of places opened by the verb in the sentence.

**Keywords:** Finnish language, valency of verb, argument of time, object of the measure of time, obligatory argument, optional argument

Czasownik jest jądrem zdania oraz wyznacza jego strukturę argumentową. Argumenty czasownika są wyznaczone przez jego znaczenie – czasownik oznacza czynności, stany i procesy, które z kolei zakładają pewnych uczestników. Tematem tego artykułu są czasowniki, które w swoim znaczeniu konotują argument czasu. W tym celu przytoczone zostanie pojęcie walencji oraz przenalizowane będą struktury argumentowe pięciu fińskich czasowników: *kestää* ‘trwać’, *viettää* ‘spędzać’, *viipyä* ‘bawić, przebywać, zostawać’, *lykätä* ‘przekładać, przesuwac w czasie’ oraz *lykkääntyä* ‘przesuwać się w czasie’. Artykuł ma za zadanie odpowiedzieć na pytania: jak wygląda walencja tych czasowników? Jakie role syntaktyczne odgrywają argumenty? Jakie jest miejsce argumentu czasu?

## Walencja

Jednym z głównych pojęć w tym artykule jest walencja. Termin ten został wprowadzony przez francuskiego językoznawcę Luciena Tesnière’a w pracy *Eléments de syntaxe structurale* z 1959 roku<sup>1</sup>. Tesnière przedstawił obrazowo zdanie (*le nœud verbal* ‘węzeł czasownikowy’) jako pewnego rodzaju „mały dramat” (*un petit drame*), który obejmuje zdarzenie (na poziomie składni wyznaczone przez czasownik), aktorów (na poziomie składni aktantów) oraz okoliczności mu towarzyszące (na poziomie składni *cirkumstanty*). Liczba aktantów (wyrażanych przez rzeczowniki lub ich ekwiwalenty) była ograniczona i wynosiła według Tesnière’a nie więcej niż trzy. Pierwszy aktant z punktu widzenia semantycznego był wykonawcą czynności, tradycyjnie określanym w gramatyce jako podmiot, drugi aktant podlegał czynności (w gramatyce tradycyjnej dopełnienie), a trzeci był odbiorcą czynności (dopełnienie dalsze, benefaktywne). „Cirkumstanty” wyrażały wszelkie okoliczności zdarzenia, takie jak czas, miejsce czy sposób (co odpowiadało w zdaniu okolicznikom). Walencja oznaczała liczbę aktantów przyłączanych przez dany czasownik.

Teoria ta, wysunięta w ramach gramatyki zależnościowej, znalazła wielu kontynuatorów. Jednocześnie pojawiły się pytania dotyczące charakteru samej walencji i aktantów. Dostrzeżono, że walencja może być realizowana na co najmniej dwóch płaszczyznach: powierzchniowej (formalnej, syntaktycznej) i głębokiej (pojęciowej, logicznej, znaczeniowej). W związku z tym wyróżniono walencję logiczno-pojęciową (patrz np. Bondzio, 1971), walencję semantyczną (patrz np. Schmidt, 1963) oraz walencję syntaktyczną (por. np. Tarvainen, 1977; Rytel, 1990; Górska, 2000). Najczęściej omawiana w literaturze przedmiotu była walencja syntaktyczna, której istotą było określenie wymaganych przez element rządzący obligatoryjnych i fakultatywnych uzupełnień pod kątem ich liczby i charakterystyki morfologiczno-syntaktycznej (część mowy, postać morfologiczna, funkcja w zdaniu).

<sup>1</sup> W artykule korzystano z drugiego, wznowionego i poprawionego wydania tej pracy, z 1965 roku. Zarówno pierwsze, jak i drugie wydanie ukazało się już po śmierci autora.

Struktury głębokie i powierzchniowe niekoniecznie muszą sobie odpowiadać. Niejednokrotnie jednej strukturze głębokiej mogą odpowiadać różne realizacje powierzchniowe w tym samym języku, a także w różnych językach. Struktury głębokie są zatem w swoim założeniu uniwersalne i sytuujące się poza językiem, a powierzchniowe są zależne od języka i właściwości (znaczenia, wymagań morfologiczno-semantycznych) samych predykatów. Za punkt wyjścia do tworzenia struktur powierzchniowych przyjmuje się jednak istnienie struktur głębokich (por. np. Buttler, 1976). W niniejszym artykule przeanalizowane zostaną powierzchniowe struktury argumentowe badanych czasowników, będące jednak realizacją struktur głębszych, logicznych, pojęciowych.

Jak już wspomniano wcześniej, czasownik otwiera wokół siebie miejsca na inne elementy w zdaniu. Kolejnym istotnym i problematycznym zagadnieniem było, które z tych miejsc są wypełniane w sposób obligatoryjny, a które w sposób fakultatywny, i jak nazywać elementy wypełniające te miejsca. Zauważono, że aktanty, predykowane przez czasownik, mogą mieć różny stopień obligatoryjności w zdaniu. Na przykład czasownik *jakaa* ‘dzielić, rozdzielać, przydzielać’ otwiera trzy puste miejsca (*Opettaja jakaa kirjat opiskelijoille* ‘Nauczyciel przydziela książki studentom’), lecz tylko dwa muszą być wypełnione, aby zdanie było poprawne gramatycznie (*Opettaja jakaa kirjat* ‘Nauczyciel przydziela książki’). Zdanie *\*Opettaja jakaa opiskelijoille* ‘Nauczyciel przydziela studentom’ jest niepoprawne pod względem gramatycznym. Wynika z tego, że trzeci aktant, beneficjent, może wystąpić w zdaniu tylko jeśli w zdaniu występują dwa pozostałe aktanty. W związku z tym jest aktantem fakultatywnym, w przeciwieństwie do dwóch pozostałych, które są obligatoryjne i oba muszą wystąpić w zdaniu<sup>2</sup>. Schemat walencyjny tego czasownika Tarvainen (1977) proponuje zatem przedstawić jako *jakaa* 2+(1)=3, gdzie całościowa liczba miejsc otwieranych przez czasownik (zwanym w gramatykach fińskich najczęściej uzupełnieniami – *täydennykset*) wynosi trzy, ale tylko dwa są obligatoryjne, a trzeci (ujęty w nawiasie zwykłym) jest fakultatywny. Na poziomie struktury głębokiej wszystkie uzupełnienia są jednak sobie równe, a rozróżnienie na uzupełnienia obligatoryjne i fakultatywne dotyczy tylko struktury powierzchniowej zdania. W zdaniu ponadto mogą pojawić się inne elementy – okolicznosci, nienależące do struktury głębokiej (argumentowej) predykatu, np. *Opettaja jakaa nyt kirjat opiskelijoille* ‘Nauczyciel teraz przydziela książki studentom’. Wyraz *nyt* ‘teraz’, oznaczający relację czasową, nie jest w żaden sposób konotowany przez znaczenie czasownika *jakaa*, nie wchodzi w skład jego struktury walencyjnej, ani nie wpływa na jakąkolwiek kategoryzację walencyjną (semantyczną, morfo-syntaktyczną) tego czasownika. Określa natomiast całe zdanie i może współwystępować w zdaniach z różnorakimi czasownikami. Jest to zatem według terminologii Tesnière’a *circumstant*, a w terminologii fińskiej najczęściej element taki nazywa się określeniem *määrite* (por. np. Vilkuna, 2003) i zaznacza nawiasem kwadratowym (Tarvainen, 1977). A zatem całościową strukturę tego zdania, z uwzględnieniem uzupełnień obligatoryjnych i fakultatywnych oraz określeń (których w zdaniu może

<sup>2</sup> Analiza ta dotyczy oczywiście zdań wyabstrahowanych z kontekstu, złożonych tylko z jednego predykatu i jego argumentów. Pominięta tu została np. kwestia elipsy.

być w teorii nieskończona liczba, choć i one podlegają semantycznej selekcji) można przedstawić jako *Opettaja jakaa [nyt] kirjat (opiskelijoille)* 'Nauczyciel [teraz] przydziela książki (studentom)'.

Schemat typu *jakaa*<sub>2+(1)=3</sub> przedstawia walencję czasownika jedynie w sposób ilościowy. Oprócz tego na uzupełnienia czasownika można nałożyć opis morfologiczno-składniowy i semantyczny. Schemat morfologiczny wyglądałby następująco: *jakaa*<sub>S-n, S-O, (S-all)</sub>, gdzie S-n oznacza rzeczownik w mianowniku, S-O rzeczownik w przypadku dopełnienia<sup>3</sup>, a S-all – rzeczownik w przypadku allativus. Schemat semantyczny uzupełnień dla tego czasownika mógłby natomiast wyglądać tak: S-n → [+hum] 'osobowy', S-O → [-anim] 'nieżywy', S-all → [+hum] (por. Tarvainen, 1977).

Z pewnością najtrudniejszym do rozwiązania problemem związanym z walencją było odróżnienie od siebie uzupełnień obligatoryjnych i fakultatywnych oraz określeń. W tym celu zaproponowano wiele rodzajów testów. Do najważniejszych należał tzw. test usuwalności, zastosowany już w przykładzie z czasownikiem *jakaa*, który polegał na usunięciu jednego z elementów w zdaniu i sprawdzeniu, czy zdanie nadal jest gramatycznie poprawne. Element nieusuwalny był traktowany jako obligatoryjny, element usuwalny – jako fakultatywny. Test ten nie umożliwił jednak odróżnienia uzupełnień fakultatywnych od określeń. Ponieważ uzupełnienia fakultatywne występowały w strukturze głębokiej predykatu, a określenia nie, wydawało się naturalne, aby rozróżnienie przeprowadzić właśnie na płaszczyźnie głębokiej. Na przykład według Helbiga i Schenkela (1973) odpowiednim testem mogło być przekształcenie określenia w odrębne zdanie, a zatem logiczne rozbitcie zdania zawierającego określenie na dwa predykaty, gdzie drugie zdanie zaczynałoby się zaimkiem odnoszącym się do pierwszego zdania (w j. polskim *to*) i zawierałoby orzeczenie *dziać się, wydarzyć się*, np.: *Dzieci bawiły się w ogrodzie. → Dzieci bawiły się. To wydarzyło się w ogrodzie*, gdzie fraza przyimkowa *w ogrodzie* jest określeniem.

Postulowane przez Tesnière'a istnienie maksymalnie trzech aktantów również zostało zakwestionowane. W literaturze przedmiotu mówi się o czterech możliwych aktantach (przy czym tylko część jest obligatoryjna). Na przykład Tarvainen (1977) dla języka fińskiego postuluje schematy walencyjne złożone także z czterech aktantów, takie jak:

A1-V-(A2)-(A3)-(A4)

*Opettaja vastasi (oppilaalle) (tämän kysymykseen), (että mikään ei ole mahdollonta).*

'Nauczyciel odpowiedział (uczniowi) (na jego pytanie), (że nie ma rzeczy niemożliwych).'

gdzie V to predykat czasownikowy w formie osobowej, A1 to aktant pierwszy, A2 aktant drugi itd.; aktanty fakultatywne ujmowane są w nawias okrągły, a aktantem może być również zdanie poboczne.

<sup>3</sup> O przypadkach dopełnienia w języku fińskim będzie mowa w dalszej części tekstu.



Mimo że czasownik może mieć w sumie cztery uzupełnienia, rzadko kiedy wszystkie cztery występują na powierzchni zdania. Zwykle w zdaniu występuje od zera do trzech aktantów.

## **Okoliczniki czasu**

Okoliczniki czasu pełnią niemal zawsze funkcję określeń w zdaniu. Razem z okolicznikami miejsca tworzą najczęściej ramę temporalno-przestrzenną dla sytuacji przedstawianej w zdaniu – wszystko dzieje się zawsze w jakimś czasie i miejscu. Podczas gdy okoliczniki miejsca stosunkowo często bywają też uzupełnieniami czasownika – obligatoryjnymi (np. *Janne asuu Tampereella* ‘Janne mieszka w Tampere’) lub fakultatywnymi (np. *Menen (kauppaan)* ‘Idę (do sklepu)’), w wypadku okoliczników czasu jest to rzadkość. W tym artykule przeanalizowane zostaną struktury argumentowe pięciu czasowników, których znaczenia konotują relacje czasowe. Termin argument (pochodzący z logiki) będzie stosowany tu zamiennie z terminem aktant i uzupełnienie. Zdania poddane analizie zostały zaczerpnięte przede wszystkim z korpusu języka fińskiego Korp<sup>4</sup>, a dokładniej z jego części obejmującej 369 fińskich czasopism i magazynów z lat 90. XX wieku i pierwszego dziesięciolecia XXI wieku.

### **a) *kestää***

Czasownik *kestää* ma dwa podstawowe znaczenia:

#### 1) wytrzymać (nacisk fizyczny lub psychiczny)

- (1) *Printti kestää 40 asteen konepesun.* ‘Nadruk wytrzymuje pranie w 40 stopniach’.
- (2) *Hän kesti vastoinkäymiset.* ‘Wytrzymał wszystkie przeciwności losu’.

#### 2) trwać (ileś czasu)

- (3) *Matka ylös kestää parikymmentä sekuntia.* ‘Droga do góry trwa kilkadziesiąt sekund’.
- (4) *Koulutus kestää neljä vuotta.* ‘Kształcenie trwa cztery lata’.
- (5) *Se kesti kauan.* ‘To długo trwało’.

W drugim znaczeniu jednym z dwóch obligatoryjnych aktantów jest argument czasu (podkreślony w przykładach). Argument ten pełni funkcję tzw. okolicznika miary w przypadkach dopełnienia (fiń. *osma = objektin sijainen määrän adverbialli*). Jest to część zdania klasyfikowana w gramatykach jako okolicznik, lecz sytuująca się na pograniczu okolicznika i dopełnienia. Pod względem znaczenia to okolicznik – może wyrażać ilość i miarę (np. *Hinnat laskivat kaksi prosenttia* ‘Ceny spadły o dwa procent’, *Juoksin kilometrin* ‘Przebiegłem kilometr’), czas trwania procesu (np. *Juoksin*

<sup>4</sup> <https://korp.csc.fi/korp>, dostęp: wrzesień 2022.

*tunnin* 'Biegałem (całą) godzinę') oraz częstotliwość (np. *Olin siellä kerran* 'Byłam tam (jeden) raz') (patrz np. Vilkkuna, 2003; VISK, 2004). Występuje jednak w przypadkach gramatycznych – przypadkach dopełnienia (którymi w języku fińskim są nominativus i genetivus, wyrażające dopełnienie całościowe, oraz partitivus), podczas gdy inne okoliczniki występują w języku fińskim w przypadkach konkretnych (przypadki przestrzenne, translativus, essivus). Co więcej, okolicznik miary syntaktycznie zachowuje się jak dopełnienie – np. w wypadku negacji orzeczenia zmienia formę z dopełnienia całościowego na partitivus (*En jousut kilometriä* 'Nie przebiegłem kilometra', *En juussut tuntia* 'Nie biegałem godziny', *En ollut siellä kertaakaan* 'Nie byłam tam ani razu', *Koulutus ei kestä neljää vuotta* 'Kształcenie nie trwa czterech lat'), a w trybie rozkazującym i passivum genetivus jest zastępowany przez nominativus (*Juokse kilometri* 'Przebiegnij kilometr', *Juostiin tunti* 'Biegaliśmy przez godzinę'). Najczęściej jest określeniem w zdaniu, czyli cirkumstantem. Czasownik *kestää* stanowi wyjątek. W jego wypadku okolicznik miary jest uzupełnieniem obligatoryjnym, co zaświadcza niegramatyczność zdań *\*Matka kestää 'Podróż trwa', \*Se kesti 'To trwało'*. Gramatyki języka fińskiego z reguły nie nazywają tego zachowania syntaktycznego odrębnym terminem – np. VISK (2004) pisze, że takie użycia można nazwać albo terminem okolicznik miary, albo dopełnienie – jednak można by się tu pokusić o termin dopełnienie miary<sup>5</sup>. Dopełnienie miary występuje rzadko i dotyczy tylko garstki czasowników, takich jak *maksaa* 'kosztować' (np. *Takki maksaa sata euroa* 'Płaszcz kosztuje sto euro' wobec niegramatycznego *\*Takki maksaa* 'Płaszcz kosztuje') i *painaa* 'ważyć' (*Merja painaa 65 kilo* 'Merja waży 65 kilo', por. *\*Merja painaa* 'Merja waży'). Dopełnienie miary (a dokładniej: dopełnienie miary czasu) to najczęstszy argument czasownika *kestää*, jednak nie jedyny. Czasownik *kestää* może także wystąpić ze „zwykłym” okolicznikiem czasu, wyrażonym przypadkiem illativus lub frazą adpozycyjną i oznaczający punkt końcowy trwania wydarzenia w czasie:

- (6) *Tukemme kestää lapsen 16 vuoden ikään saakka.* 'Nasze wsparcie trwa do 16 roku życia dziecka.'
- (7) *Hellstenin kausi kesti heinäkuun 2011 loppuun.* 'Okres Hellstena trwał do końca 2011 roku.'
- (8) *Nisni-Novgorodin onni ei kestänyt loputtomiin.* 'Szczęście w Niżnym Nowogrodzie nie trwało wiecznie' (illativus)

Ponadto, w badanym materiale można było znaleźć przykłady jeszcze innych struktur argumentowych z czasownikiem *kestää*, które zawierały punkt początkowy i końcowy trwania procesu:

- (9) *Vertaisarviointiprosessi saattaa kestää vajaasta vuorokaudesta yli vuoteen.* 'Proces oceny może trwać od niecałej doby do przeszło roku.'

<sup>5</sup> Podobnie czyni Tokarski (1967), pisząc o bierniku miary w języku polskim, choć utożsamia on ten termin z terminem okolicznik miary i zdaje się nie odróżniać użyc tego typu fraz jako określeń i jako uzupełnień obligatoryjnych czasownika.

(10) *Hanke, joka kesti vuosina 2010–2012.* 'Projekt, który trwał w latach 2010–2012'.

(11) *Hanke kestää vuosien 2009–2011 välisen ajan.* 'Projekt będzie trwał okres między latami 2009–2011'.

W zdaniu (9) czasownik *kestää* jest trzymiejscowy i zawiera dwa okoliczniki czasu: pierwszy w przypadku elativus, oznaczający punkt początkowy procesu, drugi w przypadku illativus, oznaczający punkt końcowy. Jedynie drugie uzupełnienie (punkt końcowy) jest obligatoryjne. Oznacza to, że struktura argumentowa może być kształtowana nie tylko przez znaczenie samego predykatu, ale także jego argumentu. Znaczenie czasu trwania można wyrazić w języku na dwa sposoby: przez określenie ilościowe (*Se kesti kaksi vuotta* 'To trwało dwa lata') albo przez określenie punktu początkowego i końcowego, czyli przedziału czasowego (*Se kesti vuodesta 2020 vuoteen 2022* 'To trwało od 2020 do 2022 roku'). Zdanie (10) jest stosunkowo ciekawe, bo jest w nim okolicznik czasu w przypadku statycznym (w tym wypadku w essivie), ale okolicznik ten jest rozbudowany i zawiera wyrażenie przedziału czasowego, które jest obligatoryjne. Sam rzeczownik *vuosina* 'w latach' jest jedynie członem pomocniczym frazy. W innym wypadku użycie okolicznika czasu z czasownikiem *kestää* byłoby niemożliwe (por. np. niegrammatyczne \**Kilpailu kesti kesällä* 'Zawody trwały latem' i poprawne *Kilpailu kesti kesällä kokonaisen viikon* 'Zawody trwały latem przez cały tydzień', gdzie okolicznik *kesällä* 'latem' jest tylko określeniem, ale nie uzupełnieniem). W zdaniu (11) mamy dość podobną sytuację – rozbudowaną frazę zawierającą przedział czasowy z członem głównym *aika* 'czas' w genetiwie. Mamy tu do czynienia z frazą postpozycyjną o postaci *x:n ajan* 'przez x czasu'.

Podsumowując, czasownik *kestää* reprezentuje następujące schematy:

*kestää*  
S-n, S-O-TEMP

lub

*kestää*  
S<sub>n</sub>, (S-elat), S-illat,

gdzie symbol S-O-TEMP będzie oznaczać dopełnienie miary czasu. Pomiemy tu schemat z rzeczownikiem pomocniczym, który będzie występował rzadko, z wieloma ograniczeniami selekcyjnymi względem rzeczownika (znaczenie temporalne, liczba mnoga).

## b) *viettää*

Czasownik *viettää* oznaczający 'spędzać czas' podobnie jak *kestää* konotuje argument czasu. Wymaga on jednak wystąpienia jeszcze trzeciego argumentu, który może pełnić funkcję okolicznika, np. okolicznika miejsca, towarzyszenia lub sposobu (*viettää aikaa jossakin / jonkun kanssa / jollakin tavalla* 'spędzać czas gdzieś / z kimś / w jakiś sposób'), jest zatem czasownikiem trzymiejscowym. Ponadto, analizując jego najczęstsze kolokacje, można stwierdzić, że jest nacechowany pozytywnie (*viettää vapaa-aikaa, lomaa, juhlia* 'spędzać wolny czas, urlop, święta', *viettää mielekästä vapaa-aikaa* 'spędzać interesująco wolny czas', *mukavasti viettää* 'miło spędzać'). Oto przykłady wystąpień struktur argumentowych, z podkreślonym argumentem czasu:

- (12) *Mutta kesät hän halusi viettää Suomessa.* ‘Ale lata chciał spędzać w Finlandii’.
- (13) *Hän viettää aikaa perheen kanssa.* ‘Spędza czas z rodziną’.
- (14) *Hän viettää yöt lukien ja päivät toistaen mekaanisesti kotitöitä.* ‘Spędza noce czytając, a dni mechanicznie wykonując prace domowe’.
- (15) *Milos – – jaksoi viettää kolme iltaa kanssamme Bratislavassa.* ‘Milos (...) dał radę spędzić trzy wieczory z nami w Bratysławie’.
- (16) *Yhdessä 47625 muun Sepon kanssa hän viettää nimipäiväänsä 10.6.* ‘Obchodzi imieniny 10.06 razem z 47625 innych Seppo’.

W zdaniu (12) mamy do czynienia z dopełnieniem miary czasu (*kesät* ‘lata’) i okolicznikiem miejsca (*Suomessa* ‘w Finlandii’), w zdaniu (13) – z dopełnieniem miary czasu (*aikaa* ‘czas’) i okolicznikiem towarzyszenia (*perheen kanssa* ‘z rodziną’), w zdaniu (14) – z dopełnieniem miary czasu (*yöt* ‘noce’, *päivät* ‘dni’) i okolicznikiem sposobu (*lukien* ‘czytając’, *toistaen* ‘dosł. powtarzając’). W zdaniach (15) i (16) oprócz dopełnienia miary czasu (*kolme iltaa* ‘trzy wieczory’, *nimipäiväänsä* ‘swoje imieniny’) mamy po dwa okoliczniki: w zdaniu (15) okolicznik towarzyszenia (*kanssamme* ‘z nami’) i miejsca (*Bratislavassa* ‘w Bratysławie’), w zdaniu (16) również okolicznik towarzyszenia (*yhdessä 47625 muun Sepon kanssa* ‘razem z 47 625 innych Seppo’), a oprócz tego okolicznik czasu (*10.6*). Dyskusyjne może wydawać się, czy uzupełnienia takie jak *nimipäivä* ‘imieniny’ należy uważać za dopełnienia miary czasu czy zwykłe dopełnienia. Należy tu dodać, że czasownik *viettää* szczególnie często występuje z nazwami uroczystości i może wówczas oznaczać też ‘świętować’<sup>6</sup>. Nazwy uroczystości mają charakter temporalny i ściśle wyznaczone granice czasowe, stąd można je porównać np. z dniami tygodnia, z którymi zresztą przynajmniej część uroczystości pokrywa się czasowo, choć samo świętowanie trwa z reguły krócej (por. np. *Hän vietti syntymäpäivää ravintolassa* ‘Spędził/świętował urodziny w restauracji’ i *Hän vietti torstaita ravintolassa* ‘Spędził czwartek w restauracji’).

Podobnie problematyczny jest inny częsty argument czasownika *viettää*, o ściśle sprecyzowanym znaczeniu – *elämä* ‘życie’, np.:

- (17) *Tarkoituksenamme oli viettää leirielämää puusavannilla.* ‘Naszym zamiarem było spędzić życie obozowe na pustyni’.
- (18) *[jossa] he saattoivat mukavasti viettää loppuelämänsä* ‘[gdzie] mogli przyjemnie spędzić końcówkę życia’.
- (19) *Viisikymppinen viettää rikasta elämää.* ‘Pięćdziesięciolatka prowadzi bogate życie’.

Podobnie jak w poprzednich przykładach, również tu czasownik *viettää* otwiera trzecie miejsce – na okolicznik. Przykład (19) wskazuje jednak, że czasownik *viettää*

<sup>6</sup> Odpowiedź na pytanie, jakie znaczenie będzie miał czasownik *viettää* w połączeniu z nazwami uroczystości, może być warunkowana w wypadku niektórych nazw ich liczbą. Na przykład *syntymäpäivä* ‘urodziny’ w liczbie pojedynczej będzie oznaczać dzień narodzin, a w liczbie mnogiej (*syntymäpäivät*) święto z okazji dnia narodzin. A zatem frazę *viettää syntymäpäivää* (l. poj.) można interpretować jako ‘obchodzić urodziny’, a *viettää syntymäpäiviä* (l. mn.) jako ‘świętować urodziny’.

może występować także w strukturach dwuargumentowych, jednak argument *elämä* musi być wówczas obligatoryjnie uzupełniony przydawką – zdanie \**Viisikymppinen viettää elämää* ‘Pięćdziesięciolatka prowadzi życie’ jest niepoprawne<sup>7</sup>.

Możemy wrócić do naszego pytania, czy nazwy uroczystości (np. *syntymäpäivä(t)* ‘urodziny’, *joulu* ‘Boże Narodzenie’) i rzeczownik *elämä* ‘życie’, a także inne możliwe argumenty A2 czasownika *viettää* (np. *loma* ‘urlop’ czy *kokous* ‘zebranie’<sup>8</sup>) pełnią w wymienionych zdaniach funkcję okolicznika miary czasu czy dopełnienia? Wydarzenia te mają charakter temporalny i określone ramy czasowe, trwają określony odcinek czasu. W zdaniu mogą przyłączać przydawki (*viettää mukavaa joulua* ‘spędzić przyjemne święta Bożego Narodzenia’, *viettää mukavaa elämää* ‘spędzić przyjemne życie’), choć jest to możliwe również w wypadku innych wyrażenia czasu (np. *Jaana vietti mukavan viikonlopun Inarissa* ‘Jaana spędziła miły weekend w Inari’, *vietin kaksi kivaa päivää ystäviensä kanssa* ‘spędziłem dwa fajne dni z przyjaciółmi’). Pod tym względem czasownik *viettää* różni się od czasownika *kestää*, w wypadku którego uzupełnienia czasu nie występują z przydawkami (por. np. dziwne *?Elokuva kesti kaksi mukavaa tuntia* ‘Film trwał dwie przyjemne godziny’). Można zadać pytanie, dlaczego w przypadku jednego czasownika uzupełnienie czasu może występować z przydawkami, a w przypadku drugiego czasownika nie? Wydaje się, że odpowiedź na to pytanie tkwi w komponentach semantycznych pierwszego argumentu, czyli podmiotu. W wypadku czasownika *viettää* podmiot ma cechę [+hum] ‘osobowy’, natomiast w wypadku czasownika *kestää* – cechę [+abstr] ‘abstrakcyjny’. Oznacza to, że w drugim przypadku desygnat wyrażony podmiotem nie może kontrolować sposobu upływu czasu, a w pierwszym – może<sup>9</sup>.

Możemy wypróbować jeszcze drugi test na dopełnienie – sprawdzić możliwość przekształcenia predykatu z dopełnieniem na frazę imiesłowową (z imiesłowem agentywnym), np. *Poika kirjoittaa tekstiviestiä* ‘Chłopiec pisze sms’ → *pojan kirjoittama tekstiviesti* ‘sms pisany przez chłopca’. W badanym korpusie imiesłów agentywny *viettämä* ‘spędzony przez’ wystąpił jedynie niecałe 30 razy<sup>10</sup> (wobec 4767 wystąpień *viettää* ‘spędzać; spędza’) i zdecydowana większość przypadków dotyczyła argumentu *aika* ‘czas’ (np. *kissan puussa viettämä aika* ‘czas spędzony przez kota na drzewie’, *äitien lasten kanssa viettämä aika* ‘czas spędzany przez matki z dziećmi’). Wyszukiwarka Google dla hasła *viettämä* pokazała 24 600 wyników. Oczywiście dane te nie są miarodajne, ale potwierdzają, że w wypadku czasownika *viettää* możliwe jest utworzenie frazy z imiesłowem agentywnym (np. *koko perheen yhdessä viettämä juhla* ‘święto spędzane razem z całą rodziną’, *jokainen lapsen ulkona viettämä tunti*

<sup>7</sup> Zdanie to można przekształcić na *Viisikymppinen viettää elämää, joka on rikasta* ‘Pięćdziesięciolatka prowadzi życie, które jest bogate’, ale wydaje się, że niewiele zmienia to sytuację, jeśli zdanie relatywne również potraktujemy jako przydawkę rzeczownika *elämä* ‘życie’.

<sup>8</sup> Por. np. zdanie *Vuosikokous saatettiin viettää tässä temppelissä* ‘Bywało, że zebranie roczne odbywano w tej świątyni’.

<sup>9</sup> Czasownik *viettää* z rzadka może też przyłączać podmiot o cesze [-hum] ‘nieosobowy’, np. *Alus viettää merellä useita kuukausia* ‘Statek spędza na morzu wiele miesięcy’.

<sup>10</sup> Nie liczone powtórzenia i błędnych trafień.

‘każda godzina spędzana przez dziecko na dworze’). W wypadku czasownika *kestää* dużo mniej liczne wystąpienia dla imiesłowu agentywnego *kestämä* dotyczyły pierwszego znaczenia (‘wytrzymać’, nie ‘trwać’) – czasownik ten nie może występować we frazie imiesłowowej (por. całkowitą niegramatyczność frazy \**elokuvan kestämä kaksi tuntia* ‘dwie godziny trwane przez film’). To duża różnica między czasownikami *viettä* i *kestää*, konotowana też przez ich pierwszy argument, który niesie inne znaczenia ([+hum] vs. [+abst]). O ile obydwie czasowniki obligatoryjnie przyłączają uzupełnienie czasu, w wypadku *viettä* czas ten może przyjąć postać konkretnego wydarzenia (por. np. wyrażenie *viettä Lapsen oikeuksien viikkoa* ‘spędzać Tydzień Praw Dzieci’, w którym nie chodzi o tydzień jako odcinek czasu, ale wydarzenie trwające tydzień), i wtedy może być traktowane jako zwykłe dopełnienie, niekoniecznie dopełnienie miary czasu (które dla *kestää* jest jedynym możliwym dopełnieniem).

Warto zauważyć, że choć *viettä* zasadniczo otwiera miejsca na trzy argumenty, trzeci argument – okolicznik – może być duplikowany niemal nieskończoną ilość razy. Duplikowany może być ten sam typ okolicznika, np. okolicznik miejsca:

- (20) *Vietin viikon Antinkodissa työharjoittelussa*. ‘Spędziłem tydzień w domu Anttiego na praktykach.’

albo różne okoliczniki:

- (21) *Minä vietin mukavan viikonlopun Keski-Suomessa mökkeillen ystävien kanssa* ‘Spędziłam przyjemny weekend w Środkowej Finlandii przebywając w letnim domku z przyjaciółmi.’

gdzie mamy w sumie pięć argumentów, ale trzy ostatnie są tego samego typu (okoliczniki) i tylko jeden wystarczyłby, aby zdanie było gramatycznie poprawne. Te okoliczniki, pełniące funkcję uzupełnień, z których tylko jeden (dowolnie wybrany) jest obligatoryjny, należy odróżnić od okoliczników-określeń, np.:

- (22) *Pari viikkoa sitten vietin illan Valiolla yhdessä kahdeksan muun bloggaajan kanssa* ‘Parę tygodni temu spędziłem wieczór w Valio razem z ośmioma innymi blogerami’,

gdzie *pari viikkoa sitten* ‘parę tygodni temu’ jest określeniem.

Podsumowując, dla czasownika *viettä* można wyróżnić schemat

*viettä* <sub>S-n, S-O-TEMP ~ S-O, ADVL+</sub>

gdzie S-O-TEMP ~ S-O oznacza, że w zdaniu może wystąpić albo dopełnienie miary czasu, albo zwykłe dopełnienie, ADVL oznacza okolicznik, a + oznacza, że okolicznik ten może wystąpić więcej niż raz.

c) *viipyä*

Czasownik *viipyä* oznacza 'przebywać jakiś czas', ale 'dłużej, niż był zamiar', a nawet 'zagubić się, zapodziać się'. W przeciwieństwie do *viettä* czasownik ten jest nacechowany negatywnie i współwystępuje w zdaniach np. z takimi wyrażeniami, jak *pitkään* 'długo', *liian pitkään* 'zbyt długo', *työn yhteydessä* 'z powodu pracy', może też implikować znaczenie działania wbrew swojej woli. Ponadto dość często występuje w pytaniach oznaczających zniecierpliwienie lub zdziwienie. Pierwszy argument, pełniący funkcję podmiotu, może mieć także cechy [-anim] 'nieożywiony' i [+abstr] 'abstrakcyjny'. Prześledźmy przykłady:

- (23) *Tyttö viipty vielä, poika sytyttää kolmannen savukkeen.* 'Dziewczyna jeszcze jest / nie odchodzi, chłopak zapala trzeciego papierosa.'
- (24) *Elina viipty yliopistolla työnsä vuoksi.* 'Elina nadal jest na uniwersytecie z powodu pracy.'
- (25) *Missä viipty hiihtohistorian tutkimus?* 'Gdzie się podziewa badanie historii narciarstwa?'; *Missä se kilpikonnan viipty?* 'Gdzie się podziewa ten żółw?'
- (26) *Miksi kirjoittaja viipty niin pitkään Chemnitzin kristologiassa?* 'Czemu pisarz tak długo zatrzymał się przy chrystologii Chemnitza?'
- (27) *Valmistavan luokan opettaja on todellinen pätkätyöläinen, sillä jokainen oppilas viipty hänen opissaan yhden vuoden.* 'Nauczyciel klasy przygotowawczej to prawdziwy wyrobnik, każdy uczeń opóźnia się u niego w nauce o rok.'

W słownikach znaczenie czasownika *viipyä* ilustruje się przykładami zawierającymi okolicznik miary czasu, np. *Vieras viipty viikon* 'Gość zabawił tydzień', *Viipyivät monta tuntia kaupungilla* 'Przebywali wiele godzin na mieście'<sup>11</sup>, jednak w badanym materiale można zauważyć, że niekoniecznie jest to argument obligatoryjny dla tego czasownika. W zdaniu (23) czasownik *viipyä* jest jednoargumentowy; partykuła *vielä* 'jeszcze' podkreśla, że dany stan rzeczy nadal trwa, trwa dłużej, niż mówiący się tego spodziewał. Zarówno czasownik *viipyä*, jak i partykuła *vielä* mają wspólny komponent semantyczny i implikują w swoim znaczeniu 'dłuższy okres, niż (początkowo) był zakładany'. W zdaniu (24) oprócz pierwszego argumentu – podmiotu – mamy jeszcze dwa okoliczniki: miejsca i przyczyny. Okolicznik przyczyny jest fakultatywny – stanowi dodatkową informację, dlaczego istniejący stan rzeczy trwa dłużej, niż to było oczekiwane. W zdaniach numer (25) podobnie, mamy dwa argumenty – podmiot i okolicznik miejsca (zaimek pytajny *missä?* 'gdzie?'). Zdanie (26) ma najbardziej rozbudowaną strukturę – zawiera podmiot, okolicznik miary czasu, okolicznik miejsca oraz okolicznik przyczyny. Również w zdaniu podrzędnym (27) pojawia się okolicznik miary czasu, a oprócz tego okolicznik miejsca<sup>12</sup>. Przeanalizujmy jeszcze dwa zdania:

<sup>11</sup> *Kielitoimiston sanakirja*, <https://www.kielitoimistonanakirja.fi>, wersja z 10.11.2022.

<sup>12</sup> Na głębszym poziomie zdanie nadrzędne wyjaśnia okoliczności, dlaczego uczniowie są opóźnieni w nauce; zdania podrzędne mogą w gramatyce zależnościowej pełnić funkcję aktantów, niektóre czasowniki wręcz je konotują w swoim znaczeniu; w tym wypadku mamy jednak zdanie nadrzędne

- (28) *Prosessin loppupuolella biokomposti käy vielä kolmannessa tunnelissa, jossa se viipyy noin kolme viikkoa.* 'Pod koniec procesu kompost trafia jeszcze do trzeciego tunelu, w którym pozostaje około trzech tygodni'.
- (29) *Mertsi Vepsäläisen kasvoilla viipyy usein outo hymy.* 'Na twarzy Mertsi Vepsäläinen błąka się często dziwny uśmiech'.

W tych zdaniach podmiot ma cechę „nieożywiony” ([-anim]), tym samym nie potrafi kontrolować sytuacji. Znaczenie niekontrolowania czasu albo braku wpływu na czas zdarzenia (który wymyka się spod kontroli) jest typowe dla czasownika *viipyä*. Czasownik ten może otworzyć kilka miejsc – ale tylko podmiot jest obligatoryjny. Oprócz niego fakultatywnym uzupełnieniem może być dopełnienie miary czasu (*Hän viipyy noin tunnin* 'Zostanie około godziny') i okolicznik miejsca (*Katse viipyy mainoksessa* 'Wzrok zatrzymuje się na reklamie'). Najczęstsze realizacje zdań twierdzących w badanym materiale były trójargumentowe, z dopełnieniem miary czasu i okolicznikiem miejsca, np.:

- (30) *Teos viipyy pöydälläni pitkään.* 'Dzieło długo będzie leżeć na moim biurku'.
- (31) *Auto viipyy kussakin paikassa pari viikkoa.* 'Samochód pozostaje w każdym miejscu przez parę tygodni'.

W związku z tym dla tego czasownika uzyskamy następujący schemat:

*viipyä*

S-n, (S-O-TEMP), (ADVL-LOC),

gdzie ADVL-LOC oznacza okolicznik miejsca. Należy podkreślić, że dopełnienie miary czasu nie jest uzupełnieniem obligatoryjnym dla tego czasownika, tak jak to miało miejsce w wypadku czasownika *kestää*. Podobnie jak w wypadku *kestää* dopełnienie miary czasu może też zostać zastąpione okolicznikiem czasu oznaczającym punkt końcowy procesu, np.:

- (32) *Autonkuljettaja viipyy noin 19 asti, tarvittaessa pidempään.* 'Kierowca pozostaje do około 19, w razie potrzeby dłużej'.
- (33) *Se on muuttolintu, joka viipyy maassamme talven kynnykselle.* 'Jest to wędrowny ptak, który pozostaje w naszym kraju do początków zimy'.

a także z frazą postpozycyjną *x:n ajan* 'przez x czasu'.

- (34) *Titanic-näyttely viipyy Sevillassa vielä maaliskuun ajan ja aina 7.4. saakka.* 'Wystawa „Titanic” będzie w Seville jeszcze przez cały marzec, aż do 7 kwietnia',

---

i osobny „mikrodramat”, połączony związkiem logicznym ze zdaniem podrzędnym za pomocą spójnika *sillä* 'ponieważ' – analizowane zdanie podrzędne jest zatem zdaniem okolicznikowym przyczyny. Z tego względu nie będziemy rozpatrywać zdania nadrzędnego jako aktantu, choć byłoby to możliwe przy zmianie układu zdania złożonego i odwróceniu związku zależności: *Jokainen oppilas viipyy opissaan yhden vuoden, koska opettaja on todellinen pätkätyöläinen* 'Każdy uczeń opóźnia się w nauce o rok, bo nauczyciel to prawdziwy chałturnik'.



ale także w tych przypadkach jest to uzupełnienie fakultatywne.

Należy jeszcze zadać pytanie, jak powinniśmy potraktować okolicznik przyczyny (ADVL-CAUS) – jako uzupełnienie fakultatywne czy określenie? Okolicznik przyczyny stosunkowo często pojawiał się w badanym materiale, jednak zdecydowanie rzadziej niż dopełnienie miary czasu i okolicznik miejsca. Stosując test rozbicia zdania na dwa predykaty<sup>13</sup> na przykładzie zdania *Elina viipyy yliopistolla työnsä vuoksi* ‘Elina nadal jest na uniwersytecie z powodu pracy’, można zauważyć, że test ten nie sprawdza się w wypadku okolicznika miejsca:

(35) *Elina viipyy. Se tapahtuu yliopistolla* ‘Elina zostaje dłużej. To dzieje się na uniwersytecie’.

ale sprawdza się w wypadku okolicznika przyczyny:

(36) *Elina viipyy yliopistolla. Se tapahtuu työnsä vuoksi.* ‘Elina nadal jest na uniwersytecie. To dzieje się z powodu pracy’.

Na tej podstawie można uznać okolicznik przyczyny raczej za określenie niż uzupełnienie fakultatywne. Choć wszystkie zdarzenia w naszej rzeczywistości dzieją się zawsze w jakimś miejscu i czasie, a także zapewne z jakiejś przyczyny, należy jednak dodać, że okoliczność przyczyny może być istotną informacją w wypadku niektórych czasowników, takich jak *viipyä*, które oznaczają przebieg zdarzenia w inny sposób, niż był planowany. Z tego względu okolicznik przyczyny tak często pojawia się w zdaniach z *viipyä*.

#### d) *lykätä*

Czasownik *lykätä* oznaczający ‘przekładać, przesuwać coś na później w czasie’ jest czasownikiem tranzytywnym. Poniżej przykłady zdań z analizowanego korpusu:

(37) *Oikeus lykkäsi asian käsittelyä.* ‘Sąd przełożył rozpatrywanie sprawy’.

(38) *Haikin lykkäsi kuuntelun järjestämistä muutamalla kuukaudella.* ‘Haikin przełożył organizację przesłuchania o kilka miesięcy’.

(39) *— vuosisadan sateisin syksy — lykkäsi syyskylvöjä joulukuun alkuun saakka* ‘(...) najbardziej deszczowa jesień stulecia (...) opóźniła zasiewy aż do początku grudnia’.

Czasownik *lykätä* otwiera obligatoryjnie dwa miejsca – na podmiot i na dopełnienie, które najczęściej występuje w partitive. Okoliczności czasu również mogą wystąpić w zdaniu jako trzecie uzupełnienie, ale jest ono fakultatywne, i może oznaczać

<sup>13</sup> Test ten nie zawsze będzie użyteczny. Na przykład dla okolicznika miary czasu nie jest (por. zdanie *Hän juoksi kaksi tuntia* ‘Biegał dwie godziny’ i jego nieudaną transformację *Hän juoksi. \*Se tapahtui kaksi tuntia* ‘Biegał. \*To wydarzyło się dwie godziny’, mimo że *kaksi tuntia* ‘dwie godziny’ jest w tym wypadku określeniem).

albo okres, o jaki opóźniło się wydarzenie (*kolmella kuukaudella* ‘o trzy miesiące’), albo punkt docelowy zaistnienia wydarzenia w czasie (illativus lub fraza postpozycyjna z przypadkiem w illative, np. *joulukuun alkuun saakka* ‘do początku grudnia’). Schemat walencyjny tego czasownika można zatem przedstawić jako

*lykkätä*  
S-n, S-O, (ADVL-TEMP),

gdzie ADVL-TEMP oznacza okolicznik czasu. Przesunięcie, które w swoim znaczeniu konotuje czasownik *lykkätä*, może dotyczyć także miejsca, nie tylko czasu, o czym świadczą np. zdania:

- (40) *Janos Hunyadin loistava voitto – – vain lykkäsi Valloittajan hyökkäystä länteen.* ‘Znakomite zwycięstwo Janosa Hunyadiego (...) tylko przesunęło atak zdobywcę na zachód’.
- (41) *Hän oli oikeassa paikassa ja lykkäsi meitä oikeaan suuntaan, Stina muistee.* ‘Był w odpowiednim miejscu i pchnął nas w dobrym kierunku – wspomina Stina’.

Zatem w wypadku tego czasownika mamy do czynienia z przesuwaniami wydarzeń nie tylko w czasie, lecz także w przestrzeni fizycznej.

### e) *lykkääntyä*

Czasownik *lykkääntyä* jest zwrotnym odpowiednikiem czasownika *lykkätä*, utworzonym za pomocą formantu *-VntU*<sup>14</sup>, i oznacza ‘przesunąć się na późniejszy czas’. Zwrotność czasownika zakłada redukcję jednego argumentu, pełniącego w odpowiedniej konstrukcji tranzytywnej funkcję agensa. W wypadku tego czasownika argument czasu występuje dużo częściej niż w wypadku jego tranzytywnego odpowiednika:

- (42) *Kireän rahatilanteen vuoksi uudisrakentaminen lykkääntyi useita vuosia.* ‘Z powodu trudnej sytuacji finansowej odbudowa opóźniła się o wiele lat’.
- (43) *Hakulisen, luokansa priimuksen, opiskelujen alku lykkääntyi kaksi vuotta.* ‘Początek nauki Hakulinena, prymusa w klasie, opóźnił się o dwa lata’.
- (44) *Valmistumiseni lykkääntyi vuodella.* ‘Koniec mojej nauki przesunął się o rok’.
- (45) *Koko pihan uudistus lykkääntyi taas kerran ensi kesään.* ‘Remont podwórka znów został przesunięty na przyszłe lato’.
- (46) *Monesta syystä näytesarjan tutkimus lykkääntyi.* ‘Badanie serii zostało przełożone z wielu powodów’.
- (47) *Ajokortin saaminen lykkääntyi lokakuusta 2006 helmikuuhun 2007.* ‘Uzyskanie prawa jazdy przesunęło się z października 2006 na luty 2007’.

W zdaniach (42) i (43) mamy do czynienia z dopełnieniem miary czasu (*useita vuosia* ‘(o) wiele lat’, *kaksi vuotta* ‘dwa lata’), w zdaniu (44) z okolicznikiem czasu w adessivie oznaczającym okres przesunięcia w czasie (*vuodella* ‘o rok’), w zdaniu (45) z okolicznikiem oznaczającym punkt końcowy w czasie (*ensi kesään* ‘do przyszle-

<sup>14</sup> Gdzie *V* oznacza samogłoskę, a *U* głoskę *u* lub *y*.

go lata’). W tych zdaniach czasownik *lykkääntyä* ma strukturę dwuargumentową. W zdaniu (47) pojawiają się trzy argumenty, co wynika z faktu, że długość trwania zdarzenia można wyrazić także jako dwa punkty w czasie: punkt początkowy i punkt końcowy zdarzenia. W zdaniu (46) występuje podmiot i okolicznik przyczyny (*monesta syystä* ‘z wielu powodów’); okolicznik przyczyny można też znaleźć w zdaniu (42) (*kireän rahatilanteen vuoksi* ‘z powodu trudnej sytuacji finansowej’). Podobnie jak w wypadku czasownika *viipyä* okolicznik przyczyny należy potraktować raczej jako określenie niż uzupełnienie fakultatywne (*Tutkimus lykkääntyi. Se tapahtui monesta syystä* ‘Badanie się opóźniło. To wydarzyło się z wielu powodów’). Choć dopełnienie miary czasu i okolicznik czasu występują w badanym materiale bardzo często, ich wystąpienie nie jest obligatoryjne, co poświadcza np. gramatyczność zdania *Töiden alku lykkääntyi* ‘Rozpoczęcie prac opóźniło się’. W związku z tym czasownik *lykkääntyä* może realizować takie schematy, jak

*lykkääntyä*  
*lykkääntyä*<sub>S-n, (S-O-TEMP ~ ADVL-TEMP),</sub>  
*lykkääntyä*<sub>S-n, (S-elat, S-illat)</sub> i  
*lykkääntyä*<sub>S-n, (S-illat).</sub>

Warto zauważyć, że choć uzupełnienie S-elat (rzeczownik w elativie) jest fakultatywne, może wystąpić tylko w połączeniu z uzupełnieniem S-illat (rzeczownik w illativie), podczas gdy uzupełnienie S-illat może wystąpić w zdaniu samodzielnie.

## Podsumowanie

Omówione badanie z pewnością nie wyczerpuje tematu, ale pozwala odpowiedzieć na pytanie dotyczące obligatoryjności argumentu czasu w strukturach predykatowych czasowników. Badany argument czasu mógł odgrywać dwie role syntaktyczne: dopełnienia miary czasu lub okolicznika czasu. Jedynie w wypadku czasowników *kestää* i *viettää* był to argument obligatoryjny – w wypadku czasownika *kestää* najczęściej pełnił funkcję dopełnienia miary czasu, rzadziej okolicznika czasu, w wypadku czasownika *viettää* mógł pełnić funkcję dopełnienia miary czasu lub dopełnienia o charakterystyce temporalnej (*juhla* ‘święto’, *loma* ‘urlop’, *lapsuus* ‘dzieciństwo’). W wypadku trzech pozostałych czasowników argument czasu był fakultatywny, szczególnie często występował w strukturach predykatu *lykkääntyä*, często w strukturach czasownika *viipyä* (choć rzadziej, niż to się przedstawia w słownikach i gramatykach), najrzadziej w strukturach *lykätä*. Na koniec warto dodać, że podany zbiór czasowników nie należy uważać za zamknięty. W języku fińskim występuje więcej czasowników, których znaczenie konotuje argument czasu. Do takich czasowników należy np. *elää* ‘żyć’, który obrazuje pewien proces rozciągnięty w czasie i ograniczony dwoma zdarzeniami punktowymi (por. też Buncler, 2019). Choć zasadniczo jest to czasownik jednoargumentowy, najczęściej występuje w zdaniu z dwoma argumentami. Drugim argumentem może być okolicznik miary czasu w przypadku dopełnienia (np. *Jean Sibelius eli 92 vuotta* ‘Jean Sibelius żył 92 lata’), punkt początkowy i końcowy procesu w czasie

(np. *Sibelius eli 1865–1957* ‘Sibelius żył w latach 1865–1957’) lub sam punkt końcowy procesu (np. *Sibelius eli vuoteen 1957* ‘Sibelius żył do roku 1957’). Pod tym względem jego struktura argumentowa przypomina strukturę argumentową czasownika *kestää* (por. też np. zdania *Sibeliuksen elämä kesti 92 vuotta* ‘Życie Sibeliusa trwało 92 lata’, *Sibeliuksen elämä kesti vuoteen 1957 saakka* ‘Życie Sibeliusa trwało do 1957 roku’). Czasownik *elää* może także łączyć się z dopełnieniem *elämä* ‘życie’ z obligatoryjną przydawką, podobnie jak może to mieć miejsce w wypadku czasownika *viettää*, por. np. zdania *Jaana elää onnellista elämää* ‘Jaana ma (dosł. żyje) szczęśliwe życie’ i *Jaana viettää onnellista elämää* ‘Jaana ma (prowadzi) szczęśliwe życie’. Jednocześnie drugim argumentem czasownika *elää* wcale nie musi być argument czasu ani dopełnienie, ale okolicznik miejsca, a wtedy znaczenie i struktura argumentowa czasownika *elää* są takie same jak czasownika *asua* ‘mieszkać’, np. *Sibelius eli Hämeenlinnassa* ‘Sibelius żył (mieszkał) w Hämeenlinna’. Te punkty styeczne w strukturach argumentowych poszczególnych czasowników można postrzegać przez pryzmat koncepcji pokrewieństwa rodzinnego Ludwiga Wittgensteina, ale to temat na odrębne opracowanie.

## Bibliografia

- Bondzio, W. (1971). Valenz, Bedeutung und Satzmodelle. W: G. Helbig (red.), *Beiträge zur Valenztheorie* (s. 85–103). The Hague/Paris: de Gruyter.
- Buncler, A. (2019). O kilku konstrukcjach z czasownikiem *elää* ‘żyć’ w języku fińskim. W: M. Woźnicka, A. Stolarczyk-Gembiak, M. Trojszczak (red.), *Zbliżenia 5: Językoznawstwo, literaturoznawstwo, translatologia* (s. 27–43). Konin: Wydawnictwo PWSZ w Koninie.
- Buttler, D. (1976). *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- EJO = *Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego* (2003). K. Polański (red.). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Górska, M. (2000). Walencja semantyczna a walencja syntaktyczna na przykładzie łacińskich czasowników *emere*, *admonere* i *aestimare*. *Roczniki Humanistyczne XLVIII* (zeszyt 3), 111–127.
- Helbig, G., Schenkel, W. (1973). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Wydanie II, poprawione. Leipzig: de Gruyter.
- Rytel, D. (1990). Wybrane problemy opisu walencyjnego języka. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 26, 237–247.
- Schmidt, W. (1963). *Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung*. Berlin: Akademie.
- Tarvainen, K. (1977). *Dependenssikielioppi*. Helsinki: Gaudeamus.
- Tesnière, L. (1965). *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Tokarski, J. (1967). *Z pogranicza metodyki i językoznawstwa*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Vilkuna, M. (2003). *Suomen lauseopin perusteet*. Helsinki: Edita.
- VISK = Hakulinen, A., Vilkuna, M., Korhonen, R., Koivisto, V., Heinonen, T.R., Alho, I. (2004). *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Wersja internetowa: <http://scripta.kotus.fi/visk>

**Grzegorz Chromik**  
Uniwersytet Jagielloński  
grzegorz.chomik@uj.edu.pl  
ORCID: 0000-0001-9318-6761

## ***Rejestr dusz parafii Wilamowice z 1642 roku jako źródło do badań nad kontaktem językowym***

Wilamowice, miasteczko w dzisiejszym województwie śląskim, a dawniej na pograniczu Małopolski i Śląska Cieszyńskiego, szczyci się do dziś zachowanym wśród mieszkańców germańskim dialektem. Mimo że wśród mieszkańców przeważa przekonanie o odrębności etnicznej od innych języków germańskich, ten dialekt (a jak wolą niektórzy – język) jest po prostu śląskim niemieckim, niemal identycznym jak w sąsiadującej Bielskiej Niemieckiej Wyspie Językowej. Przez setki lat utrzymywała się odrębność w stosunku do otaczającej polskiej większości. Dzięki zachowanemu kościelnemu spisowi wiernych z 1640 roku, ujmującemu poszczególne domy z podziałem na rodziny i funkcje domowe (właściciele, komornicy, służba itp.), można wnikać do tej mikrospołeczności sprzed ponad 380 lat, co pozwala na zbadanie relacji z otaczającą większością polską, choćby poprzez sprawdzenie, na ile jej przedstawiciele przenikali do Wilamowic. Ogólnie mówiąc, prezentuje się nam wyspa językowe z niewielkim tylko wpływem polskim.

**Słowa kluczowe:** Wilamowice, wyspa językowa, Śląsk, kontakt językowy

### **Register of souls of the Wilamowice parish from 1642 as a source for research on linguistic contact**

Wilamowice, a town in today's Silesian Voivodeship and formerly on the border of Lesser Poland and Teschen Silesia, boasts a Germanic dialect preserved among its inhabitants to this day. Although the locals believe that they are ethnically distinct from other Germanic languages, this dialect (or, as some prefer, the language) is simply Silesian German, almost identical to the neighboring Bielsko-Biała. For hundreds of years, it remained separate from the surrounding Polish majority. Thanks to the preserved church census from 1640, showing individual houses divided into families and household functions (owners, bailiffs, servants, etc.), one can penetrate this micro-community from over 380 years ago, which allows for examining the relationship with the surrounding Polish majority, for example by checking to what extent its representatives penetrated to Wilamowice. Generally speaking, we are presented with a language island with only a slight Polish influence.

**Keywords:** Wilamowice, language Island, Silesia, language contact

## **Wprowadzenie**

Celem niniejszego artykułu jest wykorzystanie pozajęzykowego źródła historycznego do zbadania kontaktu językowego w miejscowości będącej częścią sporej wyspy językowej, w szczególności zaś do zbadania podatności mieszkańców przedmiotowej miejscowości na kontakt z przedstawicielami otaczającej większości. Miejscowość to Wilamowice, miasteczko w powiecie bielskim w województwie śląskim, w historycznej Ziemi Oświęcimskiej. Źródłem zaś jest „spis dusz”, czyli sporządzony dla użytku proboszcza spis rodzin wraz ze służbą domową, przydomkami, dodatkowymi zajęciami w roku 1642. Oryginał, noszący tytuł *Regestrum Gromady całej wsi Wilamowic Anno Domini 1642*, jest fragmentem najstarszej księgi metrykalnej tej miejscowości i jest do dziś przechowywany na probostwie.

## **O Wilamowicach**

Wilamowice założono jako wieś, od 1818 r. są miastem targowym, liczącym obecnie około 3000 mieszkańców (Kacperczyk, 2013, s. 131) i jest obecnie stolicą gminy. Wilamowice są jednak miejscowością wyjątkową, ponieważ mają swój własny język, i to język germański, co czyni Wilamowice wyspą językową w obszarze języka polskiego. Od 18 lipca 2007 r. Międzynarodowa Organizacja Normalizacyjna (ISO) nadała używanemu tam językowi kod („wym”) w ramach normy ISO 639-3, która definiuje identyfikatory nazw języków. Ten standard jest zarządzany przez Międzynarodową Organizację SIL. Dla tematu niniejszego artykułu sprawy stricte dialektologiczne nie mają znaczenia. Wystarczy zaznaczyć, że język (bądź dialekt) wilamowski to śląski dialekt niemiecki, należący do dialektów wschodnio-środkowo-niemieckich. Co prawda rozpowszechniony jest pogląd o flamandzkim, północnoniemieckim czy nawet szkockim pochodzeniu mieszkańców Wilamowic, ale jest to pogląd pozbawiany jakichkolwiek podstaw naukowych, a w dodatku stosunkowo młody, bo dziewiętnastowieczny, i jako legenda nie będzie on tutaj opisywany (Chromik, 2020, s. 45–46). Więcej na ten temat: Kleczkowski (1921), Wicherkiewicz (2001).

Aby łatwiej zrozumieć zależność między językiem wilamowskim a niemieczną standardową i językiem niderlandzkim, wystarczy porównać fragment z „epopei narodowej” wilamowian *Of jer weft* autorstwa Floriana Biesika z językiem niemieckim i niderlandzkim (tabela 1).

Tabela 1. Próbkki języka wilamowskiego

	Wilmesaurisch	Deutsch	Niederländisch <sup>1</sup>
1	Fylón yr welt an ganc ałłán	Verloren in der Welt und ganz allein	Verloren in de wereld en gans alleen
2	zàs ych óm mjer óf hóhym śtán;	Saß ich auf dem Meer auf hohem Stein	zat ik aan zee op een hoge steen
3	der mond kām raus hyndróm gybjég,	Der Mond kam raus hinter dem Gebirge	de maan kwam van ginder om de berg
4	szłyfyt myjch áj, wi s kynt yr wig.	Schläfert mich ein, wie ein Kind in der Wiege	slaap-voerde mij af, als een kind in de wieg

### **Historia Wilamowic w skrócie**

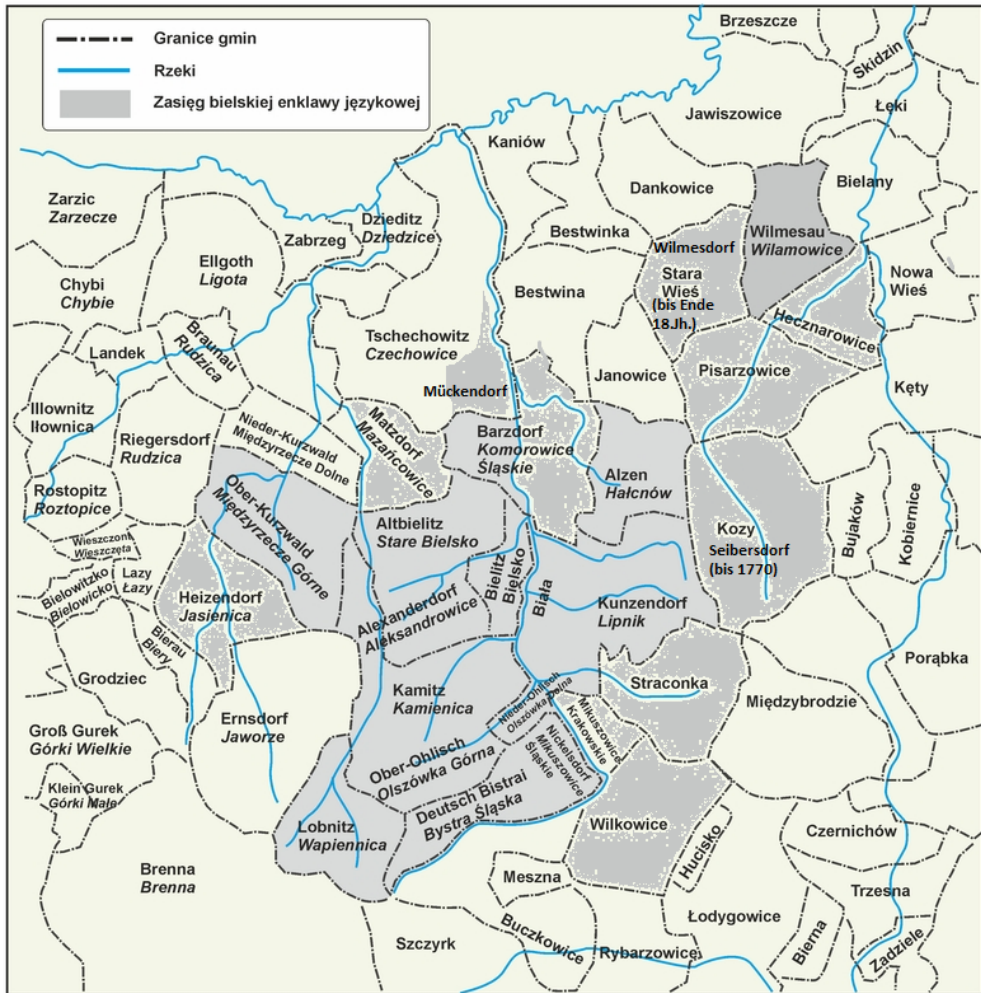
Bielska niemiecka wyspa językowa powstała na fali kolonizacji Śląska na prawie niemieckim w drugiej połowie XIII wieku. Składała się z kilkunastu wsi i miasta Bielska, w których to osadach przeważali osadnicy niemieckojęzyczni. Jedną z takich dużych, łanowych wsi były Wilamowice (Chromik, 2020, s. 45, Kuhn, 1981, s. 12–13, 18–19). Wilamowice tworzyły granicę osadnictwa niemieckiego, gdyż sąsiednie miejscowości, takie jak Bielany i Jawiszowice, były polskojęzyczne. Poprzez Starą Wieś i Hecznarowice Wilamowice były połączone z Kozami, które do 1770 roku były również niemieckojęzyczne (patrz rysunek 1). W tymże roku mieszkańcy Kóz, prześladowani przez polskiego, katolickiego dziedzica z powodu swojego ewangelickiego wyznania, uciekli na Pruski Śląsk, do Hołdunowa. Opustoszałe Kozy zostały zasiedlone ponownie polskimi mieszkańcami (Chromik, 2018, 136–138, Wackwitz, 1932, s. 16–23). Pewnym jest również, że sąsiadująca z Wilamowicami Stara Wieś do końca XVIII wieku również używała przeważnie języka niemieckiego. Wskutek spolszczenia się Starej Wsi oraz exodusu niemieckich mieszkańców Kóz Wilamowice stały się małą wyspą językową, niemającą styku z dużą Niemiecką Bielską Językową (Chromik, 2021, s. 157) (rysunek 2). Sytuacja językowa w sąsiadujących z Wilamowicami Pisarzowicach i Hecznarowicach nie jest łatwa do zbadania z powodu szczupłości materiału źródłowego, ale raczej należy przypuszczać, że nie było w tych miejscowościach większego udziału osadników niemieckich (Zieniukowa, 2001: 550). W spisie podatku rogowego dla Hecznarowic można znaleźć dwa imiona mieszkańców, które można uznać za niemieckie, spośród 19 (AGAD, zespół 7, seria 11, sygnatura 193, f. 251).

Okolo 1315 roku nastąpił podział pierwotnego księstwa cieszyńskiego na cieszyńskie i oświęcimskie. W XV wieku księstwo oświęcimskie zostało wchłonięte przez sąsiednią Polskę, wskutek czego powstała granica państwowa między Polską

<sup>1</sup> Pobrane ze strony internetowej: <https://news.ycombinator.com/item?id=17277691>, dostęp wrzesień 2022.

a Świętym Cesarstwem Rzymskim. Tereny położone w Cesarstwie stały się w XVII wieku własnością Habsburgów. Granica ta miała od 1772 roku skutek pierwszego rozbioru Polski charakter wewnątrzpaństwowej w obrębie ziem habsburskich, pomiędzy Galicją a Śląskiem Austriackim. Położone we wschodniej części Wilamowice dzieliły losy oświęcimskiej, polskiej, a potem galicyjskiej części.

Rysunek 1. Zasięg Bielskiej Niemieckiej Wyspy językowej w XVIII wieku, przed exodusem mieszkańców Kóz, uwzględniający miejscowości, które później uległy polonizacji<sup>2</sup>



<sup>2</sup> Opracowanie: Grzegorz Chromik na podstawie: *Bielsko-bialska wyspa językowa na tle przedwojennej (↑) i obecnej (↓) siatki administracyjnej miejscowości* – red. mapy Jacek Cieślewicz.



Ważne jest skonkretyzowanie, że w roku 1642, z którego pochodzi źródło, Wilamowice były jeszcze niemieckojęzyczną miejscowością nieoderwaną od całości Bielskiej Niemieckiej Wyspy Językowej, na granicy z miejscowościami polskojęzycznymi. Jej mieszkańcy do niedawna byli protestantami, obecnie po – zapewne niedobrowolnej – konwersji na wiarę katolicką. Proboszcz, autor źródła, był etnicznym Polakiem.

## Regestrum i jego cechy

Sprawy językowe od XVIII, a nawet bardziej XIX wieku, konstytuujące narody oparte na funkcjonowaniu wspólnot językowych, dla ludzi żyjących we wcześniejszych stuleciach, zwłaszcza dla warstwy chłopskiej, miały zdecydowanie inne, mniej doniosłe znaczenie, ograniczające się zwłaszcza do spraw czysto praktycznych. Język był wyłącznie narzędziem komunikacji codziennej. Jeżeli był jakiś „lepszy” język, to była to w Europie łacina Kościoła i uczonych. I tu natrafiamy na problem, z którym borykają się dzisiejsi historycy, zwłaszcza historycy języka. Logiczne bowiem jest, że spraw nieważnych lub mało ważnych nie rejestrowano. Sprawy językowe to takich spraw należały. Nie istniały spisy powszechne, środki masowego przekazu, w społeczeństwach feudalnych władcy w zasadzie nie musieli się komunikować ze swoimi poddanymi. Pierwsze spisy miejscowości z zaznaczeniem języka używanego przez ludność to dopiero wiek XVIII i to raczej późny. Jeszcze później, bo dopiero około połowy XIX wieku, kryterium języka używanego na co dzień wprowadzono do spisów powszechnych. Dlatego każde źródło, dające jakikolwiek wgląd w sprawy językowe w dawniejszych wiekach, jest niezwykle cennym świadectwem historycznym.

W przypadku Wilamowic, jako jedynej miejscowości Bielskiej Niemieckiej Wyspy Językowej, zachowało się takie źródło – to tzw. spis dusz (*status animarum*) gminy Wilamowice, autorstwa proboszcza, księdza Grzegorza Zdziewojskiego, noszące tytuł *Regestrum Gromady całej wsi Wilamowic Anno Domini 1642*. W przeciwieństwie do spisów podatkowych czy katastralnych, które się zachowały w niektórych miejscowościach i sięgają nawet XVI wieku, mamy to do czynienia nie tylko ze spisem podatników czy gospodarzy, ale ze spisem wszystkich parafian. Z reguły te spisy były sporządzane jako spis mieszkańców poszczególnych domów, z zaznaczeniem, kto był gospodarzem, kto sługą czy komornikiem, wiekiem dzieci i innymi cechami pozwalającymi zidentyfikować parafian, noszących niejednokrotnie to samo nazwisko. Daje to zdecydowanie lepszy wgląd w życie danej miejscowości niż tylko spis osób płacących podatki, z reguły mężczyzn-gospodarzy.

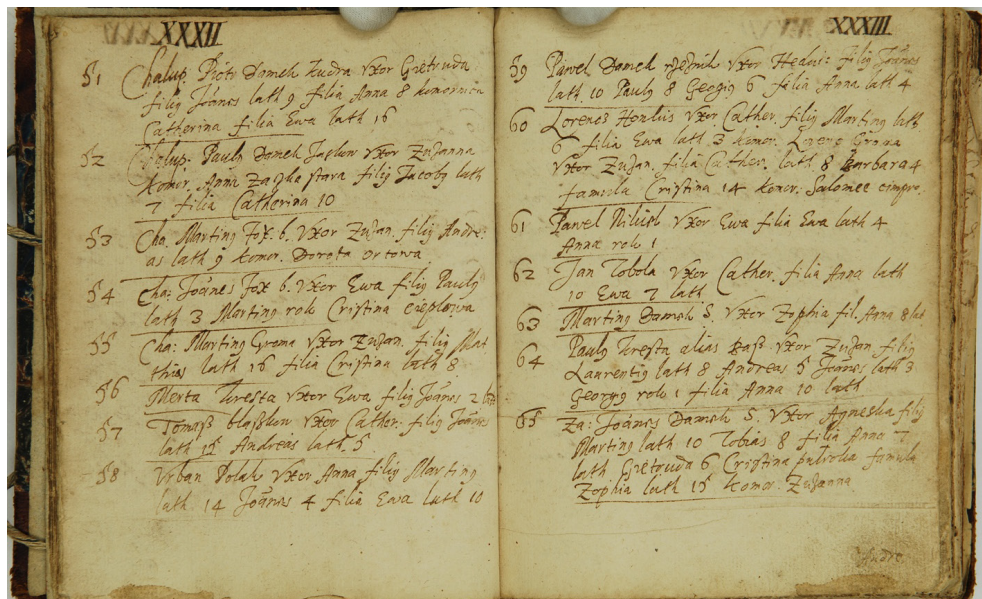
Spis autorstwa księdza Zdziewojskiego<sup>3</sup> ma charakter nieoficjalny, użytkowy, zapewne był potrzebny do pobierania dziesięcin i innych opłat, do wizyt kolędowych i innych bieżących spraw administracyjnych parafii. Sporządzony został mieszaniną łaciny z językiem polskim i elementami niemieckimi. Wpisy są niekonsekwentne – o ile

---

<sup>3</sup> Więcej o jego działalności zob. Rodak (2003).

stopnie pokrewieństwa podano z reguły po łacinie, to inne informacje najczęściej zapisano po polsku, imiona zaś mają formę łacińską (np. *Gregorius*), polską (np. *Jurek*) czy też niemiecką (np. *Hans, Lorencz, Merta*) – por. rysunek 2.

Rysunek 2. Jedna ze stron Regestrum. Widoczna charakterystyczna dla tego źródła mieszanina języków



Należy więc założyć, że zdecydowana większość mieszkańców Wilamowic była Niemcami. Informację taką przekazał sam ksiądz Zdziewojski:

Dnia dziewiątego Augusta, gdy obeymował Plebaniją wilamowską Jśc X. Grzegorz Jan Zdziewojski z Lasku, kaznodzieia oświęcimski, Nauk wyzwolonych, philosophijey Doctor, w piętnaście lat po Heresiiey, która panowała przez sto lat sekta Calvinowa, Ten kościół nie miał własnego plebana po heresiiey, tylko przez komendarzow był administrowany, tak przez świeckich kapłanow jako też przez Zakoników a to dla nieumiejętności języka niemieckiego, gdyż tu niemiecki naród w tych Wilamowicach mieszkał y dla tegoż kapłani po kilka niedziel prawie tylko mieszkali y dla tegoż kościół ten ubogi był, bo ludzie nie byli przychylni do ochędóstwa kościelnego... (*Metrika Baptisatorum ab ao 1641, f. 1*).

## **Metodologia badania**

Dla badań przyjęto następujące założenia:

- Zdecydowana większość mieszkańców była Niemcami, jako że językiem niemieckim posługiwała się zdecydowana większość jeszcze na początku XX wieku, prawie wszystkie (patrz poniżej) nazwiska mieszkańców były niemieckie. Osoby o niemieckich imionach i nazwiskach w spisie są liczone jako Niemcy. Również jako Niemcy liczone są osoby noszące zasadniczo polskie, ale rozpowszechnione już dużo wcześniej nazwisko Damek.
- Osoby o nazwiskach polskich (z wyjątkiem nazwiska Damek, Bies i Pastucha<sup>4</sup>) są liczone jako Polacy.
- Osoby z podanym pochodzeniem z miejscowości polskojęzycznych są liczone jako Polacy.
- Osoby bez nazwiska – reprezentujące wyłącznie służbę domową i komorników – są liczone jako nieokreślone.
- Spis zawiera wszystkich mieszkańców Wilamowic. Przy 131 gospodarstwach domowych jest to bardzo prawdopodobne.

Do przeprowadzenia badania użyto arkusza kalkulacyjnego Excel (rys. 3), do którego naniesiono w osobnych kolumnach: nazwiska rodzin gospodarzy niemieckich i polskich, komorników niemieckich i polskich, służby domowej niemieckiej i polskiej oraz osób nieokreślonych, wywodzących się ze służby i nazwanych tylko chrześcijańskim imieniem (np. *famula Cristina*). Następnie zliczono przedstawicieli wszystkich grup i obliczono udział w całkowitej liczbie mieszkańców, wynoszącej 797 osób.

---

<sup>4</sup> Nazwisko Pastucha występowało w Wilamowicach już 105 lat wcześniej – por. AGAD, zespół 7, Seria 11, sygnatura 193, k. 21.

Rysunek 3. Zestawienie statystyczne. W arkuszu Excel wpisano nazwiska zgodnie ze spisem gospodarzy niemieckich i polskich, rodziny komorników niemieckich i polskich, służbę domową niemiecką i polską oraz osoby nieokreślone

1	Fox	5					1	Jeremiasz							512	
2	Kresta	5	2				2								102	
3	Niliel	6	2				2								16	
4	Fox	7					1								630 NIEMCY	81%
5	Fallow	5	4				1									
6	Fox	6	2												58	
7	Filipów	6													19	
8	Primus	6													5	
9	Andrzej	4													82 POLACY	
10	Damek	4	2													
11	Fox	4	4				1									
12	Fox	6														
13	Bartosz	3														
14	Groma	4														
15	Kresta	3	5													
16	Szausta	6														
17	Szausta	8													532	81%
18	Morkis	3	7												102	
19	Bles	5													16	
20	Morkis	2														
21	Other	3													650 NIEMCY	
22	Other	3													42	
23	Honkis	3													19	
24	Bles	3													5	
25	Bles	4														
26	Damek	5													66 POLACY	
27	Damek	2	7													
28	Damek	1	3												81 NIEOKREŚLENI	
29	Gertruda	6														
30	Jakub	6														
31	Han	5														
32	Bles	4					3									
33	Fox	2													650	

## **Wyniki badań**

Analiza suchych danych ewidencyjnych, jakim jest „spis dusz”, nieopatrzonej żadnym komentarzem, z wyjątkiem zdawkowych i dla potrzeb tego badania niewnoszących ważnych informacji stwierdzeń w rodzaju „stara panna”, w szczególności zaś nieopatrzonej komentarzem co do spraw językowych, obarczona jest sporym marginesem błędu. Nie ma jednak lepszego źródła dla Wilamowic, a nawet w skali całej okolicy „spis dusz” jest źródłem wyjątkowym, co takie badanie usprawiedliwia.

Pierwszym problemem są wątpliwości interpretacyjne. I tak np. nie do końca wiadomo, czy użyte przez autora określenie Kołodziej to polskie nazwisko, czy też to zawód wykonywany przez daną osobę. Dlatego przyjęto zasadę, by dane analizować przy dwóch założeniach: na korzyść elementu niemieckiego i na jego niekorzyść. Oczywiście analiza ta ma na celu dojście do jakiejś przynajmniej przybliżonej prawdy statystycznej, nie ma zaś podtekstu politycznego, w postaci chęci wykazania przewagi jednej czy drugiej przynależności etnicznej. Analiza „spisu dusz”, wraz z obliczeniami statystycznymi, pozwala dojść do następujących wniosków:

1. Ogromną większość, wynoszącą 81%, stanowią niemieccy mieszkańcy Wilamowic.
2. Całkiem spora jest grupa nieokreślona pod względem etnicznym, dla której nie podano nazwiska, a jedynie chrześcijańskie (a więc niestowiańskie i niegermańskie) imię, licząca 81 osób (10%). Jest to służba domowa. Nazwiska wszystkich gospodarzy są znane. Jej istnienie nie zmienia jednak faktu przewagi liczebnej grupy niemieckiej.
3. Grupa polska ma w zależności od sposobu interpretacji danych liczy 8,2–10,8% ogółu mieszkańców. Nawet gdyby dopisać członków grupy nieokreślonej do grupy polskiej, czego z rzetelności naukowej nie powinno się czynić, polscy mieszkańcy Wilamowic nie przekroczą 20% ogółu mieszkańców.
4. Przenikanie sąsiedniej ludności polskiej do Wilamowic było niewielkie. Wśród popularnych w Wilamowicach nazwisk tylko dwa były pochodzenia polskiego: Damek i Bies. Sądząc po ich rozpowszechnieniu (17 gospodarzy o nazwisku Damek i czterech o nazwisku Bies, Damek to drugie co do rozpowszechnienia nazwisko w Wilamowicach po Fox), protoplaści tych rodów przybyli do Wilamowic na długo przed rokiem 1642. Niestety, inwentarz podatku rogowego z roku 1537 ujmuje mieszkańców Wilamowic tylko pod ich chrześcijańskimi imionami, w większości bez nazwisk (AGAD, zespół ASK, seria 11, sygn. 192, f. 256). Wśród wymienionych nazwisk jest jednak nazwisko Pastucha, więc jako dawne w Wilamowicach zostało ujęte w grupie niemieckiej, mimo że postęgiwała się nim tylko jedna rodzina. Wymienione trzy nazwiska polskie musiały być rozpowszechnione w Wilamowicach od kilku pokoleń. Pozostałe nazwiska polskie występują pojedynczo (Tobola, Gąsiowski, Kubow, Sojka, Rokitko).

W przypadku dwóch rodzin polskich komorników podano pochodzenie z konkretnej miejscowości – Bujaków i Bielany.

5. Istnieją rodziny miejscowe o niemieckich nazwiskach i polskich przydomkach, np. Groma zwany Królikiem, Groma zwany Kołaczkiem, Damek zwany Bieniaszem, Figwer zwany Łamaczem. Istniały także niemieckie przydomki (np. Szewreder, Raders), jednak zastanawiające jest istnienie przydomków polskich. Przydomki, utworzone od imion, wyrazów pospolitych lub będące ich kombinacją, są używane do dziś i są osobliwością Wilamowic.
6. Najpopularniejsze nazwiska w Wilamowicach to nazwiska niemieckie i dwa polskie:
  - 1) Fox – 24 rodziny – „Fuchs”, ‘lis’ – spotykane wyłącznie w Wilamowicach i sąsiednich Dankowicach (AGAD, zespół ASK, seria 11, sygn. 192, f. 247v),
  - 2) Damek – 17 rodzin – nazwisko polskie zapewne pochodzące od imienia Damian, spotykane wyłącznie w Wilamowicach,
  - 3) Figwer – 9 rodzin – „Viehweger”, ‘osoba zamieszkała przy skotnicy’ – nazwisko spotykane wyłącznie w Wilamowicach,
  - 4) Rozner – 7 rodzin – zapewne pochodzące od „Rose”, „róża” – nazwisko spotykane w całej okolicy,
  - 5) Kresta – 5 rodzin – ‘Krystian’ – nazwisko spotykane w całej okolicy,
  - 6) Bies – 4 rodziny – polskie słowo, – nazwisko spotykane wyłącznie w Wilamowicach,
  - 7) Nikiel – 4 rodziny – ‘Mikołaj’ – nazwisko spotykane w całej okolicy,
  - 8) Honkis – 4 rodziny – ‘Janek’ – nazwisko spotykane w całej okolicy,
  - 9) Bytner – 4 rodziny – „Büttner”, ‘bednarz’ – nazwisko spotykane w całej okolicy,
  - 10) Wyzner – 4 rodziny – także Wiesner – od „Wiese” ‘łąka’, stąd ‘osoba zamieszkała przy łące’, jedno z najpopularniejszych nazwisk całej Bielskiej Niemieckiej Wyspy Językowej.

Zastanawiające jest, że większość nazwisk używanych przez mieszkańców Wilamowic nie powtarza się w innych miejscowościach – w szczególności dotyczy to nazwisk Fox, Damek i Figwer, którymi posługiwało się łącznie 50 rodzin ze 131 wymienionych. Świadczy to nie tylko o pewnej izolacji od polskich sąsiadów, ale i od innych wsi niemieckich (np. Kozy, Hałcnów), odległych od Wilamowic o około 10 km.

Uogólniając, widoczny jest obraz małej wyspy językowej, liczącej około 800 mieszkańców, stojącej w pewnym, ale niezbyt silnym kontakcie z otaczającą ją polską większością. Istnieje polska służba domowa z niedalekich miejscowości, są mieszkańcy polskiego pochodzenia, są wreszcie rodziny noszące polskie nazwiska, których protoplaści przybyli z polskiego otoczenia i których potomkowie zasymilowali się z większością mieszkańców Wilamowic. Mowa tu o rodzinach Damek, Pastucha i Bies. Ale trzy nazwiska mniej więcej półtora stulecia po powstaniu nazwisk chłopów to raczej jednak niedużo. O jakichś – bliżej nierozpoznawalnych – kontaktach z polskim otoczeniem świadczą też polskobrzmiące przydomki niektórych mieszkańców, ale zdecydowana większość jest jednolitą społecznością niemiecką, co potwierdzają przytoczone już słowa autora *Regestum*, księdza Jana Grzegorza Zdziewojkiego.

## **Bibliografia**

### **Źródła**

Biesik, F.: Óf jer wełt, pobrano ze strony <http://www.innejezyki.amu.edu.pl/Frontend/Text/Details/1455>; <http://www.revitalization.al.uw.edu.pl/eng/Wilamowicean?view=8>  
Archiwum parafii rzymskokatolickiej w Wilamowicach: *Metrika Baptisatorum ab ao 1641. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Warszawa, zespół 7, seria 11, sygn. 193.*

### **Opracowania**

- Chromik, G. (2018). Die Entwicklung der Familiennamen der Seibersdorfer Auswanderer in Anhalt/Hołdunów. *Germanica Wratislaviensia 143 Acta Universitatis Wratislaviensis 3835*, 135–149.
- Chromik, G. (2020). Wilmesau/Wilamowice: die noch existente Sprachinsel im schlesisch-kleinpolnischen Grenzraum und die Legende über ihren niederländischen Ursprung. *Linguistica 60 (2)*, 45–63. DOI: 10.4312/linguistica.60.2.45-63.
- Chromik, G. (2021). Der Prozess des Sprachwechsels in der frühen Neuzeit und seine Untersuchungsmöglichkeiten (im späteren Westgalizien). Philipp, H., Stangl T., Wellner J. (red.), *Deutsch in der Ukraine: Geschichte, Gegenwart und zukünftige Potentiale*. Regensburg: Universitätsbibliothek Regensburg. DOI 10.5283/epub.44883.
- Kacperczyk, E., Korczak-Żydaczewska K. (red.) (2013). *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2013 r.* Główny Urząd Statystyczny. [http://web.archive.org/web/20131220071949/http://www.stat.gov.pl:80/gus/5840\\_908\\_PLK\\_HTML.htm](http://web.archive.org/web/20131220071949/http://www.stat.gov.pl:80/gus/5840_908_PLK_HTML.htm) [15.09.2018].
- Kleczkowski, A. (1921). *Dialekt Wilamowic w zachodniej Galicji. Składnia (szyk wyrazów)*. Poznań: Gebethner i Wolff.
- Kuhn, W. (1981). *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*. Würzburg: Holzner Verlag.
- Rodak J. (2003): Wilamowice i heretycy – przyczynek do biografii ks. Jana Grzegorza Zdziewojskiego z Łasku (1609-1685). *Śląskie Miscellanea*, tom 16, s. 17–26.
- Wackwitz, A. (1932). *Die deutsche Sprachinsel Anhalt-Gatsch in Oberschlesien in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Plauen im Vogtland: G. Wolff.
- Wicherkiewicz, T. (2001): Sytuacja etnolektu wilamowskiego jako enklawy językowej. Barciak, A. (red.), *Wilamowice. Przyroda, historia, język, kultura oraz społeczeństwo miasta i gminy* (s. 490–519). Wilamowice: Urząd Gminy w Wilamowicach.
- Zieniukowa J. (2001): Sytuacja językowa w Pisarzowicach. Barciak, A. (red.), *Wilamowice. Przyroda, historia, język, kultura oraz społeczeństwo miasta i gminy* (s. 550–559). Wilamowice: Urząd Gminy w Wilamowicach.





**Agnieszka Kałużna**

Uniwersytet Zielonogórski

a.kaluzna@in.uz.zgora.pl

ORCID: 0000-0003-0119-0283

## ***Dickens i estetyka: analiza tłumaczeniowa Olivera Twista Karola Dickensa***

Celem niniejszego artykułu jest analiza porównawcza przesłań estetycznych występujących w tekstach źródłowych i docelowych. Przyjrzenie się procesowi przekładu ma pomóc w odszukaniu odpowiedzi na następujące pytania badawcze: jakie cechy można zidentyfikować w analizowanych przykładach zawierających elementy estetyki? Czy wskazane cechy są obecne zarówno w wersji źródłowej, jak i docelowej? Materiałem badawczym wykorzystanym do analizy jest *Oliver Twist* (1855) autorstwa Karola Dickensa, jak również jego anonimowo tłumaczony odpowiednik *Oliwier Twist* (1845). W analizie będą brane pod uwagę takie czynniki, jak metafora (Shuttleworth, 2014), eufemizm (Nida, 1969), przenośnia (Malmkjoer, 2018) oraz walor estetyczny (Newmark, 1995). W części teoretycznej artykułu zdefiniowane zostaną pojęcia metafory, przenośni oraz eufemizmu. Dodatkowo omówione zostaną zagadnienia dotyczące inwencji twórczej, kreatywności tłumacza oraz elementów estetyki w przekładzie, między innymi według takich badaczy przekładu, jak Hermans, Kobus i Meylaerts, Malmkjoer, Newmark, Nida i Schaffner. W części badawczej przeprowadzona zostanie analiza wybranych przesłań estetycznych pod kątem występowania metafor, eufemizmów oraz innych czynników kojarzonych z walorami estetycznymi w przekładzie. W tym celu zestawione zostaną wybrane próbki tekstów źródłowych z docelowymi. Pracę kończą stosowne wnioski.

**Słowa kluczowe:** Dickens, estetyka, analiza przekładu, metafora

### **Dickens and Aesthetics: Translation Analysis of *Oliver Twist* by Charles Dickens**

The purpose of the article is to analyse the aesthetic messages in the source and the target texts in order to see how they were translated. The rendition under scrutiny includes *Oliver Twist* (1855) by Charles Dickens and its Polish counterpart *Oliwier Twist* (1845) by an anonymous translator. The factors according to which the analysis is to be carried out comprise a metaphor (Shuttleworth, 2014), a euphemism (Nida, 1969), a trope (Malmkjoer, 2018), and an aesthetic value (Newmark, 1995). In the theoretical part of the paper the notion of a metaphor, a euphemism, and a trope are defined. Additionally, the theoretical overview of aesthetics, beauty and creativity in Translation Studies is introduced by such scholars as Hermans, Kobus and Meylaerts, Malmkjoer, Newmark, Nida, Schaffner, to mention just a few. In the practical part the translation analysis of the aesthetic messages is presented. The selected examples from the source text are juxtaposed with their target text equivalents in order to see how they were translated. Finally, conclusions are drawn.

**Key words:** Dickens, aesthetics, translation analysis, metaphor

## **Wprowadzenie**

Jednym z powodów czytania literatury jest chęć doświadczania piękna języka wraz z jego unikalnym walorem literackim. Jako cecha charakterystyczna estetyka odgrywa ważną rolę w literaturze. Dickens, będąc estetą, był wyjątkowo wyczulony na harmonię melodii języka angielskiego, co ma odzwierciedlenie w jego oryginalnym sposobie pisania.

Celem artykułu jest analiza przesłań estetycznych zawartych w tekstach źródłowych i docelowych pod kątem tłumaczeniowym, aby zaobserwować, w jaki sposób tłumacz poradził sobie z estetyką w przekładzie. Pytania badawcze niniejszego opracowania są następujące:

- a) jakie cechy można rozpoznać w analizowanych odniesieniach estetycznych?
- b) czy występują takie same, czy też różne cechy w tekstach źródłowych i docelowych?

Analizie poddana została powieść *Oliver Twist* z roku 1855 autorstwa Karola Dickensa i jego polski anonimowy przekład zatytułowany *Oliwier Twist* z roku 1845. W badaniu zostaną przeanalizowane następujące elementy: metafora (Shuttleworth, 2014), eufemizm (Nida, 1969), przenośnia (Malmkjoer, 2018) oraz walor estetyczny (Newmark, 1995). W ujęciu teoretycznym zostaną zdefiniowane takie zagadnienia, jak metafora, eufemizm i przenośnia. Jednocześnie omówione zostaną koncepcje estetyki, piękna i kreatywności pod kątem translatorycznym według teorii takich badaczy, jak Hermans, Kobus i Meylaerts, Malmkjoer, Newmark, Nida, Schaffner. Część praktyczna zawiera analizę odniesień estetycznych w przekładzie. W tym celu wybrane fragmenty tekstu źródłowego zostały zestawione z ich ekwiwalentami z języku docelowym, tak aby można było porównać, w jaki sposób zostały one przetłumaczone, oraz aby znaleźć odpowiedzi na postawione wcześniej pytania badawcze.

## **Dickens jako esteta**

Sposób pisania Dickensa jest często opisywany jako artystyczny. Paul Schlicke nazwał tego popularnego angielskiego pisarza artystą, który opisywał jemu współczesną rzeczywistość z punktu widzenia zapalonego obserwatora trafnie wyłapującego absurdy tego świata (1985, s. 3–4). Wątki pojawiające się w powieściach Dickensa opisywane zostały jako malownicze z łotrzykowskim przesłaniem, co w dużej mierze przyczyniło się do rozwoju literatury pięknej jako formy sztuki (Kincaid, 1966, s. 76).

Początkowo krytycy niechętnie odnosili się do literackiego kunsztu Dickensa, przestrzegając tego wybitnego autora jako pisarza chaotycznego (Kincaid, 1965, s. 65), którego praca opisywana była jako „prostacka i wulgarna” (Davis, 2007, s. ix). Talent Dickensa został doceniony przez jego czytelników: „he was the most widely popular English writer since Shakespeare” (Schlicke, 1985, s. 4); był najbardziej popularnym pisarzem angielskim od czasów Szekspira (tłum. Agnieszka Kałużna). Jako doskonały obserwator i wysoce wrażliwy człowiek Dickens był w stanie namalować wiktoriań-

ską rzeczywistość słowami. Niemniej krytycy nie omieszkali wytknąć Dickensowi, że w jego powieściach na próżno szukać innych odniesień niż do Biblii czy Szekspira (Ford, 1955, s. 115).

Taka sytuacja była najprawdopodobniej wynikiem edukacyjnych problemów, z którymi Dickens borykał się od dzieciństwa. Jako mały chłopiec marzył on o karierze wykształconego, dystyngowanego dżentelmena, którego osiągnięcia byłyby doceniane przez społeczeństwo. Niestety, nadzieje na zrealizowanie tego marzenia legły w gruzach wraz z kłopotami finansowymi, które nękały rodzinę Dickensów. Nie było dane Dickensowi kontynuować edukacji pomimo swoich intelektualnych ambicji. Jego ojciec, John, trafił do więzienia Marshalsea Prison za długi (Davis, 2007, s. 3), a nastoletni Karol został zmuszony podjąć pracę zarobkową w fabryce pasty do butów, żeby przeżyć. Potworne upokorzenie, którego doświadczył, odcisnęło swoje piętno na wrażliwej duszy chłopca. Konsekwencje tego wydarzenia odczuwał Dickens do końca swoich dni i nigdy nie potrafił sobie z nimi poradzić. Jednakże, jak się wydaje, właśnie to gorzkie doświadczenie ukształtowało Dickensa jako człowieka i jako pisarza.

Styl pisania tego wybitnego angielskiego autora przez jego współczesnych został doceniony za swoją oryginalność:

His command over the English language, in its most native and idiomatic parts, is really marvellous. His style is original, almost beyond that of any writer of English in this age. It is formed, not by the study of classical models, not by consuming the midnight oil in laboriously mastering the learning of books; but it is caught from the lips of men, speaking under the influence of the passions in daily life (zob. Felton in Dickens, 1917, s. 957). Jego umiejętność posługiwania się językiem ojczystym jest naprawdę cudowna. Jego styl jest oryginalny, prawie żaden z pisarzy angielskich jego pokolenia nie jest w stanie mu dorównać. Ukształtował go nie poprzez studiowanie modeli klasycznych, ani poprzez nocne ślęczenie nad książkami; jego styl powstał dzięki umiejętności wsłuchiwanie się w ludzi, dzięki rozmowom o pasji i jej wpływie na codzienne życie (tłum. Agnieszka Kałużna).

Dostrzeżono artyzm w stylu pisania Dickensa i doceniono autentyczność i prawdę w opisywaniu sytuacji z życia codziennego. Żywe zainteresowanie jednostką oraz pasją, z jaką Dickens oddawał szczegóły rzeczywistości w swoich powieściach, zachwycało czytelników. Jego wrażliwość na piękno i artyzm zostały opisane w następujący sposób:

(...) he was easily and generously moved by anything pathetic and picturesque, but it all had to have an artistic quality; and at the bottom of all was the hard, wilful, perverse solitariness of the artist who has to pay a price for his gifts. His sympathy was artistic; it was not vital (Benson, 1912, s. 389). (...) łatwo się wzruszał, gdy widział coś malowniczego czy godnego współczucia, ale musiało to mieć walor artystyczny; a na dnie serca skrywał w sobie surowe, perwersyjne uczucie smutku artysty, który jest świadomy, że musi ponieść cenę za swoje talenty, którymi został obdarzony (tłum. Agnieszka Kałużna).

Można powiedzieć, że Dickens kolekcjonował impresje w celu stworzenia obrazu odzwierciedlającego codzienną rzeczywistość. Świat służył mu za teatr, a napotkani ludzie odgrywali role aktorów, których historie i losy był w stanie oddać słowami. Jako pisarz Dickens potrafił wzbudzać ciekawość, urzekać oraz potęgować napięcie u swoich czytelników (Jordan 2001, s. 153). Według Sharon Kubasak „Dickens inspires a kind of collaborative creative activity in his readers” (Timko, Guiliano, 1996, s. 355); Dickens zachęca swoich czytelników do wspólnego odkrywania ich twórczych potencjałów (tłum. Agnieszka Kałużna). Styl pisania Dickensa jest uniwersalny i ponadczasowy, a jego popularność nie słabnie pomimo upływu czasu.

## **Wybrane elementy estetyki w translatoryce**

W translatoryce często można napotkać wzmianki dotyczące waloru estetycznego, w szczególności w odniesieniu do przekładu tekstów literackich czy poezji. W tej części opisane zostaną wybrane zagadnienia kojarzone z estetyką, czyli metafora, eufemizm, przenośnia oraz walor estetyczny. Dodatkowo zaprezentowane zostanie zjawisko kreatywności z punktu widzenia tłumacza.

### **Metafora i przenośnia**

Encyklopedia *Britannica* definiuje metaforę jako: „figure of speech that implies comparison between two unlike entities, as distinguished from simile, an explicit comparison signalled by the words *like* or *as*”<sup>1</sup>. Figura retoryczna, która zawiera w sobie porównanie dwóch odmiennych wyrażień, w odróżnieniu od przenośni, wyrażenia te są ze sobą zestawione za pomocą słów *jak* czy *takich* jak (tłum. Agnieszka Kałużna). Pojawia się tu słowo *porównanie*. Metafory są charakterystyczne dla poezji, chociaż są one również powszechne w innych odmianach języka. Kolejna definicja metafory to „a word or phrase literally denoting one kind of object or idea used in place of another to suggest a likeness or analogy between them”<sup>2</sup>. Słowo lub wyrażenie, które gdy zostanie użyte w miejsce oryginału oddaje znaczenie danej frazy czy koncepcji tak, aby zasugerować podobieństwo lub analogię między nimi (tłum. Agnieszka Kałużna). Tym razem metafora to nie tylko słowo czy fraza, lecz również idea, która może zawierać znaczenia symboliczne. Analogia pojawia się jako słowo klucz w tej definicji. W podobny sposób metafora może być rozumiana jako „an expression, often found in literature, that describes a person or object by referring to something that is considered to have similar characteristics to that person or object”<sup>3</sup>. Wyrażenie, często występujące w literaturze, które opisuje osobę lub przedmiot poprzez odniesienie do czegoś co ma podobną charakterystykę do tej osoby czy obiektu (tłum. Agnieszka Kałużna). Inny sposób postrzegania metafory, bardziej z punktu widzenia różnic niż

<sup>1</sup> <https://www.britannica.com/art/metaphor>, 16.02.2024.

<sup>2</sup> <https://www.merriam-webster.com/dictionary/metaphor>, 16.02.2024.

<sup>3</sup> <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/metaphor>, 16.02.2024.

podobieństw, można znaleźć w słowniku *the Oxford Learner's Dictionary*: „a word or phrase used to describe somebody/something else, in a way that is different from its normal use, in order to show that the two things have the same qualities and to make the description more powerful”<sup>4</sup>. Słowo lub fraza użyta do opisanego kogoś/ czegoś innego w sposób, który odbiega od użycia standardowego tak, aby pokazać, że te dwa elementy posiadają te same cechy oraz aby nadać opisowi tych elementów silniejszy wydźwięk (tłum. Agnieszka Kałużna). Różnica odnosi się do sposobu, w jaki dane słowo czy fraza jest opisane, nie w sposób przewidywalny, a bardziej niekonwencjonalny. Powodem wykorzystania metafory w sposób oryginalny jest podkreślenie danego słowa czy wyrażenia. Według George’a Lakoffa i Marka Johnsona metafora jest środkiem, za pomocą którego można wyrazić i opisać zjawiska występujące w otaczającym świecie (1988, s. 270). W ujęciu kognitywnym można wyróżnić metaforę konceptualną (Kövecses, 2002, s. 4) definiowaną jako rozumienie jednej koncepcji za pomocą drugiej.

Jeśli chodzi o przenośnię, można ją zdefiniować następująco „transference of meaning” (zob. Murphy, 2001, s. 22-23, za: Malmkjøer, 2018, s. 208); przeniesienie znaczenia (tłum. Agnieszka Kałużna). Burke (1941) podzielił przenośnię na metaforę, metonimię, synekdochę, i ironię (Malmkjøer 2018, s. 208). Przenośnia podobnie jak metafora jest często wymieniana w odniesieniu do gier słownych i kreatywności. W przykładzie wyróżniamy przenośnię transparentną/jawną lub nieprzejrzystą/niejawną (Schaffer, 1999, s. 114). O przenośniach można przeczytać w opracowaniach Arystotelesa, który podkreślał ich znaczenie przy opisywaniu podobieństw<sup>5</sup>. Czasami metafory i przenośnie są używane zamiennie.

W translatoryce metaforą określa się:

any figurative expression: the transferred sense of a physical word (...); the personification of an abstraction (...); the application of a word or collocation to what it does not literally denote, i.e., to describe one thing in terms of another (Newmark, 1995, s. 104). Wyrażenie symboliczne: przeniesiony sens fizycznego słowa (...); uosobienie abstrakcji (...); użycie słowa czy kolokacji w odniesieniu do czegoś co nie znaczy dokładnie to samo, tzn. opisanie jednego zjawiska z innego punktu widzenia (tłum. Agnieszka Kałużna).

Newmark zwraca uwagę czytelnika na symboliczną naturę metafory, którą można przenieść z języka źródłowego do docelowego w sposób abstrakcyjny, który to wymyka się rozumieniu i tłumaczeniu dosłownemu. Według Newmarka wszystkie słowa o charakterze polisemicznym mogą być tłumaczone metaforycznie (1995, s. 104). W celu przetłumaczenia metafor tłumacz powinien zwizualizować dane słowo/obiekt, umiejscowić wspomniany obiekt w odpowiednim obrazie i zacząć doszukiwać się sensu, który wywołują zarówno obiekt, jak i obraz.

<sup>4</sup> <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/metaphor>, 16.02.2024.

<sup>5</sup> <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/arystoteles-poetyka.pdf>, 16.02.2024.

Kolejną badaczką, która poświęciła dużo uwagi problemom związanym z tłumaczeniem poezji, jest Susan Bassnett. Metafory są niedłłączną częścią poezji i zapewne jest to jedną z przyczyn, dla których przekład poezji stanowi wyzwanie dla tłumacza. Bassnett wyjaśnia, że tłumaczenie poezji jest takie trudne, ponieważ tłumacze rzadko rozumieją, że jest ona „a literary text [that] is made up of a complex set of systems existing in a dialectical relationship with other sets outside its boundaries” (1996, s. 77); tekst literacki jest skomplikowanym zbiorem systemów pozostających w dialektycznej relacji z innymi systemami istniejącymi poza jego granicami (tłum. Agnieszka Kałużna).

Gdy przyjmiemy punkt widzenia Newmarka i uznamy, że każdy polisemiczny wyraz można przetłumaczyć metaforycznie, wówczas wystarczy, gdy tłumacz będzie w stanie oddać źródłowe znaczenie symboliczne za pomocą parametrów tłumaczeniowych, do których dany symbol się odnosi (Shuttleworth, 2014, s. vii). Dlatego tłumacz powinien szukać porównań w świecie rzeczywistym, które mogą mieć zastosowanie w przekładzie.

Celem tłumacza jest dążenie do wierności i zgodności między oryginałem a tłumaczeniem. Taka wierność może być rozumiana jako jednoznaczność różnych lingwistycznych, semantycznych i kulturowych aspektów, co niestety dość trudno osiągnąć w przekładzie zwłaszcza w przypadku tekstów literackich czy poetyckich. W takim przypadku metafory mogą służyć jako remedium, oferując substytut jednoznaczności, dzięki któremu czytelnik otrzyma orientację conceptualną (Munday, 2011, s. 5) tłumaczonego słowa, frazy czy idei.

### **Eufemizm**

Jedna z definicji określa eufemizm jako „is a polite word or expression that is used to refer to things which people may find upsetting or embarrassing to talk to, for example sex, the human body, or death”<sup>6</sup>; jest słowem lub wyrazem grzecznościowym, które jest używane w odniesieniu do rzeczy, które ludzie mogą postrzegać jako żenujące lub wprawiające ich w zakłopotanie, np. seks, ciało ludzkie czy śmierć (tłum. Agnieszka Kałużna). W tej definicji podkreśla się wagę form grzecznościowych, które mają na celu umniejszenie surowości wyrażenia źródłowego. Eufemizm może być również definiowany jako „the substitution of a mild, indirect, or vague expression for one thought to be offensive, harsh, or blunt”<sup>7</sup>; zastąpienie myśli obraźliwej, brutalnej lub dosadnej wyrażeniem łagodnym, wymijającym czy ogólnikowym (tłum. Agnieszka Kałużna). Tym razem, oprócz umniejszenia surowości oryginału, wymieniona jest również ogólnikowość prowadząca do zastosowania zastąpienia. Wykorzystanie substytutu może nastąpić z różnych powodów, np. społecznych, estetycznych lub związanych z cenzurą. Celem takiego zastosowania jest osłabienie emocjonalnego wydźwięku wyrażenia źródłowego<sup>8</sup>. Eufemizmy można spotkać w literaturze, jak

<sup>6</sup> [www.collinsdictionary.com/dictionary/english/euphemism](http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/euphemism), 16.02.2024.

<sup>7</sup> [www.dictionary.com/browse/euphemism](http://www.dictionary.com/browse/euphemism), 16.02.2024.

<sup>8</sup> <https://encyclopedia.pwn.pl/haslo/eufemizm;3899018.html>, 16.02.2024.

i w mowie codziennej<sup>9</sup>, co potwierdza, jak bardzo są uniwersalne i powszechne. Stosujemy je, gdy nie chcemy złamać religijnego lub kulturalnego tabu lub gdy nie chcemy nikogo urazić<sup>10</sup>. Innymi słowy, jeśli naszą intencją jest unikać wulgarności i dosadności (Leksykon PWN 1972, s. 300), eufemizmy mogą nam w tym pomóc.

W translatoryce wzmianki dotyczące eufemizmów można odszukać w kontekście znaczenia konotatywnego (Nida, 1969, s. 91), poezji (Bassnett, 1996) i kultury (Hung, 2005, s. 126).

### **Walor estetyczny**

Zagadnienie estetyki można rozpatrywać pod różnym kątem, np. psychologicznym czy filozoficznym. Jedna z definicji określa estetykę w następujący sposób:

aesthetics, aestheticism [is] inordinate concern with aesthetic matters as against ethical or practical considerations[;] aesthetics [is] the part of philosophy which deals with the perception of the beautiful as distinguished from the moral or the useful [;] the branch of psychology which deals with the sensations and emotions evoked by beauty (The New Lexicon Webster's Encyclopedic Dictionary of the English Language, 1988, s. 13). Estetyka, estetyzm [jest] przywiązywaniem znacznie większej wagi do kwestii estetycznych w porównaniu z tymi natury etycznej czy praktycznej [;] estetyka [przynależy] w części do filozofii, która koncentruje się na postrzeganiu piękna w odróżnieniu od koncentrowania się na moralności czy użyteczności [;] gałąź psychologii, która zajmuje się odczuciami i emocjami wywoływanymi przez piękno (tłum. Agnieszka Kałużna).

W definicji tej podkreślone zostało znaczenie wydziwisku piękna jako waloru estetycznego. Innymi elementami, które mają istotny wpływ w estetyce, są emocje, które piękno może wywołać, oraz sposób postrzegania piękna. Ponieważ sposób postrzegania piękna jest indywidualny i zależy od osoby, interpretacja piękna może mieć charakter subiektywny. Sposób, w jaki ludzie odczuwają piękno, zależy od ich wrażliwości. Podobnie jest z estetyką: może być ona rozumiana jako nauka o pięknie lub jako teoria sztuki<sup>11</sup>. W rozumieniu filozoficznym słowo *estetyka* zostało wprowadzone przez Alexandra Baumgartena (1714-1762) w XVIII wieku<sup>12</sup>. Zagadnienie estetyki wywodzi się z języka greckiego i może być rozumiane jako zdolność do odczuwania. Gdy mówimy o estetyce, należy wspomnieć o kategoriach estetycznych, które mogą być przydatne przy opisywaniu walorów i obiektów estetycznych. Wyróżniamy następujące jakości emocjonalne „tragizm, komizm, groteska, wzniosłość oraz jakości formalne [takie jak] piękno, harmonia, elegancja, symetria, jednolitość, a także intelektualne [-] wnikliwość”<sup>13</sup>. Dzięki zastosowaniu wspomnianych kategorii estetycznych tłumacz

<sup>9</sup> <https://poezja.org/wz/z/Eufemizmy/>, 16.02.2024.

<sup>10</sup> <https://polszczyzna.pl/eufemizmy/>, 16.02.2024.

<sup>11</sup> <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/estetyka;3898755.html>, 16.02.2024.

<sup>12</sup> [https://www.ahe.lodz.pl/sites/default/files/docs/modul 6 estetyka.pdf](https://www.ahe.lodz.pl/sites/default/files/docs/modul%206%20estetyka.pdf), 16.02.2024.

<sup>13</sup> <https://www.bryk.pl/slownik/slownik-terminow-literackich/69359-kategorie-estetyczne>, 16.02.2024.

jest w stanie opisać piękno w sposób do pewnego stopnia mierzalny i obiektywny. Jednak jeśli chodzi o piękno i uczucia, pozostaną one względne, ponieważ sposób ich postrzegania zależy od wrażliwości osoby, która próbuje je opisać.

W translatoryce zagadnienia estetyki były szeroko dyskutowane przez takich badaczy przekładu, jak Nida (1969), Newmark (1995), Schaffner (1999), Tonkin i Esposito (2010), Munday (2011), Shuttleworth i Cowie (2014), Hermans (2014) oraz Morais i Meylaerts (2019).

### **Kreatywność**

W pracy tłumacza kreatywność odgrywa znaczącą rolę, zwłaszcza gdy w grę wchodzi piękno i estetyka. Kreatywnością określamy „the use of skill and imagination to produce something new or to produce art”<sup>14</sup>; umiejętność posługiwania się wyobraźnią w celu stworzenia sztuki lub czegoś nowego (tłum. Agnieszka Kałużna). Zatem kreatywność, jak i twórczość może być rozumiana jako indywidualna cecha danej osoby, artysty czy tłumacza, który jest w stanie stworzyć coś nowego i innowacyjnego. W literaturze postrzega się twórczość jako proces, który prowadzi do powstania nowego dzieła literackiego<sup>15</sup>. Synonimem kreatywności i twórczości jest oryginalność myślenia.

W translatoryce na kreatywność zwracali uwagę tacy badacze przekładu, jak Wojtasiewicz (2007), Levý (2011) oraz Malmkjær (2018).

### **Analiza praktyczna**

Celem analizy praktycznej jest znalezienie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- jakie cechy można rozpoznać w analizowanych odniesieniach estetycznych?
- czy występują takie same czy też różne cechy w tekstach źródłowych i docelowych?

Materiał badawczy obejmuje *Olivera Twista* (1855) Dickensa oraz jego polski anonimowy odpowiednik zatytułowany *Oliwer Twist* (1845). Celem jest przeanalizowanie, w jaki sposób anonimowy tłumacz *Oliwera Twista* poradził sobie z przekładem odniesień estetycznych występujących w tekście źródłowym. W analizie wykorzystana została technika przekładu zwana *back translation*, tak aby zaprezentować sposób pracy tłumacza. Innymi elementami przekładu brany pod uwagę w analizie są metafora, eufemizm, przenośnia oraz walor estetyczny. Dodatkowo przeanalizowany zostanie aspekt kreatywności tłumacza.

---

<sup>14</sup> <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/creativity>, 16.02.2024.

<sup>15</sup> Kaproń-Charzyńska 2017.



Przykłady użycia (1). *Sen Olivera*

<p>Gradually he fell into that deep tranquil sleep which ease from recent suffering alone imparts; that calm and peaceful rest which it is pain to wake from. Who, if this were death, would be roused again to all the struggles and turmoil of life – to all its cares for the present, its anxieties for the future, and, more than all, its weary recollections of the past! (1855, s. 50).</p>	<p>Na koniec sen głęboki i spokojny, wpływ najzbawienniejszy po tylu cierpieniach niedawno poniesionych na niego wyrzecz mogący, znużone powieki jego powoli skleił i oczy osłonił, a spokój i błogość go owionęła, z której by go grzechem wyrwać było ... Gdyby śmierć była snem takim, któżby sobie życzył oczy na powrót otworzyć i przebudzić się do wszelkich mąk i cierpień tego życia, ... do wszelkich trosk teraźniejszości, obawy na przyszłość, a co gorsze jeszcze do tego wszystkiego, do wszystkich smutnych i dręczących wspomnień przeszłości (1845, s. 159-160).</p>
---	--

W badanej próbce (1) tekst docelowy jest dłuższy niż tekst źródłowy. Można zauważyć interwencję tłumacza w słowo *ease*, które jest przetłumaczone jako *wpływ najzbawienniejszy* [lit. the most salutary influence]. Tłumacz wprowadził również fragment o charakterze metaforycznym, który nie jest obecny w oryginale: *znużone powieki jego powoli skleił i oczy osłonił* [lit. it slowly sealed his tired eyelids and shielded his eyes]. Kolejny dodany przez tłumacza fragment to *błogość go owionęła* [lit. bliss enfolded him], który również ma charakter metaforyczny. Elementów przekładu dodanych przez tłumacza jest więcej, np. w wyrażeniu *a co gorsza* [lit. and what is worse]. W celu przetłumaczenia wyrażenia *which it is pain to wake from* tłumacz zastosował następujący eufemizm z *której by go grzechem wyrwać było* [lit. which it would be a sin to rip him out from]. Wydaje się, że wykorzystując przymiotniki, tłumacz daje upust swojej kreatywności, co potwierdza następujący przykład *weary* przetłumaczony jako *smutnych i dręczących* [lit. distressful and haunting].

Kolejna próbka poddana badaniu dotyczy przemyśleń autora na temat śmierci.

Przykłady użycia (2). *Przemyślenia na temat śmierci*

<p>We need be careful how we deal with those about us, for every death carries with it to some small circle of survivors thoughts of so much omitted, and so little done; of so many things forgotten, and so many more which might have been repaired, that such recollections are among the bitterest we can have. There is no remorse so deep as that which is unavailing; if we would be spared its tortures, let us remember this in time (1855, s. 131).</p>	<p>Powinnibyśmy zawsze troskliwie na to zważać, jak się z tymi obchodzimy, z którymi żyjemy, ponieważ śmierć każda w kółku małym przy życiu zostających takie gorzkie, dręczące myśli wznieca o tem, ileśmy uczynić opuścili, a jak małośmy dla nich uczynili, ... jak wieleśmy zapomnieli, a jak mało wynagrodzili, że te wspomnienia do najprzykrzejszych naszego życia należą. Żaden wyrzut nie jest tak gorzki, żaden żal tak smutny, dręczący, jak ten, jeżeli czegoś naprawić nie możemy. Jeżeli sobie zatem mąk oszczędzić pragniemy, powinniśmy o wszystkim zawczasu pamiętać (1845, s. 91).</p>
--	--

Można zauważyć, że długość fragmentu źródłowego nie jest współmierna do długości fragmentu docelowego. W celu bardziej precyzyjnego opisanego słowa *thoughts* tłumacz stosuje przymiotniki *gorzkie, dręczące* [lit. bitter, haunting]. Elementy dodane pojawiają się również, gdy tłumacz odnosi się do słowa *remorse* przetłumaczonego jako *gorzki, żaden żal tak smutny, dręczący* [lit. bitter, no regret so sad and acute]. Dzięki dodaniu wspomnianych wyrażen przez tłumacza tekst docelowy zyskał walor metaforyczny. Wykorzystując przymiotniki nacechowane emocjonalnie, które nie występują w oryginale, tłumacz dodał tekstowi docelowemu emocji. W tym kontekście poczynania i interwencje tłumacza można uznać za kreatywne. W tłumaczeniu występuje również eufemizm zastosowany w wyrażeniu *so many more which might have been repaired* przetłumaczonym jako *jeżeli czegoś naprawić nie możemy* [lit. if there is something we cannot make amends for].

Następna próbka ma charakter filozoficzny i dotyczy przemyśleń autora na temat życia.

Przykłady użycia (3). *Myśli dotyczące życia*

<p>Such is the influence which the condition of our own thoughts exercises even over the appearance of external objects. Men who look on nature and their fellow men, and cry that all is dark and gloomy, are in the right; but the sombre colours are reflected from their own jaundiced eyes and hearts. The real hues are delicate, and require a clearer vision (1855, s. 135).</p>	<p>Taki wpływ wywiera nasze własne usposobienie umysłu i uczucia nasze na pogląd zewnętrznego świata. Ludzie, którzy na świat i swych braci spoglądają, i mówią, iż wszędzie ciemno i ponuro, słusznie twierdzą; lecz te ciemne, ponure barwy są skutkiem i odbiciem ich własnych oczu chorobliwych i serc żółcią przepełnionych. Barwy rzeczywiste, prawdziwe, są jasne i czyste, lecz aby je dostrzec, trzeba na to oka i serca zdrowego, jasnego (1845, s. 106-107).</p>
--	---

Podobnie jak w przypadku dwóch poprzednich tekstów docelowych, trzeci badany fragment (3) jest również dłuższy niż jego źródłowy odpowiednik. Tłumacz zastosował metafory i eufemizmy odnoszące się do słów *our own thoughts* przetłumaczonych jako *własne usposobienie umysłu i uczucia* [lit. my own cast of mind and feeling]. Kolejną metaforę i eufemizm można zauważyć w wyrażeniu *the appearance of external objects* przetłumaczonym jako *pogląd zewnętrznego świata* [lit. an outlook of the external world]. Słowo *świat* [lit. the world] powtórzone przez tłumacza eufemistycznie oddaje znaczenie słowa *nature*. Tendencja tłumacza do stosowania eufemizmów jest również widoczna w wyrażeniach *their fellow men* tłumaczonych jako *swych braci* [lit. their brothers]. Dodane elementy tłumaczenia można zaobserwować, analizując słowo *eyes* przetłumaczone jako *oczu chorobliwych* [lit. morbid eyes]. Co ciekawe, przez dodanie waloru estetycznego przez tłumacza tłumaczenie wydaje się bardziej kreatywne w porównaniu z oryginałem. Nacisk na estetyzm jest widoczny w tłumaczeniu słowa *delicate* jako *są jasne i czyste* [lit. are bright and pure]. Walor estetyczny tłumaczenia jest również widoczny we fragmencie *a clearer vision* przetłumaczonym jako *trzeba na to oka i serca zdrowego, jasnego* [lit. one needs to have a clear eye and a healthy heart]. Oddane w przekładzie znaczenie nabiera zatem charakteru metaforycznego.

Kolejna próbka odnosi się do aktu morderstwa, którego dopuścił się Sikes na Nancy.

Przykłady użycia (4). *Morderstwo Sikesa*

<p>Of all bad deeds that, under cover of the darkness, had been committed within wide London's bounds since night hung over it, that was the worst. Of all the horrors that rose with an ill scent upon the morning air, that was the foulest and most cruel (1855, s. 187).</p>	<p>Z wszystkich zbrodni, jakie tej nocy w Londynie całym pod płaszczem ciemności i snu popełniono, nie była żadna tak wielka, tak haniebna, jak ta, której się Sikes na nieszczęśliwej Nancy w zapamiętałości swojej zapalczywej dopuścił. Nie było w całej stolicy większej okropności, która by się tego poranku z jadowitami wyziewami nocy nad nią unosiła, jak okropność tej śmierci (1845, s. 320).</p>
--	---

Sposób, w jaki tłumacz dodał do swojego tłumaczenia walor estetyczny, można zaobserwować we fragmencie *under cover of the darkness* przetłumaczonym jako *pod płaszczem ciemności i snu* [lit. under the coat of darkness and dream]. Inne elementy przekładu wyrażone eufemistycznie można dostrzec w słowach *the worst* przetłumaczonych jako *żadna tak wielka, tak haniebna* [lit. any so heavy, so shameful]. W celu wzmocnienia emocji nacechowanych negatywnie w odniesieniu do karygodnego czynu popełnionego przez Sikesa tłumacz zdecydował się dodać wyrażenie *której się Sikes na nieszczęśliwej Nancy w zapamiętałości swojej zapalczywej dopuścił* [lit. the crime which Sikes, in his fiery devoutness, allowed himself to commit to unfortunate Nancy]. Tendencja tłumacza do wzmacniania wydźwięku metaforycznego i estetycznego jest obecna we fragmencie *ill scent* przetłumaczonym jako *jadowitami wyziewami nocy* [lit. poisonous fumes of the night]. W analizowanej próbkę (4) zastosowanie przez tłumacza dwukrotnie powtórnego słowa *okropność* [lit. horridness/dreadfulness] dodaje tłumaczeniu negatywnego wydźwięku.

Kolejny fragment dotyczy przemyśleń autora na temat morderstwa Sikesa.

Przykłady użycia (5). *Komentarz dotyczący morderstwa Sikesa*

<p>Let no man talk of murderers escaping justice, and hint that Providence must sleep. There were twenty score of violent deaths in one long minute of that agony of fear (1855, s. 189).</p>	<p>Niechaj nikt nie myśli, iż zbójca sprawiedliwości i zemście niebios ująć może, a Opatrzność boska śpi lub o nas się nie troszczy. Sikes, morderca, doznawał w jednej chwili stokrotnie wszelkie boleści i męczarnie gwałtownej śmierci (1845, s. 330).</p>
---	---

W pierwszym zdaniu (5) tłumacz dodał następujący fragment *i zemście niebios ująć może* [lit. and revenge of the heavens can escape]. Dodane wyrażenia mają cha-

rakter metaforyczny i estetyczny. W ten sam sposób, w tym samym zdaniu tłumacz dodał fragment *lub o nas się nie troszczy* [lit. or does not care for us], który również został wyrażony w sposób metaforyczny. W drugim zdaniu przekładu pojawiają się eufemizmy *Sikes, morderca, doznawał w jednej chwili stokrotnie wszelkie boleści i męczarnie gwałtownej śmierci* [lit. Sikes, the murderer, in one moment experienced hundredfold all the pain and torment of the violent death].

Ostatnia próbka dotyczy przemyśleń autora na temat złych uczynków.

#### Przykłady użycia (6). *Przemyślenia na temat złych uczynków*

<p>Oh! If, when we oppress and grind our fellow-creatures, we bestowed but one thought on the dark evidences of human error, which, like dense and heavy clouds are rising slowly, it is true, but not less surely, to heaven, to pour their after-vengeance on our heads – if we heard but one instant in imagination the deep testimony of dead men’s voices, which no power can stifle and no pride shut out, where would be the injury and injustice, the suffering, misery, cruelty, and wrong, that each day’s life brings with it! (1855, s. 117).</p>	<p>O! gdybyśmy dręcząc i ciemiąc naszych bliźnich, choćby na chwilkę na te smutne świadectwa ludzkich błędów pamiętali, które niby gęste i czarne chmury powoli wprawdzie, ale pomimo to nieodzownie ku niebu się wznoszą, aby zemstę Boga na głowy nasze zwołać, – gdybyśmy na chwilkę przynajmniej w myśli, wyobraźni, te głosy ponure zmarłych ludzi słyszeli, które, będąc skargą na nas, żadną władzą wytępione, żadną dumą stłumione być nie mogą, któżby się wtedy ważył krzywdę i niesłuszność pełnić, nędze, cierpienia, okrucieństwa na głowy bliźniego zlewać, jak się to codziennie na całym świecie dzieje (1845, s. 35-36).</p>
---	---

Analizowana próbka (6) składa się z jednego zdania, zarówno w języku źródłowym, jak i docelowym. Można zauważyć eufemizm zastosowany przez tłumacza do oddania słów *our fellow-creatures* przetłumaczonych jako *naszych bliźnich* [lit. our fellow men/ neighbours]. Element estetyczny i metaforyczny jest również obecny w wyrażeniu *heavy clouds* przetłumaczonym jako *czarne chmury* [lit. black clouds]. Dostrzec można dbałość tłumacza o to, by jak najpełniej oddać walor estetyczny, co widoczne jest na przykładzie słowa *surely* przetłumaczonego jako *nieodzownie* [lit. indispensably]. Podobnie jak w przypadku już analizowanych próbek, tłumacz dodał elementy, których próżno szukać w oryginale. Wyrażenia dodane są widoczne we fragmencie *dead men’s voices* przetłumaczonym jako *ponure [lit. sinister] głosy zmarłych*, oraz *będąc skargą na nas* [lit. which express their complaints towards us]. Więcej dodanych fraz występuje w wyrażeniach *któżby się wtedy ważył krzywdę i niesłuszność pełnić* [lit. who would dare bring harm and unfairness]. Kolejnymi elementami dodanymi przez tłumacza są *na głowy bliźniego zlewać* [lit. drop on the heads of the fellow-men] oraz

*jak się codziennie na całym świecie* [lit. in the whole world] *dzieje*. Zapewne przesłanką przyświecającą tłumaczowi przy stosowaniu dodanych fraz było przekonanie, że w ten sposób przybliży czytelnikowi znaczenie oryginału w sposób bardziej dla niego zrozumiały. Natomiast najprawdopodobniej powodem, dla którego dodane frazy miały charakter metaforyczny, było to, że tłumacz zdecydował się pobudzić wyobraźnię czytelnika oraz oddać znaczenie oryginału w sposób symboliczny.

## Dyskusja

W części praktycznej przeanalizowano sześć próbek zawierających teksty źródłowe zestawione z ich tłumaczonymi odpowiednikami w języku docelowym. Odniesienia estetyczne poddane analizie dotyczyły snu Olivera, przemyśleń na temat śmierci i życia, myśli o życiu, przemyśleń na temat morderstwa popełnionego przez Sikesa, komentarzy odnośnie do tego morderstwa oraz przemyśleń co do złych uczynków.

Wszystkie przeanalizowane próbki źródłowe są dłuższe niż ich tłumaczone wersje docelowe, co potwierdza interwencje tłumacza podejmowane, aby przybliżyć czytelnikowi odniesienia estetyczne zawarte w oryginale. Cechą wspólną łączącą wszystkie przekłady jest fakt, że zostały one przetłumaczone w sposób estetyczny i metaforyczny.

Analizę przeprowadzono tak, aby można było znaleźć odpowiedzi na postawione we wstępie pytania badawcze. W wyniku analizy wyodrębniono cechy charakterystyczne dla każdej z badanych próbek. Cechą wiodącą w próbce (1) są zastosowane przez tłumacza wtrącenia oraz eufemizmy. W próbce (2) występują fragmenty dodane przez tłumacza w formie przymiotników emotywnych, których nie spotkamy w tekście źródłowym. W próbce (3) dominują eufemizmy i w mniejszym stopniu również wtrącenia. Tłumacz dołożył wszelkich starań, by zastosowane przez niego ekwiwalenty miały charakter estetyczny. W próbce (4) występują wtrącenia dodane przez tłumacza, metafory oraz powtórzenia. We fragmencie dotyczącym morderstwa popełnionego przez Sikesa (5) dominują wtrącenia i eufemizmy. W ostatniej z analizowanych próbek (6) tłumacz skoncentrował się na eufemizmach, wtrąceniach oraz walorach estetycznych przekładu.

W wyniku porównania wersji źródłowych i docelowych można zauważyć, że wersja docelowa próbki (1) różni się od wersji źródłowej eufemizmem i wtrąceniami dodanymi przez tłumacza. Wydaje się, że w docelowej wersji próbki (1) tłumacz jest bardziej kreatywny, co skutkuje bardziej metaforycznym i estetycznym wydźwiękiem przekładu w porównaniu z oryginałem. Różnice pomiędzy oryginałem a przekładem można również zaobserwować w próbce (2). Do różnic tych zaliczają się wtrącenia w formie przymiotników dodanych przez tłumacza. Różnice w próbce (3) dotyczą sposobu tłumaczenia wyrażeń źródłowych. W próbkach (4) i (5) różnice widoczne są w sposobie stosowanych przez tłumacza wtrąceń oraz eufemizmów.

W przypadku podobieństw warto zwrócić uwagę na fakt, że zarówno w wersjach źródłowych, jak i docelowych występują elementy estetyki, co powoduje, że melo-

dia języka oryginału oraz języka przekładu są harmonijne. Ze względu na obecność licznych eufemizmów wydaje się, że wydźwięk przekładu jest bardziej metaforyczny, a język wersji docelowej nacechowany bardziej emocjami w porównaniu z oryginałem.

## Wnioski

Celem niniejszego artykułu było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- jakie cechy można rozpoznać w analizowanych próbkach zawierających odniesienia estetyczne?
- czy występują takie same czy też różne cechy w tekstach źródłowych i docelowych? Wyniki analizy praktycznej zawarte zostały w tabeli nr 1.

Tabela 1. Wyniki analizy

Nr	Próbka	Dominujące cechy w tekście docelowym	Podobieństwa w tekście źródłowym	Różnice w tekście źródłowym
1.	Sen Olivera (1), s. 8	wtrącenia, eufemizmy, metafory, estetyka, kreatywność	metafory, estetyka	brak kreatywności, brak wtrąceń
2.	Przemyślenia na temat śmierci (2), s. 9	dodane przymiotniki, metafory, eufemizmy, kreatywność, estetyka	metafory, estetyka	brak kreatywności, brak wtrąceń
3.	Myśli na temat życia (3), s. 10	eufemizmy, metafory, wtrącenia, estetyka, kreatywność	estetyka	niedopowiedzenia, brak kreatywności, brak wtrąceń
4.	morderstwo popełnione przez Sikesa (4), s. 11	wtrącenia, metafory, powtórzenia (np. <i>okropność</i> ), estetyka	powtórzenia (np. <i>of all</i> ), estetyka	mniejszy negatywny wydźwięk emocjonalny niż w wersji docelowej
5.	Komentarze na temat morderstwa Sikesa (5), s. 11	wtrącenia, eufemizmy, metafory	metafory	niedopowiedzenie, brak wtrąceń, surowy i poważny ton oryginału
6.	Przemyślenia na temat złych uczynków (6), s. 12	eufemizmy, estetyka, wtrącenia, metafory	estetyka, metafory	surowy i poważny ton oryginału, brak wtrąceń

Podsumowując, w badanych próbkach zaobserwowano następujące elementy: wtrącenia dodane przez tłumacza, eufemizmy, metafory, język przekładu wzbogacony o walor estetyczny oraz elementy świadczące o kreatywności tłumacza.

Jeśli chodzi o podobieństwa, do cech charakterystycznych dla oryginału, jak i przekładu można zaliczyć metafory, walor estetyczny, estetyczne użycie języka oraz powtórzenia. Powtórzenia, chociaż są charakterystyczne dla wersji angielsko- i polskojęzycznej, nie pojawiają się w obu wersjach w sposób jednakowy. W tekście źródłowym powtórzono zostało wyrażenie *of all*, podczas gdy w tekście docelowym powtórzonym słowem jest *okropność* oraz *nie była, nie było*.

W przypadku różnic występują one w próbkach (1), (2) i (3), w których można zauważyć nacisk tłumacza na bycie kreatywnym w sposobie oddania znaczenia oryginału. Innymi różnicami widocznymi w tekstach źródłowych są niedopowiedzenia, tak typowe dla stylu Dickensa (3) i (5) oraz surowy, poważny i podniosły ton Dickensa. Wspomnianego podniosłego surowego tonu próżno szukać w przekładzie, tłumacz nie zdołał go ocalić w tłumaczeniu. Zamiast tego tłumacz zdecydował się na wzmocnienie wydźwięku emocjonalnego przekładu zwłaszcza w odniesieniu do opisu sceny morderstwa, którego dopuścił się Sikes na Nancy (4). W ten sposób, pomimo faktu, że elementy estetyczne występują w badanych próbkach, są one wynikiem interwencji podejmowanych przez tłumacza i nie do końca odzwierciedlają oryginalny styl pisania Dickensa, gdyż pozbawione zostały takich charakterystycznych cech, jak niedopowiedzenia oraz podniosły, surowy ton oryginału. Zagubione one zostały w przekładzie, który został wzbogacony o aspekty kreatywności wprowadzone przez tłumacza.

Przeprowadzone badanie nie wyczerpuje tematu estetyki w przekładzie. Wydaje się, że analiza większej liczby tłumaczonych próbek mogłaby rzucić nowe światło na elementy brane pod uwagę w przekładzie.

## **Bibliografia**

- Arystoteles. *Poetyka*. Tłum. Stanisław Siedlecki (2023). Pobrane z: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/arystoteles-poetyka.pdf>
- Bassnett, S. (1996). *Translation Studies*. London–New York: Routledge.
- Davis, P. (2007). *Critical Companion to Charles Dickens. A Literary Reference to His Life and Work*. New York: Facts on File, Inc.
- Dickens, Ch. (1845). *Oliwer Twist*. Lipsk: wydany i wydrukowany przez Beitkopfa i Haertla.
- Dickens, Ch. (1855). *The Adventures of Oliver Twist*. London: Chapman and Hall.
- Dickens, Ch. (1917). A Letter from Dickens. *The North American Review*, Vol. 205, No. 739, s. 955–958.
- Ford, H.G. (1955). *Dickens and his Readers. Aspects of Novel-Criticism since 1836*. London: Oxford University Press.
- Hermans, T. (2014). *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*. London–New York: Routledge.



- Hung, E. (2005). *Translation and Cultural Change. Studies in history, norms and image-projection*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kaproń-Charzyńska, I. (2017). *Kreatywność językowa i jej wybrane mechanizmy w kontekście wtórnej oralności*. Repozytorium Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Pobrane z: <https://repozytorium.umk.pl>
- Karwowski, A. (red.) (1972). *Leksykon PWN*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kincaid, J. (1965). The Darkness of “David Copperfield”. *Dickens Studies*, Vol. 1, No. 2, s. 65–75.
- Kincaid, J. (1966). The Structure of “David Copperfield”. *Dickens Studies*, Vol. 2, No. 2, s. 74–95.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1988). *Metafory w naszym życiu*. Przeł. P. Krzeszowski. Warszawa: PIW.
- Levý, J. (2011). *The Art of Translation*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Malmkjaer, K. (2018). *The Routledge handbook of translation studies and linguistics*. London–New York: Routledge.
- Morais, K., Meylaerts, R. (2019). *Complexity Thinking in Translation Studies Methodological Considerations*. London–New York: Routledge.
- Munday, J. (2011). *Introducing Translation Studies. Theories and applications*. London–New York: Routledge.
- Newmark, P. (1995). *A Textbook of Translation*. London–New York: Phoenix ELT.
- Nida, E. (1969). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E.J. Brill.
- Jordan, J.O. (2001). *The Cambridge Companion to Charles Dickens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaffner, Ch. (1999). *Translation and Norms. Current Issues in Language and Society*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Schlicke, P. (1985). *Dickens and Popular Entertainment*. London: Unwin Hyman.
- Shuttleworth, M., Cowie, M. (2014). *Dictionary of Translation Studies*. London–New York: Routledge.
- The New Lexicon Webster’s Encyclopedic Dictionary of the English Language*. (1988). New York: Lexicon Publications, INC.
- Timko, M., Guliano, E. (1996). *Dickens Studies Annual. Essays on Victorian Fiction*. New York: AMS Press.
- Tonkin, H., Esposito, F.M. (2010). *The Translator as Mediator of Cultures. Studies in World Language Problems*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Wojtasiewicz, O. (2007). *Wstęp do teorii tłumaczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Translegis.
- Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna in Łódź. (2023). Pobrane z: [https://www.ahe.lodz.pl/sites/default/files/docs/modul\\_6\\_estetyka.pdf](https://www.ahe.lodz.pl/sites/default/files/docs/modul_6_estetyka.pdf)
- Bryk.pl. (2023). Pobrane z: <https://www.bryk.pl/slownik-terminow-literackich/69359-kategorie-estetyczne>
- Cambridge Dictionary. (2023). Pobrane z: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/metaphor>
- Collins English Dictionary. (2023). Pobrane z: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/euphemism>
- Dictionary by Merriam-Webster. (2023). Pobrane z: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/metaphor>
- Dictionary.com. (2023). Pobrane z: <https://www.dictionary.com/browse/euphemism>
- Encyclopedia Britannica. (2023). Pobrane z: <https://www.britannica.com/art/metaphor>

Encyklopedia PWN. (2023). Pobrane z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/estetyka;3898755.html>, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/eufemizm;3899018.html>, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/metafora;3939981.html>

Oxford University Press. (2023). Pobrane z: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/creativity>, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/metaphor>

Polski Portal Literacki. (2023). Pobrane z: <https://poezja.org/wz/a/Eufemizmy/>

Polszczyzna.pl. (2023). Pobrane z: <https://polszczyzna.pl/eufemizmy/>

**Anna Nawrotek**

anna.nawrotek.oswiata@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2611-7173

## ***Gdy język umiera – programy restytucji celtyckiego języka irlandzkiego we współczesnej Irlandii***

Prawie całkowite wymarcie języka irlandzkiego było wypadkową wielu czynników, które oddziaływały na Irlandię do końca XIX wieku – kolonializmu brytyjskiego, celowej walki z językiem irlandzkim, ułomnego ustroju wiejskiego, imigracji szkockiej i angielskiej, tzw. wielkiego głodu, aż w końcu masowego eksodusu Irlandczyków, gdy znajomość Irlandzkiego stała się przepustką do poszukiwania lepszego świata. Od przełomu XIX i XX stulecia język irlandzki jest jednak restytuowany, w tym od połowy XX wieku w sposób względnie zorganizowany. Niniejsza praca stanowi studium upadku i prób restytucji tego języka w Irlandii.

**Słowa kluczowe:** język irlandzki, socjologia języka, restytucja języka

### **When a Language Dies – Celtic Irish Language Restitution Programs in Modern Ireland**

The almost complete extinction of the Irish language was the result of many factors that affected Ireland until the end of the 19th century – British colonialism, the deliberate fight against the Irish language, the imperfect rural system, Scottish and English immigration, the so-called the great famine, and finally the mass exodus of the Irish, when the knowledge of Irish became a ticket to the search for a better world. However, since the turn of the 20th century, the Irish language has been revived, including since the mid-20th century in a relatively organized manner. This work is a study of the decline and attempts of restitution of this language in Ireland.

**Keywords:** Irish language, sociology of language, language restitution

## **Wstęp**

Język irlandzki należy do języków celtyckich. Języki te, zwłaszcza luzytański, dominowały swego czasu na ogromnych przestrzeniach Europy – w pasie od Wysp Brytyjskich po Rumunię i od południa Polski po Portugalię (Quintela, 2005). Ich zasięg obejmował nawet odległą Azję Mniejszą (Russell, 2013). Do dziś przetrwały one nielicznie, a ich współczesny zasięg jest bardzo niewielki. Osoby posługujące się nowoczesnymi językami celtyckimi, tj. irlandzkim, szkockim (gaelickim), manx,

walijskim i bretońskim, można dziś spotkać jedynie na zachodnich wybrzeżach Wysp Brytyjskich i Francji (Russell, 2013).

Język irlandzki, niegdyś dominujący w Irlandii, na skutek burzliwych dziejów wyspy ustąpił znaczenia językowi angielskiemu i niemal wymarł. Obecnie trwa jego restytucja, która obejmuje szereg działań podejmowanych odgórnie i oddolnie. Rezultaty tych działań są jednakże mieszane, obok wzrostu liczby osób władających językiem irlandzkich spada bowiem liczba tych, dla których stanowi on pierwszy i główny język.

Artykuł ma na celu ukazanie przyczyn upadku języka irlandzkiego oraz mechanizmów jego restytucji w niepodległej Irlandii.

## ***Rozkwit i upadek języka irlandzkiego***

Tradycyjnie przyjmuje się, że Irlandia, w odróżnieniu od większości obszarów zamieszkałych przez Celtów, nie była pod silnym wpływem kultury rzymskiej (Mecler, 2018). Od XIX wieku panuje konsensus, że nie była ona przedmiotem podbojów rzymskich (Pinkerton, 1857), choć znaleziono w niej m.in. rzymskie monety (Riordain, 1945). O ile wprowadzanie języka pisanego oraz chrystianizacja wyspy zaczęły się już w V wieku, o tyle z trudem torowały one sobie drogę, m.in. z uwagi na izolację geograficzną czy dotkliwe najazdy Wikingów (Harney, 2017).

Stąd też procesy państwowotwórcze, podobnie jak w Polsce, nabierają tempa około X-XI wieku, gdy Irlandczycy (podobnie zresztą jak Anglicy) znaleźli się stopniowo pod panowaniem Normanów (Duffy, 2000). Od tego czasu, aż do dzisiaj, Irlandia podlega silnym wpływom najpierw anglonormandzkim, potem angielskim i brytyjskim (Stenson, 1992).

Od IX do XV wieku wykształciły się dwa warianty języka irlandzkiego – klasyczny irlandzki (staroirlandzki) – język twórczości literackiej, w dużej mierze ustandaryzowany, wspólny dla Irlandii, Szkocji i Wyspy Man, niosący bogatą tradycję poetycką, oraz wczesny irlandzki nowożytny (średnioirlandzki), mówiony, charakterystyczny dla niższych warstw społecznych, pozbawiony w zasadzie literatury (Green, 1997).

Należy zauważyć, że języki te nigdy nie były czystko celtyckie, gdyż w obydwu istniały już bogate przedchrystianizacyjne zapożyczenia skandynawskie, pochodzące od Wikingów – zresztą były to zapożyczenia wzajemne (Schulze-Thulin, 2001). Z kolei chrystianizacja przyczyniła się do rozwoju łacińskojęzycznego szkolnictwa kościelnego, co przekłada się na wprowadzenie w Irlandii alfabetu łacińskiego. Niemniej wspomniane już przeszkody w chrystianizacji doprowadziły do tego, że lokalne języki celtyckie przenikały do liturgii, dyskursu teologicznego, szkolnictwa stosunkowo dawno, bo już w VIII wieku (Binchy, 1961). Tym samym do czasów nowożytnych język staroirlandzki i średnioirlandzki charakteryzowały się wyjątkowo mocną, jak na realia ówczesnej Europy, pozycją na tle łaciny, zwłaszcza w zestawieniu z językiem polskim, którego emancypacja literacka zaczęła się dopiero w XIII i XIV wieku.

Od XV do XVI wieku ze średnioirlandzkiego wykrystalizował w pełni funkcjonalny język standardowy, pisany już alfabetem łacińskim, który zastąpił w twórczości po-

etyckiej staroirlandzki. Rozwój tego języka ma dwie istotne cechy charakterystyczne. Po pierwsze, sprzyjają mu feudalizm i lokalne stosunki społeczne, gdzie obok lordów anglo-normandzkich występują lordowie irlandzcy, pod których władzą rozwija się nie tylko narodowa literatura, ale i własne prawo. Po drugie, najpowszechniejszym nośnikiem języka literackiego jest śpiewana poezja bardów, często absolwentów stworzonych dla nich szkół poezji. Jest ona tak rozpowszechniona, że do dzisiaj przetrwało co najmniej dwa tysiące zabytków poezji śpiewanej (McInerney, 2010). Stosunkowo więc silne podstawy kultury języka średnioirlandzkiego zaowocowały narastaniem od XIII wieku irlandzkiej tożsamości narodowej. Należy zauważyć, że kultura oparta nie tylko na własnym języku, ale i władzy, zwyczajach i prawie może być uważana za osadzoną na bardzo stabilnych osnowach. Jednocześnie jej dynamiczny rozwój, zwłaszcza w formie wyjątkowo skutecznego w średniowieczu i czasach nowożytnych nośnika, jakim jest poezja śpiewana, może nadawać znamiona pewnej atrakcyjności, a nawet ekspansywności. Oryginalna, dynamiczna i wybitnie muzykalna natura kultury irlandzkiej zyskała cechy ekspansywności zwłaszcza względem kolonistów angielskich, którzy zaczęli ulegać irlandyzacji. Przyjmuje się, że procesy te zaczęły niepokoić Londyn, który stopniowo dążył do równoważenia ich własnym wpływem językowym. Stołeczny Dublin stawał się stopniowo miastem anglojęzycznym, co wywołało w angielskich sferach panujących dyskusje nad całkowitym zanglicyzowaniem Irlandii (Duffy, 1997).

Od XVI wieku zrodziły się dodatkowo i silnie dały we znaki różnice religijne pomiędzy Irlandczykami a Anglikami, a w ich konsekwencji walki, powstania i represje (White, 2010). Narastająca presja ze strony Anglików, wzmocniona przewagą siłową, zaczęła stopniowo przybierać formę eradykacji kultury irlandzkiej. Działania te zmieniły się, podobnie jak ustrój oraz styl rządów w Anglii. Na przestrzeni stuleci miały one charakter niekiedy radykalny, zasilany nacjonalizmem i szowinizmem religijnym, momentami zaś nad wyraz łagodny i liberalny, w końcu zaś planowy i systematyczny.

Kluczowe dla zrozumienia skuteczności wskazanych działań w unicestwianiu języka irlandzkiego są przepływy ludności, zarówno wymuszone planową, sterowaną polityką antyirlandzką (jak kolonizacja, mieszanie ludności, wysiedlenia, wygnania, krwawe tłumienie powstań), jak i odbywające się z przyczyn naturalnych – mimo najszczerzych chęci – niemożliwych do opanowania przez administrację brytyjską (klęski głodu, epidemie, waśnie religijne).

Jeśli chodzi o ruchy imigracyjne, przełom wieku XVI i XVII to okres samorządnej emigracji Anglików i Szkotów do Irlandii, równoczesnej ekspansją angielską do Ameryki i Indii Zachodnich (Canny, 1985). Około roku 1609 procesy te zachęciły jednak administrację brytyjską do przymusowego wysiedlania Irlandczyków w północnej części wyspy i sprowadzania na ich miejsce protestantów – plantacja Ulsteru (Farrell, 2017).

Przełom XVI i XVII wieku to jednakże także ruchy emigracyjne, w tym pierwsze fale przymusowej emigracji Irlandczyków, *de facto* dekapitacja piśmiennych warstw szlacheckich i inteligenckich, zawsze dotkliwa dla rozwoju języka. Całkowita utrata niezależności Irlandii poprzedziła swoisty program walki z kulturą irlandzką, obejmujący przede wszystkim anglojęzyczne szkolnictwo i silną cenzurę kultury. Od 1831 istniał

obowiązek nauki w szkołach anglojęzycznych. Za odezwanie się po irlandzku w szkole Anglicy stosowali wobec irlandzkich dzieci surowe kary cielesne. Szkoła miała być narzędziem umacniania podboju kolonialnego oraz szerzenia wiary protestanckiej (Walsh, 2016).

W XVIII i XIX wieku trwała motywowana religijnie, wielkoskalowa konkwista ziem rolnych w Irlandii. Działania te zazębiały się z innymi problemami społeczeństwa irlandzkiego wynikającymi z istnienia pozostałości ustroju feudalnego. Obok konfliktów pomiędzy posiadaczami ziemskimi i rolnikami oraz rozdrobnienia gospodarstw konfiskata ziem sprowadzała Irlandczyków najpierw do roli biednych robotników rolnych, a następnie do roli narodu emigracyjnego (Nowlan, 1961, Fitzpatrick, 1980).

XIX stulecie upłynęło w Irlandii pod znakiem zarazy kartoflanej niszczącej uprawy tej rośliny. Spowodowało to śmierć lub migracje wewnętrzne 25% mieszkańców Irlandii (Fraser, 2003). Stąd od połowy XIX w. na skutek serii klęsk głodu liczba ludności Irlandii spadła o ponad połowę – wyemigrowało z niej 8-10 mln osób, a więc proporcjonalnie dwa razy więcej niż w jakimkolwiek innym kraju ówczesnej Europy (Hatton, Williamson, 1993). Ze wsi zniknęli irlandzcy robotnicy rolni, a język irlandzki niemal zanikł (Fitzpatrick, 1980).

Wówczas też emigracja stała się nadzieją na przerwanie, zatem posługiwanie się angielskim przez dzieci wymuszali już nie tylko gorliwi nauczyciele, ale także rodzice. Znajomość języka angielskiego okazała się bowiem najważniejszym środkiem dla ucieczki z kraju (Falc'Her-Poyroux, 2014).

## ***Restytucja języka irlandzkiego – punkt wyjścia***

O ile w połowie XIX stulecia jeszcze co drugi Irlandczyk władał językiem narodowym, o tyle pod koniec wieku jego znajomość posiadali już niemal wyłącznie ludzie starsi (Falc'Her-Poyroux, 2014).

Przed analizą kierunków restytucji języka należy uzmysłowić sobie genetyczny aspekt problemu, który znacząco wpływa na percepcję jego skali. Należy bowiem zauważyć, że przytoczony rys historyczny, patrząc przez pryzmat sytuacji narodu irlandzkiego, rodzi wiele analogii względem Polski, w której zaborcy również działali przeciw na rzecz neutralizacji kultury rdzennej (germanizacja, kulturkampf, rusyfikacja Królestwa Polskiego). Niemniej język polski, dysponujący milionami użytkowników i stosunkowo bogatą, nawet na tle jej ogólnego rozkwitu charakterystycznego dla ówczesnej Europy, literaturą, nie wymagał restytucji. W chwili odzyskania niepodległości posiadał nawet wszelkie niezbędne w odbudowie państwa metajęzyki (żywe zresztą i aktualne), np. język prawny, język prawniczy, terminologię wojskową, żargon prasowy itd. Był też względnie i w miarę aktualnie ustandaryzowany, choć legitymował się bogactwem gwar, odmian, etnolektów.

Główna różnica polega tu na tym, że w przypadku Irlandii – jak wynika z dokonanego opisu – proces zwalczania kultury był znacznie dłuższy, a ponadto sprzęgał się

z silną kolonizacją (mającą obok paliwa imperialistycznego, także motywy religijne) oraz wydarzeniami, na które kolonialny zaborca brytyjski nie miał wpływu, a nawet – na ile mógł – próbował im przeciwdziałać, jak masowy głód spowodowany zarazą kartoflaną, czy ujemne wpływy pozostałości ustroju feudalnego na sytuację ludności wiejskiej. Interpretując dane na ten temat, należy mieć świadomość, że Wielka Brytania, mimo prowadzenia zaciętej polityki imperialnej, miała własne problemy wewnętrzne i kolonialne, nie mogąc mieć wpływu na każdy aspekt życia społeczeństwa irlandzkiego (Griffin, 2014). Obok znacznie wyższego odsetka ludności napływowej wszystkie wymienione czynniki miały wpływ na to, że sytuacja języka irlandzkiego w odradzającej się Irlandii była bez porównania gorsza niż języka polskiego.

Ponadto, literatura irlandzka okresu przemian i walki o niepodległość nie miała nawet ułamka potencjału literatury polskiej. Ogólnie mniejsza liczba użytkowników, a więc i twórców, spowodowała, że w Irlandii nie miał miejsca rozkwit literatury stanowiącej bodziec dla walki o niepodległość, porównywalny z polskim romantyzmem. Wręcz przeciwnie, irlandzka poezja rewolucyjna była tworzona w niemałej części w języku angielskim (Shorter, 2020), a „ku pokrzepieniu serc” importowano teksty kultury francuskiej (Stewart, 1962) i amerykańskiej (Deane, 1977), w których Irlandczycy dopatrywali się przesłania wolnościowego (w przypadku Francji – także motywów katolickich), także dlatego, że ich ponadnarodowy charakter nie stanowił podstawy do brytyjskich represji.

Z tych przyczyn rewolucja irlandzka obok pierwiastka narodowego niósł jeszcze silniejszy pierwiastek liberalny i republikański, czerpiąc ze wzorców nader kosmopolitycznych. Na przykład chwytliwe hasło „umartwych pokoleń”, zapożyczone z *Manifestu Komunistycznego* K. Marksa przez J. Conolly’ego, obok odwołania do Boga, otwiera inwokację (anglojęzycznej zresztą) Proklamacji niepodległości Republiki Irlandii z roku 1916 (Hazelkorn, 1981; FitzGerald, 1966; O’Lrory, 1990).

W opisanych realiach znalezienie kulturowych „punktów zaczepienia” dla restytucji języka irlandzkiego nie mogło być zadaniem prostym, gdyż niepodległość nie była bezpośrednio powiązana z językiem, a raczej – jak się zdaje – z końcem dominacji brytyjskiej, z którą utożsamiano wszelkie traumatyczne przeżycia wieku XIX.

## **Wczesne działania na rzecz restytucji irlandzkiego**

Droga do niepodległości Irlandii rozpoczęła się w połowie XIX wieku, gdy niezadowolone wiejskie doprowadziło do wybuchu tzw. rewolucji irlandzkiej (Garvin, 1986, Fitzpatrick, 1980), wraz z którą na przełomie XIX i XX wieku powstał irlandzki nacjonalizm (Fitzpatrick, 1978). Irlandia, podobnie zresztą jak Polska, odzyskała niepodległość w toku kształtowania się nowego porządku świata po I wojnie światowej, a w latach 1919-1920 toczyła wojnę o niepodległość z Wielką Brytanią (Fitzpatrick, 1978).

Stosunkowo nieliczna inteligencja i klasa średnia zaczęły interesować się perspektywami restytucji języka narodowego, choć same go nie znają. Próby podejmowane

na rzecz restytucji języka irlandzkiego w okresie walki o niepodległość, a potem aż do schyłku lat 30. XX w., można uznać za działania z trudem torujące sobie drogę, niekiedy wręcz heroiczne, pozbawione jakichkolwiek lepiej zarysowanych sukcesów, ale mające wpływ na utworzenie osnów dla późniejszych państwowych programów restytucyjnych.

Najstarsze ruchy restytucji języka nawiązywały w swej retoryce do mrocznej przeszłości pod panowaniem brytyjskim – „ciemnych dni” (Monaghan, 1899). W pierwszej kolejności wymienić należy ruch kulturowy Gaelic Revival tworzący się pod koniec XIX wieku. Wśród ich działaczy wskazać można Douglasa Hyde’a i Eoina MacNeilla, których celem była w pierwszej kolejności ochrona języka irlandzkiego w tych enklawach, w których jeszcze się zachował (Kiberd, 1978). Duże znaczenie dla Gaelic Revival miała zwłaszcza Liga Celtycka utworzona w 1893 przez Douglasa Hyde’a jako organizacja ogólnokrajowa, mająca oddziały w całej Irlandii, prowadząca wykłady, warsztaty, wydarzenia kulturalne itp. Gdy ruch ten zdobył znaczną popularność społeczną, zaczęto również promować język i kulturę irlandzką poprzez zachęcanie do używania irlandzkiego w codziennym życiu i czynienie go językiem kultury i literatury (Kiberd, 1978).

Równoległe z działalnością ruchów społecznych kształtowało się irlandzkie odrodzenie literackie. Przewodzącą postacią był tu pisarz, poeta i dramaturg W.B. Yeats (Deane, 1977), który nie znał jednak irlandzkiego, a także jego współpracowniczka Lady Gregory (Foster, 2004). Ta szybko stała się postacią osiową dla ruchu z uwagi na znajomość tego języka. Inną ważną postacią był np. M. Synge (Kiberd, 1978).

Począwszy od lat 30., restytucja języka ma charakter nie tylko oddolny, ale i odgórny. W pierwszej konstytucji Irlandii z roku 1922 język irlandzki był drugim, obok angielskiego równorzędnym językiem urzędowym, niemniej został on wprowadzony jako przedmiot obowiązkowy do szkół (Falc’Her-Poyroux, 2014). W drugiej konstytucji z 1937 roku został on jednak uznany za pierwszy język urzędowy, przed angielskim (Farrell, 1970; Falc’Her-Poyroux, 2014).

### ***Współczesna restytucja języka irlandzkiego***

Odgórna restytucja języka irlandzkiego miała miejsce głównie za sprawą działalności szkolnictwa. Niemniej całkowite wprowadzenie irlandzkiego jako stałego przedmiotu nauczania we wszystkich szkołach podstawowych zajmuje Irlandii aż 30 lat i kończy się dopiero w latach 60. XX wieku (głównie z powodu konieczności wykształcenia odpowiedniej liczby nauczycieli), a pierwszy system egzaminacyjny gwarantujący rzeczywistą weryfikację znajomości podstaw irlandzkiego udaje się jednak utworzyć dopiero u schyłku lat 60. Należy zauważyć, że na irlandzkiej scenie politycznej ukształtowały się dwa fronty polityczne – część partii politycznych opowiada się za powszechną znajomością języka irlandzkiego, zaś część nie widzi takiej potrzeby (Falc’Her-Poyroux, 2014).



Warto podkreślić, że powszechność nauczania irlandzkiego dokonała się kosztem szkolnictwa całkowicie irlandzkojęzycznego. W styczniu 1960 roku wydano okólnik, w którym zezwolono na prowadzenie rozmów z uczniami w języku irlandzkim, zamiast prowadzenia w nim nauczania w tym języku, o ile nauczyciel uważa, że jest to lepsze dla uczniów. W efekcie liczba szkół, w których nauczano w języku irlandzkim, drastycznie spadła w latach 60. XX wieku do tego stopnia, że na początku kolejnej dekady istniało zaledwie 11 szkół podstawowych i 5 szkół ponadpodstawowych nauczających w języku irlandzkim poza enklawami nadal jeszcze irlandzkojęzycznymi (Ceallaigh, Dhonnabhain, 2015). Tym samym nauczanie szkolne zaczęło pełnić funkcję instrumentu zaznajomienia kolejnych pokoleń z językiem irlandzkim, ale nie budowy w pełni dwujęzycznego społeczeństwa.

Efekty tych działań były początkowo znikome, gdyż styczność z językiem irlandzkim miały dzieci tylko przez kilka lat edukacji. Z kolei irlandzki rząd, mając już doświadczenie z wprowadzania nauczania irlandzkiego w szkołach podstawowych, zdawał sobie sprawę, jak trudny i kosztowny to proces, a przez to powrót nauczania irlandzkiego do szkół średnich nastąpił dopiero pod silnym naciskiem społecznym w latach 70. i 80. XX wieku. Tu z kolei po początkowym entuzjazmie opór uczniów doprowadził do fakultatywnego charakteru nauczania języka. Wpływ na ukształtowanie się tego stanu rzeczy miało stosunkowo wysokie poparcie społeczne dla nauczania języka irlandzkiego, podszyte obawami o jego postępujący zanik (Lindsey, 1975).

Lata 90. upłynęły pod znakiem ochrony autochtonicznych społeczności irlandzkojęzycznych na wybrzeżu (Hughes, 2001). Za przełomowy należy więc uważać dopiero wiek XXI, na początku którego wraca do łask irlandzkojęzyczna twórczość literacka i pojawiają się irlandzkojęzyczne media (Watson, 2016). To wówczas nastąpiły działania legislacyjne na rzecz języka, w szczególności od 2003 roku pojawił się wymóg stosowania dwujęzycznych nazw miejscowości na tablicach informacyjnych i mapach. W przyszłości ma to doprowadzić do stopniowego wyparcia nazw angielskich przez oryginalne (Lucey, 2005). W 2007 roku irlandzki stał się jednym z języków urzędowych Unii Europejskiej (CDT Europa, 2022).

W roku 2006 wprowadzono w życie 13-punktową strategię na rzecz restytucji języka irlandzkiego, która do 2026 roku miała za zadanie uczynić Irlandię krajem całkowicie dwujęzycznym. Co znamienne, strategia powstała w języku angielskim i dopiero wtórnie została przetłumaczona na irlandzki. Strategia obejmowała jednak dość ubogi i monotony pakiet celów szczegółowych (Government of Ireland, 2010):

1. utrzymanie specjalnego statusu prawnego języka;
2. urzeczywistnienie stosowania języka w administracji;
3. wsparcie społeczności irlandzkojęzycznych w przekazaniu języka kolejnemu pokoleniu;
4. specjalny status obszarów irlandzkojęzycznych;
5. obowiązkowe nauczanie w szkołach podstawowych zakończone egzaminem;
6. fakultatywne nauczanie irlandzkiego w szkołach średnich;
7. wprowadzenie irlandzkiego do przedszkoli;

8. wspieranie forów irlandzkich we współpracy z Wielką Brytanią (z uwagi na Irlandię Północną);
9. wysokiej jakości programy radiowe i telewizyjne w stacjach wyłącznie irlandzkojęzycznych;
10. wspieranie Unii Europejskiej w pełnej introdukcji irlandzkiego jako języka urzędowego;
11. stworzenie sieci instytucji wspierających społeczności irlandzkojęzyczne;
12. stosowanie irlandzkiego w policji i wojsku;
13. wspieranie organizacji pozarządowych działających na rzecz irlandzkiego.

Należy zauważyć, że konfiguracja wskazanych elementów nie daje perspektyw zrealizowania głównego celu strategii, jakim jest pełna dwujęzyczność kraju, a co najwyżej dwujęzyczność administracji i służb mundurowych.

Z powodu nierealistyczności strategii została ona rozszerzona w 2010 roku o obszerniejsze studium wykonawcze, w którym przedłużono perspektywę do 2030 roku i przyjęto realistyczne cele ilościowe, takie jak zwiększenie liczebności społeczności irlandzkojęzycznych o co najmniej 25%, czy stały wzrost użytkowników irlandzkojęzycznych serwisów i interfejsów (Government of Ireland, 2010). Nowa strategia dzieli się na 10 obszarów: edukacja; społeczności irlandzkojęzyczne; rodzina i przekazywanie języka (w tym wczesna interwencja i dostęp do edukacji przedszkolnej wyłącznie po irlandzku); administracja i usługi komunalne; media i technologie; słowniki; legislacja i status; życie gospodarcze; inicjatywy ogólnokrajowe. Nowe obszary opracowane są dokładniej i w sposób bardziej kreatywny. Na przykład jeśli chodzi o edukację, jednym z głównych celów jest przełamanie niechęci uczniów wynikającej z tego, że lekcje irlandzkiego są trudne i zasadniczo nie wydają się im potrzebne. Odpowiedzią ma być m.in. umożliwienie im pozaszkolnego używania irlandzkiego w praktyce (Government of Ireland, 2010).

Obecnie realizowane kierunki restytucji języka dają pewne nadzieje na postępy, jednakże dokładna ocena efektywności strategii będzie możliwa w trakcie podsumowań jej realizacji, tj. po roku 2030, a przede wszystkim po opublikowaniu pełnych wyników tegorocznego spisu ludności (*daonroczneg*), którego wstępne wyniki jak dotąd nie przedstawiają dokładnych informacji na temat stosowanych języków.

W chwili obecnej liczebność codziennych użytkowników irlandzkiego jest trudna do oszacowania. Według danych ze spisów ludności z 2016 roku (wyniki późniejszego, ostatniego spisu nie zostały opublikowane do czasu ukończenia niniejszego artykułu), całkowita liczba osób (w wieku trzech lat i starszych), które potrafiły mówić po irlandzku w kwietniu 2016 r. wyniosła 1 761 420, co stanowi 39,8% populacji Irlandii. Jest to spadek o 13 017 w stosunku do roku 2011. Znajomość irlandzkiego deklaruje więcej kobiet niż mężczyzn (CSO Ireland, 2018). Niemniej mało kto posługuje się irlandzkim jako zasadniczym narzędziem komunikacji. O ile sporadycznie robi to około 5% społeczeństwa, o tyle język ten wybiera mniej niż 1% użytkowników bankomatów, a tylko kilka tysięcy osób używa go w kontaktach z administracją (8068 osób wybrało formularz spisu powszechnego w tym języku w 2016 roku). Oznacza to z kolei ten-

dencję spadkową, którą należy poczytywać za porażkę (CSO Ireland, 2018). Dane te pokazują, że o ile coraz więcej osób praktykuje komunikację w języku irlandzkim, o tyle jest to język w coraz większym zakresie właściwy dla osób dwujęzycznych, preferujących ewidentnie angielski.

## **Podsumowanie**

Rewitalizacja umierającego języka wydaje się wyzwaniem szczególnie trudnym, wymagającym tak koncepcji, jak i zasobów. Proces ten może napotykać przeszkody kulturowe, polityczne, społeczne.

Rewitalizacja języka wymaga długoterminowego zaangażowania i współpracy różnych interesariuszy, w tym użytkowników języka, nauczycieli, liderów lokalnych społeczności i urzędników państwowych, organizacji pozarządowych. Wymaga zarówno zaangażowania, jak i ram prawnych. Pomimo wyzwań wysiłki na rzecz rewitalizacji języka mogą przynieść znaczące korzyści dla zachowania różnorodności kulturowej i promowania komunikacji i zrozumienia międzypokoleniowego.

W przypadku Irlandii proces restytucji języka był długi, a jego efekt połowiczny. Ogromną korzyścią z punktu widzenia restytucji irlandzkiego wydaje się fakt, że proces ten miał charakter zarówno oddolny, jak i odgórny, a zatem inicjatywa wychodziła i od społeczeństwa, i od państwa. W zasadzie od początku istniały też po temu ramy prawne.

Jak wynika z przedstawionych danych, język ten jest powszechnie zrozumiały w Irlandii, ale mało kto posługuje się nim na co dzień. Świadczy to o rezultatach zasadniczo połowicznych i trudno dostrzec perspektywę przywrócenia w pełni dwujęzycznego społeczeństwa.

Głównym wnioskiem z zaprezentowanej analizy jest fakt, że edukacja szkolna może być znakomitym narzędziem kształtowania powszechnej znajomości języka, ale nie może spowodować powrotu do jego codziennego używania. W chwili obecnej restytucję języka irlandzkiego można uważać za projekt *in statu nascendi*, który obdarzony jest bogatymi zasobami w postaci kolejnych pokoleń, które język ten względnie rozumieją, oraz nadal istniejących społeczności autochtonicznych posługujących się irlandzkim w komunikacji codziennej. Zasoby te trzeba jednak dopiero przełożyć na rzeczywistą restytucję języka w skali całego społeczeństwa.

## **Bibliografia**

- Binchy, D.A. (1961). The background of early Irish literature. *Studia Hibernica*, (1), 7-18.
- Canny, N. (1985). Migration and opportunity: Britain, Ireland and the new world. *Irish Economic and Social History*, 12(1), 7-32.
- CDT Europa (2022). *Irish gains full status as an official language of the EU*. Pobrane z: <https://cdt.europa.eu/en/news/irish-gains-full-status-official-language-eu>.

- Ceallaigh, T.Ó., Dhonnabhain, Á.N. (2015). Reawakening the Irish language through the Irish education system: Challenges and priorities. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 8(2), 179–198.
- CSO Ireland. (2018). Census of Population 2016 – Profile 10 Education, Skills and the Irish Language. Pobrane z: <https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-cp10esil/p10esil/ilg/>.
- Deane, S. (1977). Yeats, Ireland and Revolution. *The Crane Bag*, 1(2), 56–64.
- Duffy, S., (1997). Colonial Domination and Native Survival. W: Duffy S. (red.), *Ireland in the Middle Ages* (s. 111–133). New York: Macmillan Publishers.
- Duffy, S. (2000). Goddard Henry Orpen, Ireland under the Normans, 1169–1333 (1911–20). *Irish Historical Studies*, 32(126), 246–259. Falc’Her-Poyroux, E. (2014). The Great Famine in Ireland: a Linguistic and Cultural Disruption. W: Bévant Y. (red.), *La Grande Famine en Irlande 1845-1850* (s. 1–13), Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Farrell, G. (2017). *The ‘mere Irish’ and the Colonisation of Ulster, 1570–1641*. London: palgrave macmillan.
- FitzGerald, G. (1966). The Significance of 1916. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 55(217), 29–37.
- Fitzpatrick, D. (1978). The Geography of Irish Nationalism 1910–1921. *Past & Present*, 78, 113–144.
- Fitzpatrick, D. (1980). The disappearance of the Irish agricultural labourer, 1841–1912. *Irish Economic and Social History*, 7(1), 66–92.
- Foster, R.F. (2004). Yeats and the Death of Lady Gregory. *Irish University Review*, 34(1), 109–121.
- Fraser, E.D. (2003). Social vulnerability and ecological fragility: building bridges between social and natural sciences using the Irish Potato Famine as a case study. *Conservation Ecology*, 7(2), 9–19.
- Garvin, T. (1986). The Anatomy of a Nationalist Revolution: Ireland, 1858–1928. *Comparative Studies in Society and History*, 28(3), 468–501.
- Government of Ireland. (2010). *20-Year Strategy for the Irish Language 2010–2030*.
- Green, A.D. (1997). *The prosodic structure of Irish, Scots Gaelic, and Manx*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Griffin, C.J. (2014). The Great Famine in Colonial Context: Public Reaction and Responses in Britain before the “Black’47”. *Historical Geography*, 42, 111–129.
- Harney, L. (2017). Christianising pagan worlds in conversion-era Ireland: archaeological evidence for the origins of Irish ecclesiastical sites. *Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature*, 117, 103–130.
- Hatton, T.J., Williamson, J.G. (1993). After the famine: emigration from Ireland, 1850–1913. *The Journal of Economic History*, 53(3), 575–600.
- Hazelkorn, E. (1989). Why is there no socialism in Ireland? Theoretical problems of Irish Marxism. *Science & Society*, 136–164.
- Hughes, A.J. (2001). Advancing the Language: Irish in the Twenty-First Century. *New Hibernia Review / Iris Éireannach Nua*, 5(1), 101–126.
- Kiberd, D. (1979). Synge, the Gaelic League, and the Irish Revival. W: Kiberd, D. (red.), *Synge and the Irish Language* (s. 216–260). London: Palgrave Macmillan. [https://doi.org/10.1007/978-1-349-04570-9\\_9](https://doi.org/10.1007/978-1-349-04570-9_9).
- Lindsey, J.F. (1975). Irish Language Teaching: A Survey of Teacher Perceptions. *The Irish Journal of Education / Iris Eireannach an Oideachais*, 9(2), 97–107. <http://www.jstor.org/stable/30076714>

- Lucey, A. (2005). *Road signs go Irish in Gaeltacht*. Pobrane z: <https://www.irishtimes.com/news/road-signs-go-irish-in-gaeltacht-1.426921>
- McInerney, L. (2010). A Sixteenth Century Bardic Poem composed for Seán Mac Conmara, Lord of West “Clann Chuiléin”. *Seanchas Ardmhacha: Journal of the Armagh Diocesan Historical Society*, 23(1), 33–56.
- Meckler, M. (2018). “Roman” Ireland? Looking for cultural influence beyond Rome’s frontier-LATE IRON AGE AND ‘ROMAN’ IRELAND. Discovery Programme Reports 8 (Wordwell, Dublin 2014). Pp. xv+ 229, 122 figs., tables 2. ISBN 978-1-905569-86-1. EUR. 30. *Journal of Roman Archaeology*, 31, 810–812.
- Monaghan, C.P. (1899). The Revival of the Gaelic Language. *PMLA*, 14. <https://doi.org/10.2307/456448>.
- Nowlan, K. B. (1961). Agrarian unrest in Ireland, 1800-1845. *University Review*, 7–16.
- Ó Riordáin, S. P. (1945). Roman material in Ireland. *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, 51, 35–82.
- O’Leary, P. (1990). “The Dead Generations”: Irish History in the Gaelic Revival. *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, 10, 88–145.
- Pinkerton, W. (1857). Ancient Roman Intercourse with Ireland. *Ulster Journal of Archaeology*, 5, 32–36.
- Quintela, M.V.G. (2005). Celtic Elements in Northwestern Spain in Pre-Roman times. *e-Keltoi: Journal of Interdisciplinary Celtic Studies*, 6(1), 497–569.
- Russell, P. (2013). *An Introduction to the Celtic Languages*, London–New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Schulze-Thulin, B. (2001). *Notes on the Old and Middle Irish loanwords in Old Norse*. Odense: Odense University Press.
- Shorter, D.S. (2020). *The Tricolour: Poems of the Irish Revolution*. Glasgow: Good Press.
- Stenson, N. (1992). English influence on Irish: The last 100 years. *Études celtiques*, 29(1), 495–496.
- Stewart, J.H. (1962). Poetry on the French Revolution in the Irish Press. *The Historian*, 24(2), 172–191.
- Walsh, T. (2016). The national system of education, 1831–2000. *Essays in the history of Irish education*, 7–43.
- Watson, I. (2016). The Irish language and the media. *Sociolinguistics in Ireland*, 60–80.
- White, T. J. (2010). The impact of British colonialism on Irish Catholicism and national identity: Repression, reemergence, and divergence. *Études Irlandaises*, (35-1), 21–37.



**Piotr A. Owsiański**

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

piotr.owsinski@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7862-3345

## ***O derywacji odnazewniczej w zakresie wybranych czasowników oraz ich integracji w niemieckim i polskim systemie leksykalnym***

Artykuł stanowi próbę kontynuacji i uzupełnienia stanu badań, w których centrum znajdują się czasowniki deantroponimiczne funkcjonujące w systemie leksykalnym języka niemieckiego i polskiego. Analiza koncentruje się jedynie na czasownikach, które nie uległy jeszcze leksykalizacji, a jedynie znajdują swoje zastosowanie w komunikacji spontanicznej, będąc reakcją na pewne zachowania, cechy i postawy polityków, od których nazwisk pochodzą, ale z drugiej strony stają się narzędziem krytyki nie tylko tych konkretnych polityków, ale również innych osób (rozmówców, adwersarzy, osób trzecich itd.), którym zarzuca się zachowania, cechy i postawy takie same lub podobne do tych polityków. Prezentacja wybranych czasowników obejmuje zarówno opis stopnia ich utrwalenia w niemieckim i polskim zasobie leksykalnym, jak i próbę objaśnienia ich znaczenia oraz pełnionych przez nie funkcji w obrębie tekstu.

**Słowa kluczowe:** deonimizacja, czasownik, integracja, system leksykalny

### **On the Deonimisation of the Selected Verbs and their Integration in the German and Polish Lexical System**

The paper is an attempt to continue and complete the state of research on deanthroponymic verbs functioning in the lexical system of German and Polish languages. The analysis focuses only on verbs which have not undergone lexicalization yet but find their use in spontaneous communication, being a reaction to certain behaviors, features and attitudes of politicians whose names they come from, but on the other hand, they become a tool for criticizing not only those specific politicians, but also other people (interlocutors, adversaries, third parties, etc.) who are accused of behaviors, features and attitudes the same or similar to those politicians. The presentation of selected verbs includes both a description of their fixation degree in the German and Polish lexical resources, as well as an attempt to explain their meaning and functions within the text.

**Keywords:** deonimisation, verb, integration, lexical system

## **Wprowadzenie i rozważania teoretyczne**

Pojęcia derywacji odnazewniczej lub deonimizacji<sup>1</sup> jako jednego z rodzajów procesów słowotwórczych, w wyniku którego mogą powstawać zarówno inne nazwy własne (onimy, *nomina propria*), jak i nazwy pospolite (apelatywa, *nomina appellativa*), rozumiane są w niniejszym rozdziale jako proces formowania leksemu pochodnego (motywowanego, derywowanego, derywatu) od wyrazu podstawowego (motywującego, bazowego) przy zastosowaniu odpowiedniego formantu słowotwórczego w zależności od klasy zamierzonego przez użytkownika języka nowopowstałego produktu (np. rzeczownik, przymiotnik, czasownik itd.). W przeważającej mierze stosowane są w tym obszarze afiksy (prefiksy i sufiksy) przyłączane do bazy słowotwórczej. Derywatami utworzonymi od onimów mogą natomiast być przede wszystkim rzeczowniki, przymiotniki oraz sporadycznie czasowniki, przysłówki oraz imiesłowcy (Michalewski, 1972; Różycka, 2006; Zarębski, 2003; Dereń, 2005, s. 22–28; Kowalik, 2008, s. 193; Bogdanowicz, 2017, s. 232, 245–246; Pilińska, 2022, s. 179).

Niniejszy artykuł, którego rozważania dotyczą styku słowotwórstwa i onomastyki, stanowi próbę tematyzacji procesu powstawania klasy czasowników w języku niemieckim i polskim, których wyrazem bazowym jest nazwa własna, definiowana jako rzeczownik, posiadający „[...] referencję jednostkową, tzn. zdolność wyznaczania, wskazywania indywidualnego, niepowtarzalnego obiektu w celu wyróżnienia go od innych, w realnej lub wyobrażonej rzeczywistości pozajęzykowej, współczesnej lub minionej” (Kaleta, 1998, s. 64). Z kolei wśród nazw własnych motywujących powstawanie czasownikowych derywatów dominującą rolę odgrywają antroponimy (Scheller-Boltz, 2010, s. 120), których udział w całym zasobie leksykalnym zarówno języka niemieckiego, jak i polskiego jest jednak w dalszym ciągu względnie niski. W tym miejscu należy również zaznaczyć, iż naszkicowany problem badawczy nie jest zjawiskiem nowym, a deonimy werbalne funkcjonują od długiego czasu w niemieckich i polskich zasobach słownikowych, m.in. niem. *röntgen*, *guillotiniere*, *pasteurisieren*, *goethen*, *wagnern*, *bismarcken*, *lynchen*, *beckenbauern* oraz pl. *gilotynować*, *pasteryzować*, *sienkiewiczować*, *hamletyzować*, *stalinizować*, *linczować*, *rydzykować* (Kromp, 2014, s. 168; Bogdanowicz, 2017, s. 245), chociaż ostatnio wyraźnie daje się zaobserwować tendencja wzmożonego wzrostu powstawania czasowników deantroponimicznych, używanych zarówno w przestrzeni publicznej, jak i prywatnej.

Eponimy szczególnie często występują w inwektywach politycznych i również często stają się podstawami derywatów słowotwórczych, które pozwalają na lepsze zobrazowanie ujemnego wartościowania niektórych działań, postaw i poglądów. Ostatnio możemy zaobserwować rosnącą popularność wyrazów pochodzących od nazw własnych – eponimy są chętnie używane przez wszystkich uczestników debaty publicznej (Pilińska, 2022, s. 172).

---

<sup>1</sup> Także: deproprializacja, eponimizacja, leksykalizacja nazw własnych (zob. też Rutkowski, 2007, s. 29).



Jak zauważa Kromp (2014, s. 169–170), deonimy czasownikowe można podzielić na 1) czasowniki, które uległy już leksykalizacji (np. niem. *galvanisieren* : pl. *galwanizować*, niem. *mendeln* : pl. *mendlować*, niem. *boykottieren* : pl. *bojkotować*, niem. *lynchen* : pl. *linczować*, niem. *onanieren* : pl. *onanizować się*, niem. *lumbecken*<sup>2</sup>, pl. *hamletyzować*<sup>3</sup> oraz 2) okazjonalizmy, definiowane jako jednostki leksykalne będące indywidualnymi tworam i danego autora – ewentualnie autorów – tekstu (Tołkaczewski, 2017, s. 136). W tym miejscu konieczna staje się uwaga, iż jednostkowe – aczkolwiek jako cytaty powtarzalne – wyrazy okazjonalne, będące szybko przemijalnymi produktami świadomej działalności danego użytkownika języka, nie stanowią (sztywnej) części składowej językowego systemu leksykalnego, są stosowane celem osiągnięcia określonego efektu komunikacyjnego, a ich popularność w przestrzeni publicznej rośnie wprost proporcjonalnie do wzrostu stopnia szumu medialnego wokół konkretnego wydarzenia lub osoby. Ponadto ich cechami charakterystycznymi są duży ładunek ekspresji, sytuatywność i zależność od kontekstu oraz nierzadko brak skonwencjonalizowanego ekwiwalentu w leksykografii dwujęzycznej (Pędyczak, 1984, s. 23; Kromp, 2014, s. 171; Tołkaczewski, 2017, s. 136; Pilińska, 2022, s. 172). Jednakże ich potencjalna popularność oraz częsta powtarzalność – zwłaszcza w kontekście nazywania przez nie nowych czynności, procesów lub stanów – mogą w końcu spowodować ich przeniknięcie do ogólnego (standardowego) zasobu leksykalnego danego języka w rzeczywistym stanie jego funkcjonowania i w konsekwencji doprowadzić do ich leksykalizacji (Schweickard, 1992, s. 209; Altmann, 2011, s. 50). W początkowej fazie ich funkcjonowania w języku są one jednak silnie zależne od kontekstu, w którym powstają i występują, a warunkiem koniecznym właściwej interpretacji ich – czasami mglistego i przez to niekiedy dopuszczającego różne rodzaje interpretacji – znaczenia jest wiedza użytkowników języka na temat aktualnej sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej, a także znajomość m.in. historii, kultury i literatury (Lüger, 1995, s. 69). Ich silne zakorzenienie w kontekście gwarantuje natomiast ich poprawne zrozumienie (Altmann, 2011, s. 49), które może zostać utrudnione w przypadku, gdy będące podstawą słowotwórczą okazjonalizmu nazwisko osoby zniknie z przestrzeni medialnej lub będzie pojawiać się w niej coraz rzadziej.

Jak przekonuje Kromp (2014, s. 171), najczęściej odnazewniczo derywowanymi okazjonalizmami są czasowniki, których bazę słowotwórczą tworzą nazwiska osób czynnych lub po prostu obecnych w szeroko pojętym życiu politycznym (publicznym), przy czym zjawisko to dotyczy zarówno Niemiec, jak i Polski. Z tego względu okazjonalne neologizmy – z punktu widzenia studium kontrastowego w ujęciu synchronicznym – są charakterystyczne dla konkretnego języka, chociaż czasem mogą być derywowane od jednego nazwiska w obu językach (np. niem. *macronieren*<sup>4</sup> : pl. *makronować*<sup>5</sup>), co wynika m.in. ze współcześnie wzmoczonego i łatwego

<sup>2</sup> Bez odpowiednika w języku polskim.

<sup>3</sup> Bez odpowiednika w języku niemieckim.

<sup>4</sup> Ritter, Brandl, 2022,

<sup>5</sup> Stańko, 2022.

kontaktu językowego, występującego niezależnie od prototypowego sąsiedztwa geograficznego (De Saussure, 1991, s. 222; Van der Sijs, 2005, s. 44–45; Owsiański, 2020, s. 204), oraz ogromnej roli mass mediów, za pośrednictwem których informacje krążą i docierają do użytkowników poszczególnych języków niezależnie od granic państwowych (Kłaczyńska, 2010, s. 85; Owsiański, 2020, s. 205), przy założeniu, że języki te są im znane. Tym samym deproprialne czasowniki mogą posiadać w obu językach takie samo znaczenie (np. niem. *macronieren* : pl. *makronować*, bardzo martwić się jakąś sytuacją, ale nic nie robić) lub też w jednym z języków mogą paralelnie rozwijać się znaczenia dodatkowe (Kromp, 2014, s. 171), np.

niem. <i>putinisieren</i>	pl. <i>putinizować</i>
1) 'wprowadzać zmiany polityczne przynoszące autorytarną władzę i ograniczenia swobód obywatelskich w państwach demokratycznych';	
2) 'sprawować kontrolę treści internetowych';	-----

niem. <i>berlusconisieren</i>	pl. <i>berlusconizować</i>
1) 'być zamieszany w skandale wykorzystywania seksualnego';	
2) 'sprawować kontrolę nad mass mediami';	
3) 'farbować sobie włosy';	-----
4) 'kłamać';	-----
5) 'korumpować'	-----

Wreszcie możliwy jest rozwój dwóch odmiennych znaczeń czasowników deantroponimicznych, np.

niem. <i>merkeln</i>	pl. <i>merkelować</i>
1) 'zachowywać się powściągliwie, niepewnie, wahając się'	1) 'rządzić w bezwzględny sposób'

### **Cel eksploracji i korpus badawczy**

Artykuł ma na celu synchroniczną prezentację niemieckich i polskich wybranych czasowników deantroponimicznych, które współcześnie występują w niemieckim i polskim dyskursie politycznym, rozumianym tutaj jako szeroko pojęte spektrum, obejmujące całość tekstów powstających w kontekście istotnych dla niemieckiego i polskiego społeczeństwa wydarzeń politycznych, gospodarczych i społecznych.

Materiał badawczy stanowią teksty powstałe po 2015 roku, zawierające analizowane eponimy wyekscerpowane z różnych – zarówno niemiecko-, jak i polskojęzycznych – źródeł: głównie portale i fora internetowe, w których tego rodzaju twory językowe występują zdecydowanie najczęściej.

Wynika to prawdopodobnie z faktu, że komunikacja internetowa charakteryzuje się używaniem polszczyzny potocznej, fora internetowe pozwalają użytkownikom na anonimowość, a autorzy wypowiedzi – nawet jeśli występują pod swoim imieniem i nazwiskiem – nie znają się nawzajem, co osłabia działanie normy grzecznościowej (Pilińska, 2022, s. 174).

## **Funkcje i budowa czasowników deproprialnych**

Jedną z podstawowych funkcji przypisywanych w literaturze specjalistycznej czasownikom – i w ogóle apelatywom – derywowanym od *nomina propria* jest ekonomia językowa, gdyż tworzą one precyzyjne i kompleksowe nawiązanie do określonej osoby, jej cechy, zachowania lub postępowania, przy czym konieczne jest tutaj założenie, że użytkownicy języka dysponują pewną wiedzą wstępną, umożliwiającą im właściwe dekodowanie i zrozumienie znaczenia użytej jednostki leksykalnej (Wengeler, 2000, s. 300). Dzięki temu komunikat staje się krótki, zwięzły, dobitny i trafny. W przypadku tekstów prasowych posiadają one jednak również wartość stylistyczną, gdyż zawierające je teksty zyskują na ekspresyjności, sile wyrazu i ironii (Jadacka, 2001, s. 133; Kudra, 2001, s. 142; Kromp, 2014, s. 175).

Mogą być środkiem wyrażenia silnych emocji negatywnych aż po agresję językową. Jednak ostatnio tworzone eponimy to nie tylko środki negatywnego przekazu, lecz także przejaw naturalnej reakcji społeczeństwa – w tym polityków i komentatorów życia politycznego – na ważne wydarzenia gospodarcze i społeczne. Derywaty odosobowe mogą być nacechowane zarówno dodatnio, jak i ujemnie (Pilińska, 2022, s. 174).

W przypadku czasowników derywowanych od nazwisk polityków uderzający jest jednak fakt, iż mają one w ogromnej większości zabarwienie pejoratywne i referują do cech, zachowania i postępowania konkretnych polityków, co potwierdza także przedstawiona w dalszej części tekstu analiza wybranych czasowników.

Analiza budowy morfologicznej czasowników pozwala stwierdzić, iż zarówno w języku niemieckim, jak i polskim są one formowane według określonego jednolitego schematu.

## **Wybrane czasowniki deantroponimiczne w języku niemieckim**

W języku niemieckim najbardziej produktywny jest formant sufiksalny {-IER(EN)} wraz z jego dwoma alomorfami {-ISIER(EN)} oraz {-IFIZIER(EN)}, chociaż możliwe są także morfemy {- (E)L(N)}, {-ER(N) / -R(N)} i {-IG(EN)} (Scherer, 2020, s. 166).

Eksploracje współcześnie powstających tekstów niemieckojęzycznych udowadniają jednak, że ostatnio często w niemieckiej przestrzeni publicznej funkcjonujące nazwiska polityków przechodzą do klasy apelatywów dzięki sufiksom {-EN} (*baerbocken, polenzen, scholzen*), {- (E)L(N)} (*merkeln*), {-ER(N) / -R(N)} (*lindnern, seehofern, schrödern, södern, stoibern*), aczkolwiek możliwe są także formanty prefiksально-sufiksalne, np. {VER- ... -EN} (*verbaerbocken, verakken*). Jednocześnie wypada zauważyć, że wszystkie nowopowstałe czasowniki są czasownikami regular-

nymi, co jest zgodne z tendencją powstawania nowych jednostek leksykalnych tej klasy w języku niemieckim:

**baerbocken, verbaerbocken** (od: Annalena Baerbock – współprzewodnicząca niemieckiej partii Zielonych, od 2021 minister spraw zagranicznych RFN):

- 1) 'oddać zafałszowany życiorys i nie potrafić nanieść właściwych korekt';
- 2) 'być rażąco niekompetentnym';
- 3) 'odpisywać coś z czegoś lub nieprawidłowo cytować';

*Da hat sie sich aber multipel ,verbaerbockt'<sup>6</sup>.*

**polenzen** (od: Ruprecht Polenz – sekretarz generalny Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej [CDU]):

- 1) 'komentować teksty jedynie na podstawie nagłówków / tytułów bez zapoznania się z ich treścią';

*Nach ihm ist ein neues Verb benannt: Polenzen. Es bedeutet, dass man bei Twitter nur die Überschriften kommentiert und den Inhalt gar nicht liest. Das ist zulässig, meint Polenz, denn viele User würden tatsächlich auch nur die Teaser lesen<sup>6</sup>.*

**scholzen** (od: Olaf Scholz – od 2021 kanclerz RFN):

- 1) 'obiecywać i nie wykonywać, nie spełniać obietnic (zwłaszcza w kontekście agresji Rosji na Ukrainę w lutym 2022)';

*Die Liste der Vorwürfe gegen Olaf Scholz ist lang, doch egal ob Wirecard- oder Warburg-Skandal – er lässt alles von sich abperlen. Von der Nonchalance des SPD-Kanzlerkandidaten können wir uns alle mal eine ordentliche Scheibe abschneiden. So geht Scholzen!<sup>7</sup>*

*Schon im Bundestagswahlkampf 2021 schaffte es das Verb „scholzen“ – also ausweichen statt antworten – in den deutschen Sprachgebrauch<sup>8</sup>.*

**merkeln** (od: Angela Merkel – w latach 2005–2021 kanclerz RFN) jest słowem, które zawiera w sobie zarówno pozytywne, jak i negatywne znaczenia:

pozytywne znaczenia

negatywne znaczenia

- |  |   |
|--|---|
| 1) 'odczekać do chwili, aż zmniejszy się liczba niewiadomych'; | 1) 'przeczekiwać problem zamiast go rozwiązać'; |
| 2) 'nie wyciągać pochopnych wniosków';                         | 2) 'nie zajmować się czymś istotnym';           |
| 3) 'roztropnie reagować';                                      | 3) 'być obojętnym';                             |

---

<sup>6</sup> MundMische. Pobrane z: <https://www.mundmische.de/bedeutung/46800-baerbocken> 4.09.2022.

<sup>7</sup> Wember, 2022.

<sup>8</sup> Radio & TV NDR, 2022.

- |   |   |
|---|---|
| 4) 'opanować się';                      | 4) 'przyglądać się, jak wszystko idzie coraz gorzej'; |
| 5) 'odczekać, aż sytuacja się uspokoi'; | 5) 'nic nie robić / nie mówić';                       |
| 6) 'nie ustępować naciskom';            | 6) 'unikać pytań';                                    |
| 7) 'spokojnie, nie nerwowo rządzić'.    | 7) 'być jałowym';                                     |
|   | 8) 'wypierać coś'.                                    |

Wer „merkelt“, drückt sich davor, eine Entscheidung zu treffen oder Stellung zu etwas zu beziehen<sup>9</sup>.

**LANGE GENUG GEMERKELT**<sup>10</sup>;

**lindnern** (od: Christian Lindner – od 2013 lider Wolnej Partii Demokratycznej [FDP], od 2021 minister finansów RFN):

- 1) 'w ostatniej chwili wycofać się z umówionego przedsięwzięcia';
- 2) 'zrezygnować z działania i ponoszenia za nie odpowiedzialności';

Andy: Macht Bert heute mit?

David: Nee der hat Angst und lindnert! (Er ist also nicht dabei.)

Emil: Die Party fängt gleich an. Wann kommt Franz?

Georg: Der lindnert. Er hat gerade abgesagt<sup>11</sup>.

**seehofern** (od: Horst Seehofer – minister w rządach federalnych i długoletni deputowany do Bundestagu, od 2008 do 2018 roku premier Bawarii):

- 1) 'wycofywać się z samemu składanych zapowiedzi lub grózb';
- 2) 'tracić wiarygodność poprzez ciągłe zapowiedzi jakiegoś działania, a nic nie robić w kierunku osiągnięcia skutku tego działania';

A: Ich will sofort mehr Geld, sonst kündige ich!

B: Kündige doch!

A: Na gut, ich bleibe<sup>12</sup>.

Und Seehofern heißt, etwas anzukündigen, seine Meinung dann zu ändern und das Gegenteil zu behaupten<sup>13</sup>.

**schrödern** (od: Gerhard Schröder – w latach 1998–2005 kanclerz RFN):

- 1) 'przemawiać w sposób pewny siebie, czasem arogancki';
- 2) 'robić interesy z Rosjanami';

<sup>9</sup> DW, *Kuriose Kandidaten für das Jugendwort 2015*.

<sup>10</sup> Sulik, 2022.

<sup>11</sup> Bedeutung online, *lindnern* (Verb).

<sup>12</sup> Bedeutung online, *seehofern* (Verb).

<sup>13</sup> Ibidem.

*Schröder hier nicht so rum!*<sup>14</sup>

*Merkel muss mehr schrödern*<sup>15</sup>.

**södern** (od: Markus Söder – w latach 2007–2018 minister w rządzie krajowym, od 2018 premier Bawarii, od 2019 przewodniczący Unii Chrześcijańsko-Społecznej [CSU]):

- 1) 'uprawiać populistyczną politykę celem wygrania zbliżających się wyborów';
- 2) 'wygłaszać populistyczne przemówienia celem zdobycia wyborców';
- 3) 'wygłaszać populistyczne przemówienia celem osiągnięcia korzyści politycznych';

Spielt jemand ein tückisches Spiel und manipuliert hinterrücks den „Mitspieler“ auf politischer Ebene, so wurde diese Person gesödert.

*Ey, du wurdest gesödert! Mach die Augen auf und fang an zu denken!*<sup>16</sup>

*In NRW wird immer mehr gesödert*<sup>17</sup>

**stoibern** (od: Edmund Stoiber – premier rządu Bawarii w latach 1993–2007, kandydat koalicji CDU/CSU na kanclerza federalnego w wyborach 2002):

- 1) 'tworzyć długie, skomplikowane zdania;
- 2) 'jąkać się';

[...] *Gewohnt hochtourig stoiberte er für seine Überzeugung: die marktbedingte Notwendigkeit, das Maximum aus der Sache herauszuholen. [...]*<sup>18</sup>.

**verakken** (od: Annegret Kramp-Karrenbauer – minister w rządzie regionalnym, a w latach 2011–2018 premier Saary; działaczka Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej [CDU]; w latach 2018–2021 przewodnicząca partii, w latach 2019–2021 minister obrony w rządzie federalnym), przy czym na uwagę zwraca tutaj fakt, iż czasownik deantroponimiczny został utworzony od inicjałów imienia i nazwiska polityka:

- 1) 'wypowiedzieć się niefortunnie, a przy próbie korekty jeszcze bardziej pogorszyć sytuację';

*Annegret Kramp-Karrenbauer hat beim Versuch, ihre Aussagen zur Youtube Regulierung zu retten, voll verakkt*<sup>19</sup>.

---

<sup>14</sup> Hausmann, 2022.

<sup>15</sup> Donaukurier, 2022.

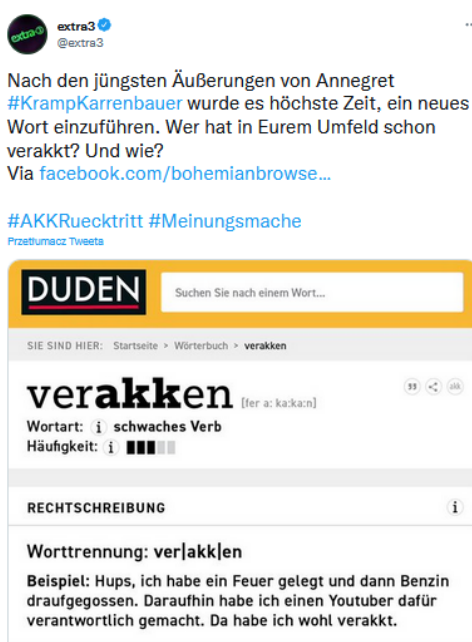
<sup>16</sup> Urbandictionary, *gesödert*, 2022.

<sup>17</sup> *In NRW wird immer mehr gesödert*, 2022.

<sup>18</sup> Kruse, 2017.

<sup>19</sup> <https://www.pinterest.de/pin/242983342382353228/> 4.09.2022.

Rys. 1. Grafika przedstawiająca umieszczenie czasownika *verakken* w słowniku DUDENA<sup>20</sup>



### **Wybrane czasowniki deantropomiczne w języku polskim**

W języku polskim utworzone od imienia lub nazwiska czasowniki deantropomiczne powstają również w wyniku afiksacji, przy czym najbardziej produktywne są formanty sufiksalne {-OWAĆ} oraz {-IĆ} / {-YĆ}<sup>21</sup>:

#### **{-OWAĆ}**

##### **dudować**

‘podpisywać wszystko, jak leci’  
od: Andrzej Duda –  
Prezydent RP;

#### **{-IĆ} / {-YĆ}**

##### **agacić**

‘nie zabierać głosu (w ważnych sprawach)’  
od: Agata Kornhauser-Duda –  
pierwsza dama RP jako żona Prezydenta  
RP Andrzeja Dudy;

<sup>20</sup> <https://twitter.com/extra3/status/1133361679524335617>, 4.09.2022.

<sup>21</sup> *Słownik wyborczy*, 2022; *Co to znaczy Witkować?*, 2022; *Co to znaczy Sasinować?*, 2022; *Odeszła Renata Targowska...*, 2022; <https://www.trendsmap.com/twitter/tweet/1535051567337963534>, 6.09.2022.

**hołować**

‘całe życie pisać książki o Kościele’  
od: Szymon Hołownia –  
dziennikarz, publicysta, polityk,  
Marszałek Sejmu X kadencji;

**jarkować**

- 1) ‘siedzieć na Żoliborzu i udawać,  
że zna się życie’
- 2) ‘proponować / obiecywać nowe  
rozwiązania socjalne’  
od: Jarosław Kaczyński –  
polityk, prezes PiS,  
prezes i wiceprezes Rady Ministrów;

**kaczyńskować**

‘przedstawiać coś zgodnie z punktem  
widzenia Jarosława Kaczyńskiego’  
od: Jarosław Kaczyński –  
polityk, prezes PiS,  
prezes i wiceprezes Rady Ministrów;

**makronować**

‘bardzo martwić się jakąś sytuacją,  
ale nic nie robić’  
od: Emmanuel Macron –  
francuski polityk, od 2017  
prezydent Francji;

**obajtkować**

‘prowadzić biznes, pełniąc funkcję  
publiczną; kilkakrotnie powiększyć  
majątek powyżej swoich oficjalnych  
możliwości zarobkowych’  
od: Daniel Obajtek –  
polityk, działacz samorządowy,  
menedżer, prezes PKN Orlen;

**sasinować**

‘bezsensownie wydawać duże pieniądze’

**biedronić**

‘niby być fajnym, ale dawać bana na fejsie’  
od: Robert Biedroń –  
polityk, samorządowiec i publicysta;

**gowinić**

‘chodzić prosto, pomimo braku kręgosłupa  
(moralnego)’  
od: Jarosław Gowin –  
polityk;

**kidawić**

‘nawoływać do bojkotu  
samego siebie podczas wyborów  
prezydenckich, w których sama  
kandydowała na urząd prezydenta RP’  
od: Małgorzata Kidawa-Błońska –  
polityk i Marszałek Sejmu VII kadencji;

**mateuszyc**

‘publicznie zaprzeczać  
powszechnym faktom’  
od: Mateusz Morawiecki –  
polityk, Prezes Rady Ministrów;

**sasinić**

‘organizować coś, czego nie ma’

od: Jacek Sasin –  
polityk, minister, wiceprezes Rady Ministrów;



**szumować**

‘walczyć z pandemią za pomocą podkrążonych oczu (zarzucając zbyt mały wysiłek i nieudolność w zwalczaniu skutków pandemii SARS-CoV-2)’

od: Łukasz Szumowski –  
polityk, minister zdrowia;

**szolcować**

‘ciągle obiecywać bez zamiaru dotrzymania’

od: Olaf Scholz –  
niemiecki polityk, od 2021 Kanclerz RFN;

**witkować**

‘oszukiwać, nie dopuszczać innego wyniku głosowania do zatwierdzenia niż zamierzony i oczekiwany pomimo porażki’

od: Elżbieta Witek –  
samorządowiec, polityk, Marszałek Sejmu VIII i IX kadencji;

**zaradkiewiczować**

‘chodzić w piżamie po Warszawie’

od: Kamil Zaradkiewicz –  
dyrektor zespołu orzecznictwa i studiów Trybunału Konstytucyjnego;  
sędzia Sądu Najwyższego

## Rys. 2. Co to znaczy *witkować*?<sup>22</sup>

### 2 komentarzy do “Witkować”?

#### UWAGA!

Nie ponosimy odpowiedzialności za błędne definicje w komentarzach. Komentarze są sprawdzane wyłącznie pod kątem ortografii, interpunkcji i wulgaryzmów.

#### Gość pisze:

30 SIERPNIA 2022 O 03:18

Witkować to teraz oszukiwać. Marszałek Witek się kłania.

#### Adam pisze:

16 WRZEŚNIA 2021 O 23:06

Tzn. nie dopuszczać innego wyniku głosowania do zatwierdzenia niż zamierzony i oczekiwany pomimo porażki. Powstał od nazwiska marszałek Witek. Określenie jest bardzo pejoratywne.

## Rys. 3. Ironiczny słownik pojęć biznesowych<sup>23</sup>

The screenshot shows a Twitter thread with three tweets. The first tweet is from user Darek (@obserwator\_007) dated 17 mar 2021. It defines '#Obajtkować' as exchanging assets under the guise of tax authorities and '#rabatObajtko' as an impossible discount for a common person. The second tweet is from Iwona W. / UE (@iwona190) dated 17 mar 2021, linking to a YouTube video. The third tweet is from Luke #SilniRazem (@Luke\_renegade) dated 26 mar 2021, defining '#obajtkowac' as conducting business while performing a public function to increase wealth beyond official income opportunities.

**Darek** @obserwator\_007 · 17 mar 2021  
Słownik pojęć biznesowych.

**#Obajtkować**-wymieniać się majątkiem pod okiem organów skarbowych. W chwili obecnej nie stwierdzono skutków ubocznych, czytaj ukarania uczestników proceduru.

**#rabatObajtko**-niemożliwy do uzyskania przez zwykłego śmiertelnika upust cenowy - nieruchomości

1    7

**Iwona W. / UE** @iwona190 · 17 mar 2021  
zanim zaczniemy się **#obajtkować**  
[youtu.be/AXT00sWwuTQ](https://youtu.be/AXT00sWwuTQ)

**Luke #SilniRazem** @Luke\_renegade · 26 mar 2021  
**#obajtkowac** - prowadzić biznes pełniąc funkcję publiczną; kilkakrotnie powiększyć majątek powyżej swoich oficjalnych możliwości zarobkowych.

<sup>22</sup> <https://slang.pl/witkowac/>, 6.09.2022.

<sup>23</sup> <https://twitter.com/hashtag/obajtkowa%C4%87?src=hash>, 6.09.2022.

Rys. 4. Prześmiewczy wpis na koncie Jagny Marczałajtis-Walczak<sup>24</sup>



Rys. 5. Co to znaczy *sasinować* – definicja?<sup>25</sup>

Słowo pochodzi od nazwiska polityka Sasina, który wydał 70 milionów złotych na wybory, które się nie odbyły. Stał się on twarzą memów.

- Kupiłam takie fajne breloczki, co sądzisz?
- Daj spokój, po co Ci to? Przestań sasinować

Sporadycznie wykładnikiem słowotwórczym może być również formant sufiksalny {-YZOWAĆ / -IZOWAĆ}, np. **schetynizować** ‘przedstawiać coś zgodnie z punktem widzenia Grzegorza Schetyny’<sup>26</sup>.

<sup>24</sup> <https://twitter.com/jagnamarczulajt/status/1434061786412720128>, 6.09.2022.

<sup>25</sup> Słownik slangu miejski.pl, *Sasinować*. 2022.

<sup>26</sup> Grzegorz Schetyna – polityk, wicepremier, minister, w 2010 roku tymczasowo wykonujący obowiązki Prezydenta RP.

Rys. 6. Jeden z komentarzy do artykułu pt. *Odeszła Renata Targowska, zasłużona sandomierzanka* z 5 V 2016<sup>27</sup>

K

**Ktoś**

6 maja 2016, 21:54

W dniu 05.05.2016 o 21:55, Bożenka komunistka napisał:

Cześć pamięci Madam. Spoko, spoko... p.Jerzy nigdy nie był Sybirakiem. Był epizod Kazachstański, ale nie Syberia. Znałam człowieka, ba, b. dobrze. Jego książka "Ankieta ostatniego szwoleżera", to potwierdza. Ci , którzy chcą Schetyznować i Kaczyńskować historię zgotują sobie taki los jak ojcowie kościoła po Konstytucji 3 Maja i po Targowicy. Lud Warszawy założy im sznurki na szyję.

Bazą dla derywacji nowych czasowników zarówno w Niemczech, jak i w Polsce może być również nazwisko osoby duchownej, np. czasownik **fringsen** ‚kraść‘, powstały niedługo po II wojnie światowej (1939–1945) od nazwiska kardynała Kolonii Josepha Fringsa (1887–1978), usprawiedliwiającego drobną kradzież węgla przez zubożałe społeczeństwo (Kleinkamp, 2016), oraz czasownik **dziwiszować** (od nazwiska kardynała Krakowa Stanisława Dziwisza), który jest produktem derywacji, oznaczającym ‚udawać, że nie dostrzega się jakiegoś zła, lub oczerniać i oskarżać kogoś, kto to zło wskazuje i piętnuje‘. Oprócz tego warto wskazać na istnienie czasownika **odjaniepawlać / odjaniepawlić (się)**, utworzonego od imion papieża Jana Pawła II (1920–2005), którego znaczenie wiąże się z ‚robieniem rzeczy nonsensownych, dziwacznych lub szokujących, niekiedy szkodliwych dla innych lub utrudniających innym życie‘. Zakres znaczeniowy czasownika pozostaje jednak dość szeroki, gdyż czasami używany jest również – celem uniknięcia wulgaryzmu – w znaczeniu ‚dziać się, wydarzyć się‘ dla wyrażenia zdziwienia, np. *Co Ty odjaniepawlasz?* albo *Co tu się odjaniepawla?*<sup>28</sup>.

Ten slangowy młodzieżowy neologizm oznacza, że generacja młodych Polaków jest zmęczona ilością obchodów rocznic, akademii, prelekcji, uroczystości, monumentów, rond, ulic, alei, bulwarów, mostów, kładek, szpitali, przychodni, żłobków, przedszkoli, szkół, ośrodków, szlaków górskich, wodnych oraz lądowych im. Jana Pawła II. [...] Ten neologizm oznacza również, że spora część młodzieży uważa, że o Janie Pawle II i jego dziele uczono ich metodą prof. Bładaczki z Ferdurki [...] (Zięba, 2018).

<sup>27</sup> <https://echodnia.eu/swietokrzyskie/odeszla-renata-targowska-zasluzona-sandomierzanka/ar/9955456>, 2.09.2022.

<sup>28</sup> *Dziwiszować*, [w:] Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. Najnowsze Słownictwo Polskie. Pobrane z: <https://nowewyrazy.uw.edu.pl/haslo/72-dziwiszowac.html>, 6.09.2022.

## **Wnioski końcowe**

Prezentacja i analiza procesów słowotwórczych nowo powstałych czasowników nie rości sobie naturalnie prawa do bycia uznaną za kompletną, zwłaszcza że pozostający w ciągłym rozwoju język nieprzerwanie się zmienia za sprawą reagowania jego użytkowników na czynniki świata ekstralingwalnego. Doskonałym przykładem takiej reakcji języka na okoliczności zewnętrzne jest stosunkowo niedawne wzbogacenie systemu leksykalnego zarówno języka polskiego, jak i niemieckiego o elementy językowe związane ze światową pandemią koronawirusa (Owsiński, 2021a, 2021b; Dargiewicz, Choromański 2022, s. 37–61). Wprawdzie celem tego artykułu nie jest przewidywanie rozwoju języka lub języków, a jedynie opis stanu rzeczy z ewentualnym wskazaniem na tendencje jego lub ich rozwoju, to jednak można przypuszczać, że część nowo utworzonych eponimów nie ulegnie leksykalizacji, nie zostanie wchłonięta do ogólnego systemu leksykalnego i wreszcie zniknie z mniej lub bardziej powszechnego użycia wraz z zaprzestaniem pojawiania się w mediach osób, od których nazwisk owe jednostki leksykalne zostały derywowane (Jędrzejko, 2000, s. 5).

Analiza udowadnia jednak w sposób jednoznaczny, iż większość czasowników deantroponimicznych nie tylko w języku niemieckim, lecz również w języku polskim powstaje w dalszym ciągu na słowotwórczej bazie nazwisk. Imiona jako podstawa słowotwórcza pojawiają się znacznie rzadziej (pl. *agacić*, *odjaniepawlać* / *odjaniepawlić* [*się*]). Może to świadczyć o tym, że nazwisko posiada większy ładunek identyfikujący osobę niż imię, lub także o tym, że znaczenie danego nowo utworzonego słowa jest bardziej czytelne, jeśli odwołujemy się do nazwiska, niż gdy odwołujemy się do imienia (czyli nazwisko jest bardziej czytelne w kontekście kulturowym niż imię). Okazjonalnie można także napotkać inicjały imienia i nazwiska, służące jako fundament motywujący nową jednostkę leksykalną (niem. *verakken*).

Inną charakterystyczną cechą wspólną nowych czasowników w obu językach jest raczej jednolity schemat ich tworzenia oraz wyrażanie subiektywizacji postrzegania świata i przemian w nim zachodzących, zarówno tych społecznych, jak i politycznych oraz gospodarczych. Nowym czasownikom można zatem przypisać dwojaką funkcję: z jednej strony piętnują pewne zachowania, cechy i postawy polityków (lub osób duchownych), od których nazwisk pochodzą, ale z drugiej strony stają się narzędziem krytyki nie tylko tych konkretnych polityków (i osób duchownych), ale również innych osób (rozmówców, adwersarzy, osób trzecich itd.), którym zarzucane są zachowania, cechy i postawy takie same lub podobne do tych polityków (bądź osób duchownych). Czyli jest to narzędzie komentowania rzeczywistości w szerszym stopniu niż tylko w odniesieniu do sceny politycznej. Ponadto prawie wszystkie czasowniki cechują się zawartym w nich negatywnie wartościującym ładunkiem ironii, a czasem może nawet agresji, które wynikają z obserwacji polityków lub innych osób obecnych w przestrzeni publicznej, co konweniuje z jakąś społeczną potrzebą tworzenia nowych słów, precyzyjnie oddających negatywne zachowania lub negatywną ocenę zachowań. Potrzeba, żeby wyrazić oceny pozytywne, nie jest z kolei jakoś wyraźnie odczuwana:

R. Drozdowski (2018) wiąże istotną rolę emocji negatywnych w funkcjonowaniu społeczeństw z radykalnymi przemianami kapitalizmu, jakie zaszły w ostatnich dziesięcioleciach. Podtrzymywanie relacji z innymi ludźmi nie uznaje się za priorytet, w wyniku czego częściej wyraża się emocje negatywne niż pozytywne. Przyczynia się do tego także anonimowość, która skutkuje np. agresją w komentarzach internautów (Łukaszewicz, 2019, s. 103).

Przeważająca większość czasowników nie posiada także swojego ekwiwalentu w drugim języku z uwagi na jego charakterystyczność w określonym kontekście sytuacyjnym oraz informacyjnym, powstającym i obowiązującym w danym kręgu kulturowym i językowym, postrzegającym określone zjawiska rzeczywistości pozajęzykowej. Zdarza się też istnienie pewnych jednostek leksykalnych w obu systemach leksykalnych o takim samym znaczeniu, co wynika z jednej strony z wystąpienia okoliczności wywołujących wśród członków społeczeństw przeżycia ekstremalne (np. wojna na Ukrainie), a z drugiej z kontaktu językowego oraz roli mass mediów, propagujących konkretne twory językowe, np. niem. *macronieren* : pl. *makronować* czy niem. *scholzen* : pl. *szolcować*.

## Źródła

- Ausweichen wie Olaf Scholz: So geht Scholzen. Radio & TV NDR. 2.09.2021. Pobrane z: [https://www.ndr.de/fernsehen/sendungen/extra\\_3/Ausweichen-wie-Olaf-Scholz-So-geht-Scholzen,extra19946.html](https://www.ndr.de/fernsehen/sendungen/extra_3/Ausweichen-wie-Olaf-Scholz-So-geht-Scholzen,extra19946.html) (4.09.2022).
- Bedeutung online, seehofern (Verb) – Bedeutung, Definition. Pobrane z: <https://www.bedeutungonline.de/seehofern-verb/> (4.09.2022).
- Co to znaczy Witkować?. Slang.pl. Pobrane z: *slang.pl*, (online) <https://slang.pl/witkowac/> (6.09.2022).
- Co to znaczy Sasinować – Definicja?. Miejski slang. Pobrane z: *miejski slang*, (online) <https://miejskislangu.pl/sasinowac/> (6.09.2022).
- Co to znaczy Sasinować?. *Slang.pl*. Pobrane z: <https://slang.pl/sasinowac/> (6.09.2022).
- Dziwiszować. *Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. Najnowsze Słownictwo Polskie*. Pobrane z: Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. Najnowsze Słownictwo Polskie, (online) <https://nowewyrazy.uw.edu.pl/haslo/72-dziwiszowac.html> (6.09.2022).
- Fried, N. (2017). *Merkel muss mehr schrödern*. *Süddeutsche Zeitung*. 13.08.2017. Pobrane z: <https://www.sueddeutsche.de/politik/diesel-affaere-merkel-muss-mehr-schroedern-1.3626625> (4.09.2022).
- Gesödert. *Urbanictionary*. Pobrane z: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=ges%C3%B6dert> (4.09.2022).
- Hausmann P. (2022). *Vom Schrödern und Scholzen*. *Blog der Republik. Anstalt für andere Meinungen*. Pobrane z: <https://www.blog-der-republik.de/vom-schroedern-und-scholzen/> (4.09.2022).

- In NRW wird immer mehr gesödert. *Aachener Zeitung*. 1.12.2021. Pobrane z: [https://www.aachener-zeitung.de/nrw-region/in-nrw-wird-immer-mehr-gesoedert\\_aid-64367733](https://www.aachener-zeitung.de/nrw-region/in-nrw-wird-immer-mehr-gesoedert_aid-64367733) (4.09.2022).
- Jacek Saryusz-Wolski. Pobrane z: <https://www.trendsmap.com/twitter/tweet/1535051567337963534> (6.09.2022).
- Klartext statt scholzen: So geht Scholzen. *Politik und Kommunikation*. 21.06.2022. Pobrane z: <https://www.politik-kommunikation.de/klartext-statt-scholzen/> (4.09.2022).
- Kruse, N. (2017). Ohne Edmund Stoiber wärt ihr gar nicht hier! *Stern*. 30.05.2017. Pobrane z: <https://www.stern.de/kultur/tv/hart-aber-fair--ohne-edmund-stoiber-waert-ihr-gar-nicht-hier---7473668.html> (4.09.2022).
- Kuriöse Kandidaten für das Jugendwort 2015. DW. 5.08.2015. Pobrane z: <https://www.dw.com/de/kuriöse-kandidaten-f%C3%BCr-das-jugendwort-2015/g-18624599> (4.09.2022).
- lindnern (Verb) – Was bedeutet lindnern? Bedeutung, Definition, Wortherkunft. *Bedeutung online*. Pobrane z: <https://www.bedeutungonline.de/lindnern-verb/> (4.09.2022).
- MundMische. Pobrane z: <https://www.mundmische.de/bedeutung/46800-baerbocken> (4.09.2022).
- Odeszła Renata Targowska, zasłużona sandomierzanka. *Echo Dnia Świętokrzyskie* dn. 5.05.2016. Pobrane z: <https://echodnia.eu/swietokrzyskie/odeszla-renata-targowska-zasluzona-sandomierzanka/ar/9955456> (2.09.2022).
- Odjaniepawłać. *Miejski slang*. Pobrane z: Słownik slangu miejski.pl, (online) <https://www.miejski.pl/slowo-odjaniepawla%C4%87> (27.12.2023).
- Odjaniepawłać/ odjaniepawlić (się). *Słownik Języka Polskiego PWN*. Pobrane z: Słownik Języka Polskiego PWN, (online) <https://sjp.pwn.pl/mlodziezowe-slowo-roku/haslo/odjaniepawlac-odjaniepawlic-sie;6368887.html> (27.12.2023).
- Pinterest. Pobrane z: <https://www.pinterest.de/pin/242983342382353228/> (4.09.2022).
- Sulik, R. Facebook. Pobrane z: <https://hi-in.facebook.com/RichardSulik/posts/964380376975024/> (4.09.2022).
- Ritter, A., Brandl, L. (2022). Das Triumvirat der Zauderer bei Selenskyj: Was Emmanuel Macron und Mario Draghi in Kiew wollen. *Stern*. 16.06.2022. Pobrane z: <https://www.stern.de/politik/ausland/macron--scholz-und-draghi--was-sie-bei-selenskyj-in-der-ukraine-wollen-31953964.html> (4.09.2022).
- Słownik wyborczy. *fcbarca*. Pobrane z: <https://www.fcbarca.com/la-rambla/dyskusja-8482423/> (6.09.2022).
- Stańko, K. (2022). Media – Ukraińcy wymyślili nowe słowo. *Polska Agencja Prasowa*. 13.04.2022. Pobrane z: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1155435%2Cmedia-ukraincy-wymyslili-nowe-slowo-macronowac.html> (4.09.2022).
- Wember, H. (2022). Der Politiker Ruprecht Polenz. WDR. 27.01.2022. Pobrane z: <https://www1.wdr.de/radio/wdr5/sendungen/erlebtegeschichten/polenz-108.html> (4.09.2022).
- Wulffen, guttenbergern und seehofern". Politischer Aschermittwoch der SPD in Weichering mit dem Bildungsexperten Martin Güll. *Donaukurier*. Pobrane z: <https://www.donaukurier.de/archiv/wulffen-guttenbergern-und-seehofern-4943860> (4.09.2022).
- Zięba, M. (2018). Dlaczego się „odjaniepawła”. *Rzeczpospolita* 19.05.2018. Pobrane z: <https://www.rp.pl/opinie-polityczno-spooleczne/art1949751-o-maciej-zieba-dlaczego-sie-odjaniepawla> (27.12.2023).

## Literatura

- Altmann, H. (2011). *Prüfungswissen Wortbildung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bogdanowicz, E. (2017). *Konotacje nazw własnych (na materiale publicystyki prasowej)*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Dargiewicz, A., Choromański, M. (2022). Wie kann sich die Sprache an die bestehende Wirklichkeit anpassen? Eine sprachliche Momentaufnahme neuartiger Corona-Komposita anhand des deutschen Online-Nachrichtenportals DER SPIEGEL. W: A. Just, A.S. Feret, P.A. Owsiański (red.), *Betrachtungen zur diachronen und synchronen Linguistik* (s. 15–36). Berlin: Peter Lang.
- Dereń, B. (2005). *Pochodne nazw własnych w słowniku i tekście*. Opole: Wydawnictwo UO.
- Drozdowski, R. (2018). *(Prze)moc emocji*, referat wygłoszony na konferencji „Społeczna Moc Emocji” 6.12.2018. Wrocław: Instytut Społeczny UWr.
- Jadacka, H. (2001). *System słowotwórczy polszczyzny (1945-2000)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jędrzejko, E. (2020). Systemy onimiczne różnych języków a językowy obraz świata: W stronę porównawczej onomastyki kulturowej. *Onomastica*, 45, 5–25.
- Kaleta, Z. (1998). Teoria nazw własnych. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia* (s. 15–36). Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Kleinkamp, A. (2016). „Fringsen” – Als ein Kardinal den Mundraub erlaubte. *Welt. Geschichte*. 31.12.2016. Pobrane z: <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article160660329/Fringsen-Als-ein-Kardinal-den-Mundraub-erlaubte.html> (6.09.2022).
- Kłaczyńska, A. (2010). Anglicyzmy we współczesnej polszczyźnie na przykładzie czasopism kobiecych oraz na tle świadomości językowej bydgoskich studentów. *Linguistica Bidgostiana*, 7, 85–100.
- Kowalik, K. (2008). Pochodne nazw własnych w słownikach ogólnych współczesnej polszczyzny. W: P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne* (s. 191–202). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Kromp, I. (2014). *Zu von Personennamen abgeleiteten Verben im öffentlichen Sprachgebrauch des Deutschen und des Polnischen*. *Studia Germanica Gedanensia* (31), 166–177.
- Kudra, B. (2001). *Kreatywność leksykalna w dyskursie politycznym polskiej prasy lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*. *Studia Medioznawcze*, 2 (12), 80–82.
- Lüger, H.-H. (1995). *Pressesprache*. Tübingen: M. Niemeyer.
- Łukaszewicz, B. (2019). *Wyrażanie emocji negatywnych w polonistycznej praktyce glottodydaktycznej*, rozprawa doktorska na Wydziale Polonistyki UW, Centrum Języka Polskiego i Kultury Polskiej dla Cudzoziemców POLONICUM. Warszawa. Pobrane z: [https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/3710/lukaszewicz\\_rozprawa\\_doktorska.pdf?sequence=1](https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/3710/lukaszewicz_rozprawa_doktorska.pdf?sequence=1) (9.09.2022).
- Michalewski, K. (1972). Udział imion własnych we wzbogacaniu apelatywnych zasobów słownikowych. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego* 18, 101–131.
- Owsiański, P. A. (2020). Fremdsprachliche Interferenzen gestern und heute im Kontext der sprachexternen Faktoren. Eine Studie zum englisch-deutschen und deutsch-polnischen Sprachkontakt. *Linguodidactica* 24, 201–226. DOI: 10.15290/lingdid.2020.24.15.
- Owsiański, P. A. (2021a). Zum Einfluss fremder Morpheme auf die deutsche Sprache aus der Zeit der SARS-CoV-2-Pandemie. *Colloquia Germanica Stetinensia*, 30, 139–154. DOI: 10.18276/cgs.2021.30-08.



- Owsiński, P. A. (2021b). Jak SARS-CoV-2 wdarł się do szkół i uczelni, czyli o językowych zmianach rzeczywistości szkolnej i akademickiej w dobie pandemii. *Języki Obce w Szkole. Emocje w nauczaniu języka*, 2, 89–95. DOI: 10.47050/jows.2021.2.89-95.
- Pędyczak, S. (1984). O rozwoju zasobu frazeologicznego współczesnego języka rosyjskiego. Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pilińska, A. (2022). Misiewiczze, pisiewiczze, mateuszki. Eponimy w polityce – nie tylko od nazwisk. W: A. Budzyńska-Daca, R. Rusin Dybalska (red.), *Dyskursy polityczne w Polsce i Czechach po roku 1989 gatunki, strategie komunikacyjne, wizerunki medialne / Politické diskurzy v Polsku a Česku po roce 1989 žánry, komunikační strategie, mediální obrazy* (s. 171–184). Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Różycka, I. (2006). Czasowniki z obcą nazwą własną w podstawie. W: Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.), *Onimizacja i apelatywizacja* (s. 173–183). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Rutkowski, M. (2007). *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
- Saussure F., de. (1991). *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Scheller-Boltz, D. (2010). Im Hochpreisland Norwegen hat es sich ausgelildet. Deonymische Verben im Gegenwartsdeutschen – morphologische, semantische und lexikographische Beobachtungen. W: P.P. Chruszczewski, S. Prędoła (red.), *Prace Komisji Nauk Filologicznych Oddziału Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu*, t. 2. (s. 109–145). Wrocław: Polska Akademia Nauk Oddział we Wrocławiu.
- Scherer, C. (2020). Merkelige Putinisten obamatisieren Berlusconi. Deonymische Wortbildung im Deutschen. W: L. Kempf, D. Nübling, M. Schmuck (red.): *Linguistik der Eigennamen*. (s. 161–191). Berlin: De Gruyter.
- Schweickard, W. (1992). „Deonomastik“. *Ableitungen auf der Basis von Eigennamen im Französischen*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Sijs, N., van der (2005). *Groot Van Dale Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Utrecht–Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Tołkaczewski, F. (2017). Okazjonalizmy Wasilija Szukszyna w przekładzie na język polski. *Acta Polono-Ruthenica*, 23, 135–146.
- Wengeler, M. (2000). Schäubleweise, Schröderisierung und riestern. Formen und Funktionen von Ableitungen aus Personenamen im öffentlichen Sprachgebrauch. W: A. Simonis, L. Simonis (red.) (s. 79–98). *Komparatistik Online*. Pobrane z: [https://www.komparatistik-online.de/index.php/komparatistik\\_online/article/view/75](https://www.komparatistik-online.de/index.php/komparatistik_online/article/view/75) (6.09.2022).
- Zarębski, R. (2003). Etonimy i nazwy odetniczne w polskich przekładach Nowego Testamentu. *Onomastica*, 48, 45–78.



**Szymon Pawlas**

Uniwersytet Warszawski

szymon.pawlas@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-3405-8855

## **Wpływ cyrylicy rosyjskiej na pisownię języków permskich**

W artykule przedstawiono, jak – począwszy od XVIII wieku – dostosowywano alfabet rosyjski do fonologii języków permskich: udmurckiego i komiackiego. Pomimo faktu, że już system zapisu stosowany w najstarszych zabytkach umożliwiał odwzorowanie niemal wszystkich fonemów języków permskich, pewne osobliwości pisowni rosyjskiej (jak np. zmiękczająca funkcja liter oznaczających samogłoskę [i] czy ograniczenia występowania samogłoski [ɨ]) uniemożliwiały pełne wykorzystanie jego potencjału. Zależność od rosyjskich konwencji ortograficznych trwa do pewnego stopnia do dzisiaj (co przejawia się np. w szerokim stosowaniu znaku twardego <ъ> – także po spółgłoskach, które nie mają swoich miękkich odpowiedników).

**Słowa kluczowe:** ortografia, cyrylica, adaptacja, rosyjski, udmurcki, komiacki, języki uralskie

### **Influence of the Russian Cyrillic alphabet on the spelling of the Permic languages**

The article presents how grammarians and lexicographers adapted the Russian alphabet to the phonologies of Udmurt and Komi since the 18th century. Although the oldest orthographies were already capable of accurately representing almost all Permic phonemes, the peculiarities of Russian language (such as the impossibility of using [ɨ] in anlaut or [i] after hard consonants) prevented it from using its full potential. The dependence on Russian orthographic conventions persists until today (cf. the use of <ъ> after letters that are never soft in Permic languages).

**Keywords:** orthography, Cyrillic, adaptation, Russian, Udmurt, Komi, Uralic

### ***Ogólna charakterystyka cyrylicy rosyjskiej***

Głównym zadaniem fonetycznych systemów pisma (w przeciwieństwie do ideograficznych) jest wierne odwzorowywanie dźwięków danego języka. Zadanie to może być realizowane na różne sposoby – przykładowo w sylabariuszach każdy znak jest przyporządkowany jednej sylabie, a w pismach alfabetycznych – jednej głosce, w praktyce poszczególne systemy pisma nie zawsze jednak w pełni odpowiadają takim definicjom.

Używana do zapisu języka rosyjskiego cyrylica<sup>1</sup> jest zasadniczo pismem alfabetycznym, choć kilka należących do niej liter (nazywanych literami jotowanymi) może służyć do zapisu sekwencji spółgłoski (względnie półsamogłoski) [j] z samogłoskami: <я> [ja], <е> [je], <ё> [jo], <ю> [ju], co nosi znamiona pisma sylabicznego. Główną funkcją tych liter (oraz litery <и> [i]) jest jednakże modyfikacja wymowy (palatalizacja) poprzedzających je liter spółgłoskowych, co swoją drogą również oddala cyrylicę od ideału pisma alfabetycznego.

Mimo wskazanych cech, niepotrzebnie komplikujących prostą relację między literą a głosem, to właśnie alfabet rosyjski został przez pruskiego uczonego Petera Simona Pallas (1787, VII) uznany za najlepszy spośród alfabetów języków europejskich do zapisu brzmienia „wszystkich języków i narzeczy świata” (a przynajmniej tych 200, które zostały uwzględnione w jego ambitnym słowniku porównawczym). Pewnie nie miały wpływ na tę opinię miał fakt, że słownik powstał z polecenia cesarzowej rosyjskiej i został wydany w Petersburgu, jednak niewątpliwie można dla niej znaleźć uzasadnienie: za zaletę cyrylicy można uznać np. fakt, że zawiera ona proste litery <ж>, <ц>, <ч>, <ш>, którym w ortografiach poszczególnych języków europejskich zwykle odpowiadają litery diakrytyzowane (np. <š>, <ş>) lub wieloznaki, niekiedy oznaczające w różnych językach bardzo odmienne głoski, np. <ch>, <sz>. Nawet tak szeroki zestaw liter rosyjskiego alfabetu nie wystarcza jednak do adekwatnego odwzorowania fonologii języków permskich, na co składa się kilka przyczyn.

## ***Główne różnice między fonologią języków permskich a fonologią rosyjską***

Można wyróżnić cztery główne różnice między fonologią języków permskich a fonologią rosyjską:

- a) W językach permskich występują cztery spółgłoski zwarto-szczelinowe. Wprawdzie podobnie jak w języku rosyjskim mają one tylko dwa miejsca artykulacji, jednak miejsca te nie pokrywają się. W języku rosyjskim występuje spółgłoska dźwięczna [ts̪] (zapisywana <ц>) oraz spółgłoska palatalna [tɕ] (<ч>)<sup>2</sup>. W językach permskich natomiast afrykaty są artykułowane jako palatalne (miękkie) [tɕ̪] i zadźwięcznione (twarde) [tɕ̪̰], ponadto ich cechą dystyngtywną jest dźwięczność. Listę dopełniają zatem spółgłoski [d̪̰] i [d̪̰̰].
- b) Permskie samogłoski [i] i [ɨ] są pełnoprawnymi fonemami o dystrybucji kontrastywnej: samogłoska [i], w przeciwieństwie do swojego analogu w rosyjskim, może w językach permskich występować także na początku sylaby i po spółgłoskach twardych, z kolei samogłoska [ɨ] – również po spółgłoskach miękkich.

<sup>1</sup> W artykule stosuję termin „cyrylica” jako nazwę pisma, a nie kroju skonstrastowanego z wprowadzonym na początku XVIII wieku w Rosji pismem świeckim, czyli tzw. grażdanką. W nawiasach ukośnych podaję transkrypcję fonemiczną IPA.

<sup>2</sup> Pierwotnie wymawiano ją twardo (jako zadźwięczoną [tɕ̪̰]), do dziś taka wymowa występuje w ukraińskim i białoruskim).

- c) W językach permskich, nie licząc [j] i afrykat ([t͡ɕ], [d͡ʒ]), występuje jedynie sześć spółgłosek uznawanych za miękkie, a ich wymowa ([j], [z], [ʎ], [ɲ], [ç], [c]) jest bardziej miękka niż ich najbliższych odpowiedników w rosyjskim. Ponadto w językach permskich nie ma morfologicznego powiązania między odpowiednimi spółgłoskami miękkimi i twardymi (por. rosyjskie *kom* / 'kot' / 'kocur' i *kome* /ko't'e/ 'kocurze', gdzie spółgłoska twarda [t] wymienia się w formie deklinowanej na miękką [tʲ]), czego przejawem jest np. fakt, że w zabytkach staropermskich spółgłoski [ç] i [z] były zapisywane w sposób oparty na literach spółgłosek [s] i [z] (Łytkin, 1952, s. 26–27), a nie [s] i [z], jak w całej historii późniejszego, cyrylicznego zapisu języków permskich.
- d) W językach permskich występuje jako fonem samogłoska średnia centralna [ə] (opisywana też jako półprzymknięta centralna niezaokrąglona [ɘ] lub półotwarta tylna niezaokrąglona [ʌ]), w rosyjskim [ə] występuje jedynie jako alofon samogłosek [a] i [o].

### Zarys historii piśmiennictwa języków permskich

Język komiacki jest chronologicznie drugim po węgierskim językiem ugrofińskim dysponującym tradycją piśmienniczą (Wojan, 2015, s. 92). Już w latach 70. XIV wieku prawosławny misjonarz Stefan Chrap, późniejszy biskup i święty, rozpoczął tłumaczenie na język komiacki tekstów liturgicznych. Zamiast jednak stosować cyrylicę, opracował nowy alfabet (*anbur*)<sup>3</sup>, złożony z liter niepodobnych do cyrylickich. Mimo to wynalazek Stefana bywa nazywany „osobliwą adaptacją cyrylicy” (Comrie, 1996, s. 700), jako że jego ogólna mechanika – np. oznaczanie miękkości spółgłosek za pomocą znaku diakrytycznego (Łytkin, 1952, s. 26–27) – przypomina tę funkcjonującą w ówczesnej pisowni języka cerkiewnośłowiańskiego. Ze względu jednak na to, że wzorem nie był tu zapis języka rosyjskiego, temat ten wykracza poza ramy artykułu.

Pismo staropermskie wyszło z użycia w XVII wieku, a do dziś przetrwało zaledwie kilka jego zabytków. Kiedy pod koniec XVIII i na początku XIX wieku powstawały pierwsze całościowe opisy gramatyk języków permskich: wydana w 1775 przez biskupa Beniamina (Pucka-Hryhorowicza) gramatyka udmurckiego i wydana w 1813 przez A.F. Florowa<sup>4</sup> gramatyka komiackiego, do ich zapisu użyto czcionek rosyjskich, z niewielkimi jedynie uzupełnieniami bądź modyfikacjami.

W 1850 roku Sawwaitow wprowadził dla oznaczania komiackich afrykat ligatury, zaczerpnięte w większości z opracowanego w 1844 roku przez A.J. Sjögrena alfabetu języka osetyjskiego. Część z nich była następnie używana w kolejnych ortografiach, np. w podręczniku języka komiackiego autorstwa Popowa (1863) lub w propozycji zapisu języka udmurckiego autorstwa Wereszczagina (1895).

<sup>3</sup> Nazwa *anbur* (także w formie uproszczonej: *abur*) pochodzi od nazw dwóch pierwszych liter tego pisma: *an* i *bur*, porównaj *alfabet* (greckie *ἀλφάβητος*) czy *ajbuben* (ormiańskie *այբուբեն*) powstałe z połączenia nazw dwóch pierwszych liter (czyli, odpowiednio, *alfa* i *beta* oraz *ajb* i *ben*).

<sup>4</sup> Oparta na rękopisie Filipa Kozłowa z 1808.

Rewolucyjnym rozwiązaniem była rezygnacja z charakterystycznego dla cyrylicy rosyjskiej zaznaczania miękkości spółgłosek literami samogłoskowymi i wprowadzenie specjalnie modyfikowanych liter spółgłoskowych: najpierw we wprowadzonym stopniowo w udmurckich elementarzach z 1882 i 1888 alfabecie opracowanym przez Ilmińskiego, a następnie w komiackim alfabecie Mołodcowa, będącym w oficjalnym użyciu w latach 1921–31.

Za etap pośredni można uznać stosowanie w ortografii komiackiej jako elementu zmiękczającego osobnej litery <j><sup>5</sup> lub znaku diakrytycznego nad literą spółgłoskową (u Popowa w 1863).

Ostatecznie eksperyment ze specjalnymi literami miękkich spółgłosek został jednak zarzucony i powrócono do koncepcji alfabetu w większym stopniu kompatybilnego z rosyjskim, co w udmurckim miało miejsce w 1889 roku<sup>6</sup>, a w komiackim w 1938, choć bliskie współczesnemu alfabetowi były już propozycje Michaiłowa (1873) i Cembera (1910).

## Zapis samogłoski [i]

Wprawdzie we wszystkich badanych alfabetach występuje, tak jak w rosyjskim, odpowiadająca samogłosce [i] litera <ы>, jednak ze względu na ograniczenie jej użycia w pisowni rosyjskiej jedynie do pozycji po literze oznaczającej twardą spółgłoskę w najstarszym z badanych tekstów, czyli w gramatyce udmurckiej z 1775, nagłosowe [i] oddawano literą <и>:

Имъ (u1775:18) (ым /im/ 'usta')<sup>7</sup>.

Podobnie (tzn. tak jak samogłoskę [i]) zapisywano samogłoskę [i] po spółgłoskach miękkich:

Кезить (u1775:14) (кезьит /kezit/ 'zimny')

Джить (u1775:13) (жит /džit/ 'wieczór').

W ostatnim przykładzie mamy do czynienia z niewystępującą w języku rosyjskim spółgłoską [džit]. Jest ona wymawiana twardo i we wspomnianym źródle była kon-

<sup>5</sup> Literę <j> po raz pierwszy wprowadzono już w 1813, pełniejsze zastosowanie znalazła u Sawwaitowa w 1850.

<sup>6</sup> Alfabet udmurcki przyjął dzisiejszą postać w 1937.

<sup>7</sup> Po przytoczeniu przykładu w ortografii danego źródła podaję w nawiasie datę jego wydania (poprzedzoną pierwszą literą nazwy języka: u/k) i numer strony, następnie wymowę w IPA, współczesny zapis danego wyrazu i znaczenie. Jeśli bez wątplenia na podstawie historycznego zapisu można stwierdzić, że ówczesna wymowa różniła się od współczesnej, dodatkowo podaję tę pierwszą bezpośrednio po przykładzie. Źródłem ilustrującym współczesną ortografię wyrazów udmurckich jest słownik dostępny na [udmcorpus.udman.ru/dictionary](http://udmcorpus.udman.ru/dictionary), z kolei leksemy komiackie zaczerpnąłem ze słownika dostępnego na [dict.fu-lab.ru/dict?id=5109](http://dict.fu-lab.ru/dict?id=5109), który podaje je nie tylko we współczesnej ortografii, ale także w ortografii Mołodcowa (obowiązującej w latach 20. XX wieku).

sekwentnie zapisywana dwuznakiem <дж>. Wybór litery <и> zamiast <ы> wynika z tego, że w rosyjskim litera <ж> jest wprawdzie wymawiana twardo [z], jednak ze względów historycznych połączenia [zɨ], [zɛ] są zapisywane z użyciem miękczej liter samogłoskowych: <жи>, <же> (zamiast <жы>, <жэ>).

W późniejszych źródłach sporadycznie również zdarza się zapis sugerujący wymowę [i] zamiast [ɨ] po spółgłosce miękczej, np. u Sawwaitowa:

вiчiсiнy (k1850:7) (виччысьны /vitɕ:ɨɕni/ 'czekać')

велoдiцi (k1850:7) (велoдчысь /veloɕ:ɨɕ/ 'uczeń').

Możliwe jednak, że wyrazy te wymawiano wówczas inaczej, nie można też wykluczyć zwyczajnego błędu, zasadniczo bowiem Sawwaitow samogłoskę [ɨ] zapisuje konsekwentnie literą <ы>, także po spółgłoskach miękczych:

ачjыд (k1850:36) (ачыд /atɕɨd/ 'ty sam')

асланьjыд (k1850:36) (асланьыд /aslanɨd/ 'tobie samemu').

### **Problem miękczej funkcji samogłosek przednich**

O wiele bardziej problematyczny od zapisu samogłoski [ɨ] okazał się adekwatny zapis samogłoski [i], ponieważ w rosyjskiej pisowni litery <и> oraz <е> oprócz oznaczania samogłosek przednich (odpowiednio [i] oraz [e]) pełnią także funkcję miękczenia spółgłoski oznaczanej poprzednią literą (litera <е> dodatkowo też oznacza połączenie [je] – na początku wyrazu lub po samogłosce).

### **Ambiwalentny zapis samogłoski [i]**

W przypadku [i] obie te funkcje są nierozdzielalne nie tylko w rosyjskim, ale też w wielu zabytkach języków permskich: aż do końca trzeciej ćwierci XIX wieku nie zaznaczano w żaden sposób tego, czy spółgłoska znajdująca się przed samogłoską [i] (zapisywaną literą <и> lub – w przypadku ortografii Sawwaitowa – literą <i>) jest mięcka czy twarda:

miękczej:	Синь (u1775:18) (син /ɕin/ 'oko')
nie miękczej:	Силь (u1775:19) (силь /siɫ/ 'ciało')
miękczej:	Сизимь (k1813:11) (сизим /ɕizim/ '7')
nie miękczej:	oни (k1813:34) (oни /oɲi/ 'teraz')
miękczej:	зарни (k1850:143) (зарни /zarɲi/ 'złoty')
nie miękczej:	тијанoс (k1850:69) (тијанoс /tɨjanoɕ/ 'was').

Jak widać po podanych przykładach, aby zapisać samogłoskę [i] po twardej spółgłosce, najczęściej decydowano się na wierne oddanie brzmienia samogłoski kosztem

adekwatnego zaznaczenia miejsca artykulacji spółgłoski (tzn. jej twardości). Niekiedy jednak czyniono odwrotnie, stosując do zapisu samogłoski [i] literę <ы>:

басьтысь (u1775:17) (басьтйсь /bactiɕ/ 'biorący')  
малязы (k1850:8) (малязи /malazi/ 'pszczoła').

Pewne wahanie można zauważyć u Sawwaitowa, kiedy podaje obok siebie dwie formy jednego wyrazu zawierającego spółgłoskę twardą i samogłoskę [i] zapisaną dwojako: literą <i> lub literą <ы>:

Дінты / дынты (k1850:75) (дінти /dinti/ 'około').

### **Ambiwalentne [e]**

Analogiczny problem inherentnego zmiękczenia dotyczy także litery <e>. Wprawdzie w alfabecie rosyjskim występuje litera <э>, jest ona jednak używana rzadko (jako że samogłoska [e] występuje na początku sylaby lub po spółgłosce twardej jedynie w kilku rdzeniach rosyjskich). Autorzy gramatyki komiackiej z 1813 w ogóle nie stosowali litery <э>, zamiast niej używając ambiwalentnej litery <e>:

zmiękcząca: Нелямьсь (/nelamɨs/ k1813:11) (нелямьин /nelamin/ '40')  
niezmiękcząca: те (k1813:14) (тэ /te/ 'ty')

### **Dwuznaki z <j> u Kozłowa i Florowa**

Omówiona niedoskonałość ortografii Kozłowa i Florowa (tzn. brak rozróżniania zmiękczących i niezmiękczących samogłosek przednich) jest tym bardziej zaskakująca, kiedy weźmie się pod uwagę, że wprowadzili oni całą serię dwuznaków (<jo>, <jö>, <jы>, <je>, <ji>) mających pełnić funkcję analogiczną jak dwie litery jotowane odziedziczone z alfabetu rosyjskiego: <я> [ja] i <ю> [ju]:

нянь (k1813:11) (нянь /nɔn/ 'chleb')  
сюрьсь (k1813:12) (сюрьс /ɕurs/ '1000')  
лжокъ (k1813:5) (лѣк /lok/ 'zły')  
сјӧлӧмъ (k1813:5) (сѣлӧм /ɕɛlɔm/ 'serce')  
лӧсјыдъ (k1813:7) (лӧсьыд /lɛɕid/ 'ładny').

W dodatku wśród tych dwuznaków występują także połączenia litery <j> z literami samogłosek przednich: <je>, <ji>! W praktyce jednak używano ich jedynie w nagłosie:

јечыд (k1813:4) (еджыд /jedɕid/ 'biały').



Autorzy, mając świadomość pewnych niedostatków alfabetu rosyjskiego, takich jak np. brak jotowanych odpowiedników liter wymawianych [o]<sup>8</sup>, [ə] czy [ɨ], postanowili wprowadzić uzupełnić ich zestaw, wprowadzając nowe rozwiązanie (dwuznaki), nie wykorzystali jednak całkowicie jego potencjału, tzn. możliwości wyabstrahowania z nich litery <j>, i spółgłoskę [j] w pozycji innej niż przewokaliczna nadal oznaczali literą <й>, z kolei dla zaznaczenia miękkości spółgłoski, po której nie następowała samogłoska, używali znaku miękkiego <ь>:

Квайтъ (k1813:11) (квaйт /kvajt/ 'б')  
нянь (k1813:11) (/лaл/ 'chleb').

W efekcie nie dość, że niektóre elementy pisma (litery <я>, <ю> i dwuznaki) mogły pełnić, dokładnie tak jak w rosyjskim, dwie różne funkcje (tzn. – równoległe z oznaczaniem samogłosek – oznaczać prejotację, czyli wymowę [j] przed samogłoską, lub palatalizację, czyli zmiękczenie poprzedzającej spółgłoski), to jeszcze każda z tych funkcji mogła być oznaczana w systemie na kilka sposobów.

Spółgłoskę [j] w gramatyce komiackiego z 1813 oznaczano:

- przed spółgłoską lub na końcu wyrazu – literą <й>
- przed samogłoską [a] lub [u] – literą samogłoskową <я> lub <ю>
- przed samogłoską [o], [ə], [ɨ], [e] lub [i] – literą <j>.

Natomiast zmiękczenie:

- przed spółgłoską lub na końcu wyrazu – znakiem miękkim <ь>
- przed samogłoską [a] lub [u] – literą samogłoskową <я> lub <ю>
- przed samogłoską [o], [ə] lub [ɨ] – literą <j>
- przed samogłoską [e] lub [i] nie oznaczano zmiękczenia dodatkowo.

## **Dwuznaki z <j> u Sawwaitowa**

Sawwaitow (k1850) dokonał w tym względzie pewnego uporządkowania: zrezygnował z liter jotowanych <я> i <ю> i poszerzył pole zastosowania litery <j>, która odtąd występowała nie tylko w dwuznakach (<ja>, <je>, <ji>, <jo>, <jö>, <jy>, <jы>), ale także samodzielnie – jako oznaczenie spółgłoski [j] lub zmiękczenia:

Квайт (k1850:28) (квaйт /kvajt/ 'б')  
нjanj (k1850:14) (нянь /лaл/ 'chleb').

Litera <e> nadal jednak była traktowana jako inherentnie zmiękczejaca, a zatem niepotrzebujaca dodatkowego zmiękczacza w postaci litery <j>:

Немтор (k1850:159) (немтор /nemtor/ 'нис').

<sup>8</sup> Litera <ë> [jo] nie była jeszcze wówczas powszechnie stosowana w rosyjskim.

Dwuznak <je>, który teoretycznie mógł być tu użyty, występował tylko na początku sylaby:

Јен (k1850:144) (ен /jen/ 'Bóg')  
воје (/voje/ k1850:18) (војѡ /vojə/ 'nocą').

W przeciwieństwie do Kozłowa i Florowa Sawwaitow znalazł sposób na zaznaczenie twardości spółgłoski przed samogłoską [e] – używał w tym celu (jak również dla zapisu samogłoski [e] niepoprzedzonej spółgłoską [j]) litery <э><sup>9</sup>:

тэ (k1850:34) (тэ /te/ 'ty')  
эзыц (k1850:6) (эзыць /ezić/ 'srebro').

Tym samym rozwiązanie wzięte z pisowni rosyjskiej Sawwaitow przedłożył ponad konsekwencję w stosowaniu systemu, w którym domyślnie twarda wymowa liter spółgłoskowych była w razie potrzeby zmiękczana literą <j>. Przed samogłoską [i] natomiast twardość spółgłoski nadal nie była zaznaczana – języka rosyjskiego wszak ten problem nie dotyczył.

### **Niekonsekwentny znak zmiękczejący u Popowa**

Pewien regres w tej kwestii można zauważyć w pisowni stosowanej w komiackim podręczniku autorstwa Popowa (k1863). Miętkość spółgłosek oznaczano tu wprawdzie umieszczanym nad literą spółgłoskową znakiem diakrytycznym <`>:

Нывкѡс (k1863:7) (нывкѡс /nivkəs/ 'stok'),

co teoretycznie pozwoliłoby wyeliminować problematyczność zapisu twardych spółgłosek przed przednimi samogłoskami, jednak w praktyce, jeśli po spółgłosce następowała litera <e> lub <i>, to znak ten był stosowany niekonsekwentnie, zwykle go pomijano:

Нимкывјас (k1863:20) (нимкывъяс /nimkivjas/ 'rzeczowniki, zaklinalnia')  
син (k1863:21) (син /cin/ 'oko')  
чер (k1863:24) (чер /tcer/ 'siekiera'),

choć czasem zachowywano:

---

<sup>9</sup> Czynił tak jedynie wówczas, kiedy zastosowanie bardziej domyślnej litery <e> skutkowałooby oznaczeniem miękkiej spółgłoski stanowiącej w języku komiackim osobny fonem, a zatem jedynie po literach <д>, <з>, <л>, <н>, <с>, <т>. Po pozostałych literach (np. <в> [v]) zarówno u Sawwaitowa, jak i obecnie zamiast <э> używa się litery <е>: вєскыд (k1850:135) (вєскыд /veckid/ 'prosty').

уѣ (:55) (yce /уѣ/ 'spada').

Litera <э> również była przez Popowa stosowana niekonsekwentnie, niekiedy nawet ten sam wyraz zapisywał on raz przez <e>, a raz przez <э>:

Те / Тэ (k1863:38) (тэ /te/ 'ty').

### **Samogłoska [e] w udmurckich elementarzach z lat 80. XIX wieku**

W 1882 i 1888 roku wydano w Kazaniu elementarze „dla wotiackich dzieci”, w których, dzięki wprowadzeniu specjalnych liter spółgłosek miękkich, usunięto konieczność istnienia „niezmiękczejących” wersji liter samogłosek przednich. Mimo to litera <э> nadal pozostawała w użyciu (równoległe z identycznie wymawianą literą <e>):

Эксейез (u1882:18) (эксэез /eksejez/ 'cesarza')

Эн кеѣскеле (u1882:12) (эн кеѣськелэ /en keѣskele/ 'nie krzyczcie')

Дэрэм (u1888:15) (дэрем /derem/ 'koszula')

Эй Иньмапе! (/ej inmare/ u1888:19) (эй Инмапе /ej inmare/ 'o mój Boże!')

муртэ (u1888:22) (муртэ /murte/ '[w] człowieka')

W dodatku zakres występowania litery <э> poszerzył się: w elementarzu z 1882 używano jej tylko na początku wyrazu, co zresztą wprost napisano w przedmowie (u1882: 2), natomiast w 1888 roku – także po spółgłoskach twardych – niekiedy nawet takich, które w językach permskich nie biorą udziału w opozycji twarde–miękkie (a zatem nie ma potrzeby zaznaczania ich twardości), np. [r] w wyrazie *Дэрэм* (u1888: 15).

### **Słownik Michaiłowa**

Wydany w 1873 roku słownik dialektu iżemskiego języka komiackiego autorstwa Michaiłowa charakteryzował się stosowaniem pisowni bardzo zależnej od rosyjskiej. Jedyną literą obcą alfabetowi rosyjskiemu była <ö><sup>10</sup> służąca do zapisu samogłoski [ə]:

зөрь (k1873:25) (зөр /zər/ 'brodawka')

корось (k1873:32) (корось /korəɕ/ 'miotła').

Inna niż po rosyjsku wymowa dotyczyła jedynie litery <ч> (czytano ją twardo: [tʃ]):

ычкыны (k1873:73) (ытшкыны /itʃkɪni/ 'kosić').

<sup>10</sup> W niektórych wyrazach, np. Ырэшъ (k1873:73) (ырөш /irəʃ/ 'kwas chlebowy') zamiast niej stosował występującą w alfabecie rosyjskim literę <э>, przy czym niewykluczone, że w dialekcie iżemskim wyraz ten był wówczas wymawiany inaczej niż we współczesnym komiackim języku literackim.

Miękkiemu odpowiednikowi tej spółgłoski, czyli [tɕ], zapisywanemu w rosyjskim literą <ч>, Michaiłow przypisał połączenie litery <ц> z literą zmiękczejacą<sup>11</sup>:

Цянь (k1873:69) (чань /tɕaŋ/ ‘źrebię’).

Zapis spółgłoski miękkiej [tɕ] połączeniem litery <ц> i litery zmiękczejacej (<ць>, <ця>, <цю> itd.), które jest w języku rosyjskim wymawiane mniej miękko ([tɕʲ])<sup>12</sup>, dobrze wpisuje się w stosowaną od początku historii cyrylicznego zapisu języków permskich (aż do dzisiaj) praktykę zapisywania permskich spółgłosek miękkich [ɕ], [ʒ] tak samo, jak rosyjskich spółgłosek zmięczonych [sʲ], [zʲ]. Można więc uznać, że stosowana przez Michaiłowa pisownia była – również pod tym względem – zasadniczo zgodna z rosyjską.

### Cechy przedrewolucyjnej pisowni rosyjskiej

Dokładniej rzecz ujmując – z ówczesną ortografią rosyjską, której pewne cechy (Grigorjewa, 2004, s. 124–127; Bennett, 2012, s. 47–51) warto przy okazji omawiania stosowanych przez Michaiłowa rozwiązań bliżej przedstawić.

### Dwojaki zapis samogłoski [i]

Jedną z właściwości przedrewolucyjnej ortografii rosyjskiej było zapisywanie samogłoski [i] literą <i> jeśli występowała przed literami samogłoskowymi (wliczając w to <й> [j] oraz litery jotowane). W ten sposób liter <i> i <и> używał nie tylko Michaiłow (k1873), ale i biskup Benjamin (u1775) oraz autorzy elementarza udmurckiego z 1888:

пиюсызь<sup>13</sup> (u1775:6) (пиёсыз /rijosiz/ ‘jego synowie’)

піэзь (/piez/<sup>14</sup> u1775:6) (пиез /rijez/ ‘jego syn’)

Кіяръ (u1775:23) (кияр /kijar/ ‘ogórek’)

Міянъ (k1873:44) (міян /mijan/ ‘nas’)

<sup>11</sup> Takie przesunięcie, czyli przyporządkowanie literze <ч> spółgłoski twardej [tɕ] a połączeniu liter <ць> – spółgłoski miękkiej [tɕʲ] – cechuje też np. pisownię udmurckiego z 1775.

<sup>12</sup> Со правда spółgłoska [tɕʲ] występuje w języku rosyjskim bardzo rzadko, jedynie w zapożyczeniach: хуацяо /xuaʈɕʲao/ ‘diaspora chińska’ i egzotoponimach: Цюрих /tɕʲurʲix/ ‘Zurych’.

<sup>13</sup> W tym przykładzie występują obok siebie dwie litery samogłoski [i] (dokładniej rzecz ujmując – samogłoski [i] i spółgłoski lub półsamogłoski [j]), przy czym druga z nich jest, z racji swej pozycji prewokalicznej, zapisana literą <i>, dlatego – pewnie ze względów estetycznych, żeby nie powtarzać litery – użyto przed nią litery <и>.

<sup>14</sup> Obecność interwokalicznego [j] w tym i kolejnych przykładach (oznaczonych gwiazdką) jest dyskusyjna – współcześnie głoska ta jest tu wymawiana, natomiast zapisy historyczne sugerują jej brak. Do dziś zresztą hiatus nie jest obcy udmurckiej fonologii: regularnie występuje np. w formach liczby mnogiej rdzeni zakończonych na samogłoskę: адяміос /aɟamios/ ‘ludzie’.

џион (/џион/\* u1888:24) (сиён /џион/ 'jedzenie')  
 Пиез (/piez/\* u1888:23) (пиез /pijez/ 'jego syn')

Litera <i> mogła też być użyta do zapisu spółgłoski [j] w pozycji prewokalicznej, przy czym w części badanych źródeł stosowano także inne sposoby jej zapisu:

лэгитъ (u1775:38) (егит /jegit/ 'młody') – ale: Егитъ (u1775:17)  
 юнъ (k1873:28) (ён /jon/ 'silny') – ale: Ёнъ і Йонъ (k1873:22)  
 иирны (k1873:28) (йирны /jirni/ 'gryźć')  
 музіем (u1888:21) (музъем /muzjem/ 'ziemia').

Biskup Beniamin (u1775) niekiedy używał litery <i> w charakterze znaku miękkiego, tzn. elementu bez samodzielnej wartości fonetycznej, którego jedyną funkcją jest oznaczanie palatalizacji poprzedzającej spółgłoski. Należy jednak zaznaczyć, że zazwyczaj miękkość spółgłoski przed [o] zapisywał konwencjonalnie, czyli znakiem miękkim.

Висіонъ (u1775:20) (висён /viџон/ 'choroba')  
 Сьоръ (u1775:29) (сёр /sor/ 'kuna').

Autorzy pierwszej gramatyki komiackiego oraz elementarza udmurckiego z 1882 używali jedynie <и>, nawet przed samogłoskami:

киö (k1813:10) (киö /kiə/ 'do ręki')  
 нылпиослен (u1882:15) (нылпиослен /nylpioslen/ 'dzieci'),

natomiast Sawwaitow (k1850), Cember (k1910) i Mołodcow – tylko <i>:

килөн (k1850:25) (килөн /kilən/ 'ręki')  
 йи (k1910:24) (йи /ji/ 'lód')  
 идралыг (Mołodcow) (идралысь /idralıç/ 'sprzątac').

We współczesnej ortografii komiackiej używa się obu liter samogłoski [i], przy czym literę <i> wykorzystano do oznaczania braku zmiękczenia poprzedzającej spółgłoski, co we współczesnej ortografii udmurckiej zaznacza się dierezą (<й>).

лөсьыдінник /лэҫидиник/ 'ładniutki' (komiacki)  
 нйзили /niziłi/ 'dżdżownica' (udmurcki).

## **Litery samogłoski [e]**

Kolejną cechą ortografii rosyjskiej usuniętą po rewolucji było występowanie dwóch liter oznaczających samogłoskę [e] poprzedzoną spółgłoską [j] lub zmiękczeniem:

<e> i <ѣ>. W większości badanych źródeł litera <ѣ> w ogóle nie była używana, biskup Benjamin stosował ją jako jeden z kilku sposobów zapisu [jə]:

Ѣль (u1775:24) / Эль (u1775:29) (йӧл /jəl/ 'mleko') Іе (u1775:29) (йӧ /jə/  
'grad') / Езора (/jəzora/ u1775:14) (йӧзор /jəzor/ 'mróz').

Michaiłow natomiast stosował ją tak samo jak literę <e>, niekiedy nawet ten sam wyraz zapisywał dwojako:

Небыдѣ (k1873:46) / Нѣбыдѣ (k1873:49) (небыд /nɛbɪd/ 'miękki').

Dla zapisu sekwencji /tʃe/ konsekwentnie stosował jedynie <цѣ>, nigdy <це>, choć warto zauważyć, że /tʃo/ zapisywał <цѣ>, a więc połączeniem z literą <ѣ> opartą na literze <e>:

цѣри (k1873:11) (чери /tʃeri/ 'ryba')  
Цѣй (k1873:68) (чой /tʃoj/ 'siostra').

## **Twardy znak**

Chyba najbardziej zauważalną cechą dawnej ortografii rosyjskiej było występowanie znaku twardego <ъ> na końcu każdego wyrazu zakończonych twardą spółgłoską. W efekcie każdy wyraz był zakończony w piśmie albo literą samogłoskową, albo <й> [j], albo miękkim <ь> lub twardym <ѣ> znakiem. W pierwszych gramatykach permskich stosowano twardy znak tak samo jak w rosyjskim (przy czym w gramatyce udmurckiej znak ten mógł występować nie tylko na końcu wyrazu, ale i między rdzeniem a sufiksem):

Дышецконъ (u1775:17) (дышетскон /dɨʂetskon/ 'uczenie się')  
инмаръэ (u1775:3) (инмаре /inmare/ 'mój Bóg')  
јеѣыдѣ (k1813:4) (еджыд /jedʒɪd/ 'biały').

Pierwszy ze znaku twardego zrezygnował Sawwaitow, w dodatku pozbył się go całkowicie – w sytuacjach, kiedy był rzeczywiście potrzebny, jego rozdzielającą funkcję spełniał apostrof:

морт'јас (k1850:21) (мортъяс /mortjas/ 'ludzie')

Zastosowany przez Popowa (k1863) system oznaczania miękkości spółgłosek znakiem diakrytycznym umieszczanym jednoznacznie nad literą odpowiedniej spółgłoski (a nie po niej, jak Sawwaitowskie <j>, mogące oznaczać zarówno palatalizację, jak i prejotację) sprawił, że znak twardy przestał być potrzebny:

мукѡдјаслы (k1863:291) (мукѡдъяслы /mukədjasli/ ‘innym’).

Dzięki wprowadzeniu specjalnych liter dla miękkich spółgłosek sprawa wyglądała podobnie w elementarzach udmurckich lat 80. XIX wieku<sup>15</sup> i u Mołodcowa, natomiast po powrocie do rosyjskiego sposobu oznaczania miękkości spółgłosek powrócono też do rozdzielającego znaku twardego (względnie apostrofu). Michaiłow stosował go w dodatku nie tylko na końcu wyrazów i dla zapobieżenia zmiękczeniu:

Джаджъ (k1873:19) (джадж /dʒadʒ/ ‘rółka’)  
 рытъясъ (k1873:53) (рытъяс /ritjas/ ‘jego kolacja’)  
 Ошъйысны (k1873:50) (ошъйысны /oʃjɪɕni/ ‘przechwalać się’),

ale również przed literą <и> (lub <i>) po twardej spółgłosce:

Дъи (k1873:21) (дѣ /di/ ‘wyspa’)  
 Тъянъ (k1873:45) (тіян /tjan/ ‘was’)  
 Этъя (k1873:23) (этиѡ /etijə/ ‘ten’).

Dzięki temu genialnemu wykorzystaniu dostępnych w alfabecie rosyjskim środków możliwy stał się całkowicie adekwatny zapis fonologii komiackiej przy jednoczesnym zachowaniu kompatybilności z pisownią rosyjską. W dodatku intuicyjność sekwencji <ъи> prawdopodobnie pozwalała prawidłowo wymawiać słowa komiackie nawet osobom posługującym się wyłącznie alfabetem rosyjskim.

Taki sam sposób oznaczania niezmiękczającego [i] zastosowali później Wereszczagin w swojej propozycji ortografii udmurckiej z 1895 roku i Cember w słowniku rosyjsko-komiackim z 1910 roku (przy czym pierwszy z nich zamiast <ъ> stosował apostrof <'>, tak jak Sawwaitow w 1850 roku i tak jak w praktyce czyniono w pierwszych latach władzy radzieckiej):

с'и (u1895:6) (сѣ /si/ ‘respekt’)  
 сѣим (k1910:45) (сѣим /sim/ ‘rdza’).

Zarówno Wereszczagin, jak i Cember nie oznaczali w żaden dodatkowy sposób twardości końcowych spółgłosek (zadowolając się brakiem znaku miękkiego), tym samym wyprzedzając reformę ortografii rosyjskiej. Z drugiej strony – Cember dodatkowo stosował znak twarde przed każdym wystąpieniem litery <э> [e], co było redundantne, ponieważ zmiękczone [e] oznaczał tak jak po rosyjsku – literą <е>:

<sup>15</sup> Wprawdzie w elementarzu z 1888 sporadycznie pojawia się końcowy twarde znak: *Иньмаръ* (/iɲmar/ u1888:23) (*Инмар* /inmar/ ‘Bóg’), *Исусъ Христосъ* (u1888:19) (*Исус Христос* /i'sus xri'stos/ [wymowa rosyjska] ‘Jezus Chrystus’), można jednak to uznać za błąd zecerski lub – w drugim przypadku – nieprzyswojone zapożyczenie (cytat) z rosyjskiego.

лъэч (k1910:48) (лъч /lɛt͡ɕ/ 'sidła')  
мудер (k1910:58) (/muɣer/ 'chytry').

Ortografia Michaiłowa była z jednej strony zgodna z rosyjską, a z drugiej – wier-  
na fonologii komiackiej. Z jednym wyjątkiem – Michaiłow w praktyce nie zapisywał  
adekwatnie samogłoski [ə] po spółgłosce miękkiej. Z logiki jego ortografii wynikałoby,  
że takie połączenie głosek należałoby zapisywać z użyciem znaku miękkiego, analogic-  
znie jak połączenie spółgłoski miękkiej i samogłoski [i], dla której wszak również  
nie ma w alfabecie rosyjskim osobnej litery zmiekczej (tzw. jotowanej):

Сыыы (/ɕi:/ k1873:62) (сыыли /ɕili/ 'szyja')  
Пыысыны (/pɪ:ɕini/ k1873:56) (пыысыны /pɪvɕini/ 'korzystać z sauny').

Jednak zamiast spodziewanego połączenia <ьö> Michaiłow używał litery <ë><sup>16</sup>:

Сëдъ (k1873:58) (сëд /ɕɛd/ 'czarny')  
Нëбысь (k1873:47) (нëбысь /nɛbɪɕ/ 'kupujący')  
Сëкыдъ (k1873:58) (сëкыд /ɕɛkɪd/ 'trudny').

Aby zrozumieć takie postępowanie, należy mieć na uwadze, że litery diakrytyzo-  
wane (np. <ë> i <ö> utworzone poprzez dodanie dierezy <¨> do <e> i <o>) dłu-  
go nie były traktowane jako osobne, pełnoprawne litery, o czym świadczy m.in. możliwość  
pomijania znaku diakrytycznego nad <ë> w ortografii rosyjskiej, brak w omawianych  
historycznych słownikach komiackich osobnych rozdziałów grupujących wyrazy roz-  
poczynające się na literę <ö> (np. k1873:49-51) czy sposób, w jaki Kozłow i Florow  
(k1813:3) opisują grafemy <ö> i <č>:

Всѣ сии буквы произносить должно точно такъ, какъ на Россійскомъ  
языкѣ, выключая о, надъ коимъ если поставлены двѣ точки (ö); тогда оно  
занимаетъ половину о и половину ы. Также если надъ ч будутъ написаны  
двѣ точки (č); тогда оно произносить должно очень твердо и сквозь зубы.

'Wszystkie te litery należy wymawiać dokładnie tak, jak w języku rosyjskim,  
z wyjątkiem <o>, jeśli [bowiem] są nad nim postawione dwie kropki (<ö>),  
wtedy zajmuje połowę <o> i połowę <ы>. Także jeśli nad <ч> będą napisane  
dwie kropki (<č>), wtedy należy je wymawiać bardzo twardo i przez zęby'.

Mowa jest tu bowiem nie tyle o wymowie osobnych liter <ö> i <č>, co raczej o –  
oznaczanej dierezą – szczególnej wymowie liter <o> i <ч>.

---

<sup>16</sup> Problem ten nie zachodził jednak, kiedy samogłoska [ə] występowała po [j] – w takim wypadku Mi-  
chaiłow stosował jednoznaczny zapis: *лөръ* (k1873:28) (*lörp* /jɔr/ 'zagon') lub *йöө* (/jɔ:/ k1873:28)  
(*jöө* /jɔv/ 'mleko').



Wszystko wskazuje więc na to, że Michaiłow uznawał <ö> jedynie za wariant litery <o>. A jako że jotowanym odpowiednikiem litery <o> jest <ë>, to za jotowany odpowiednik litery <ö> (będącej jedynie wariantem litery <o>) uznał on również <ë> (może z braku możliwości umieszczenia nad <e> podwójnej dierezy, czyli czterech kropek):

„twarde” — „miękkie”  
 <a> — <я>  
 <y> — <ю>  
 <o> — <ë>  
 <o> + <¨> = <ö> — <ë> + <¨> = <ë>

### **Problem litery <ë>**

Stosowana do zapisu samogłoski [o] po spółgłosce miękkiej (lub [j]) rosyjska litera <ë> została po raz pierwszy użyta dopiero w 1797 roku. Potrzeba wprowadzenia nowej litery pojawiła się, gdy w niektórych wyrazach samogłoska [e] zmieniała się w [o]<sup>17</sup>, por. długą i krótką formę rosyjskiego przymiotnika ‘czarni’:

чёрные /tʃornije/ – черны /tʃer'ni/ ‘czarni’.

Ze względu na to, że w słowach rosyjskich litera <ë> zawsze wywodzi się z <e><sup>18</sup>, jej użycie nie jest obowiązkowe. We współczesnych ortografiach języków permskich literą tą zapisuje się natomiast każde wystąpienie samogłoski [o] po spółgłosce miękkiej lub po [j], ponadto permskie [o] zazwyczaj nie wymienia się w innych formach danego wyrazu na [e] – komiackiego czy udmurckiego <ë> nie można więc upraszczać do <e>, choć w praktyce rosyjska opcjonalność dierezy bywa czasem przenoszona – błędnie – także na języki permskie.

### **Diereza jako oznaczenie akcentu wyrazowego**

Znak diakrytyczny <¨> pierwotnie był właśnie oznaczeniem akcentu. Jako że zasadniczo, nie licząc złożeń, w jednym wyrazie tylko jedna samogłoska może być akcentowana, to w języku rosyjskim nie ma wyrazów zawierających więcej niż jedno <ë>. Z kolei w przypadku języków permskich litera <ë> nie musi oznaczać akcentu, dlatego możliwe są wyrazy, w których występuje więcej niż raz, np. udmurcki przymiotnik уксëë /ukcojo/ ‘pieniężny’. Według opracowania Wachruszewa i Denisowa (1992, s. 118) w słowniku cerkiewnoślowliańsko-udmurckim z 1897 wyraz уксëë został

<sup>17</sup> Aby do takiej zmiany wymowy doszło, musiały być spełnione pewne warunki, m.in. samogłoska ta musiała być akcentowana i znajdować się po spółgłosce miękkiej.

<sup>18</sup> W zapożyczeniach stosuje się zamiast niej z reguły <йо> lub <ьо>.

natomiast zapisany укъсьö – a więc w sposób czyniący zadość rosyjskiej regule zabraniającej użycia więcej niż jednej litery <ë> w danym wyrazie. W dodatku rosyjska zasada oznaczania za pomocą tej litery samogłoski akcentowanej (język udmurcki cechuje akcent oksytoniczny) wydaje się tu przeważać nad zasadą morfologiczną dążącą do zachowania jednolitego zapisu rdzenia (wyraz укъë /ukçojo/ powstał w wyniku dodania formantu przymiotnikowego do rdzenia укъë /ukço/ ‘pieniądz, kopiejka’, a zatem równie dobrze można by się było spodziewać zapisu укъëйö). Z drugiej strony – w tymże słowniku można znaleźć np. formę biernika tego wyrazu: укъëез (u1897:34) /ukçojez/, z czego wniosek, że udmurckie <ë> nie musiało tu oznaczać samogłoski akcentowanej. Niestety, mimo kilkukrotnego przeszukiwania zawartości rzeczonoego słownika nie udało mi się zlokalizować w nim formy укъсьö, co pozwala przypuszczać, że zapis wyrazu укъë został zniekształcony przez autorów (lub np. korektorów) opracowania z 1992 roku. W ostatecznym rozrachunku jednak to również ilustruje problem wpływu reguł rosyjskiej ortografii na pisownię udmurcką, tyle że wpływu późniejszego.

## **Znaki rozdzielające w rosyjskim**

Litery jotowane pełnią w ortografii rosyjskiej (a także ortografiach od niej zależnych, np. udmurckiej czy komiackiej) dwie dodatkowe (oprócz oznaczania samogłosek) funkcje: palatalizacji lub prejotacji. Palatalizacja może rzecz jasna zajść tylko wówczas, gdy przed literą zmiękczejącą znajduje się litera spółgłoskowa, której wymowa może ulec zmiękczeniu, ale prejotacja może zachodzić nie tylko na początku wyrazu lub po samogłosce.

Aby jednak zapisać spółgłoskę [j] w pozycji między inną spółgłoską a samogłoską nie można użyć po prostu odpowiedniej litery jotowanej (<я>, <е>, <ю>, <ë>), ponieważ taki zapis sugerowałby palatalizację. Pomocny w tej sytuacji okazuje się znak twardy <ъ>, pełniący tu funkcję rozdzielającą.

Palatalizację oznacza zatem samo użycie litery jotowanej, a prejotację – wstawienie przed nią znaku twardego. Trzecia możliwość, czyli jednoczesna palatalizacja i prejotacja, jest z kolei oznaczana znakiem miękkim <ь>, który z jednej strony zmiękcza poprzedzającą spółgłoskę, a z drugiej – przez sam fakt odsunięcia litery zmiękczejącej od litery spółgłoski – indukuje wymowę spółgłoski [j], por. rosyjskie *лю́т* /lʲjut/ ‘leją’ (palatalizacja i prejotacja) i *лю́т* /lʲut/ krótka forma przymiotnika ‘ostrzy’ (tylko palatalizacja).

## **Zapis miękkich spółgłosek w językach permskich**

W porównaniu do języka rosyjskiego, w którym niemal każda spółgłoska ma swój zmiękczone odpowiednik (co daje w sumie 15 fonemów miękkich), w językach permskich występuje tylko dziewięć spółgłosek miękkich; w dodatku jedna z nich – [j] –

w ogóle nie ma swojego twardego odpowiednika, a dwie – [t̪] oraz [d̪] – są obecnie zapisywane w sposób niezależny od ich odpowiedników twardych ([t̪] oraz [d̪]).

Pozostałym sześciu spółgłoskom miękkim – [j], [z], [ʎ], [ɲ], [ç], [ç] – we współczesnych ortografiach nie odpowiadają osobne litery, a połączenia liter ich twardych odpowiedników – [d], [z], [l], [n], [s], [t] – z literami zmiękczejacymi (tak jak po rosyjsku).

Właściwa (twarda bądź miękka) wymowa liter <д>, <з>, <л>, <н>, <с>, <т> zależy zatem od kolejnej litery w wyrazie, natomiast pozostałe litery spółgłoskowe mają w językach permskich wymowę jednoznaczną (w przypadku większości z nich zawsze twardą). Niezmiękczejące litery samogłosek przednich [e] (<э>) i [i] (w udmurckim zapisywane <й> a w komiackim <и>) są stosowane jedynie po literach <д>, <з>, <л>, <н>, <с>, <т>, ich użycie po literach pozostałych spółgłosek (tzw. niezmiennych) byłoby redundantne: aby zapisać np. wyraz [peʎ] ‘ucho’, wystarczy użyć (bardziej podstawowej niż <э>) litery <е>: пель – w językach permskich nie ma fonemu [pʲ], nie ma więc możliwości błędnego odczytania tego zapisu.

## Znaki rozdzielające w językach permskich

Przy zapisie sekwencji złożonej z dowolnej spółgłoski, głoski [j] oraz dowolnej samogłoski mającej swoją literę jotowaną (czyli [a], [e], [o], [u]) sytuacja wygląda jednak zgoła inaczej – pomimo tego, że w przypadku większości liter nie zachodzi ryzyko błędnego zmiękczenia przez litery jotowane, to użycie znaku twardego jest obowiązkowe zawsze, z wyjątkiem sytuacji, gdy początkową spółgłoską sekwencji jest [j] lub spółgłoska miękka (oznaczona w piśmie z użyciem znaku miękkiego):

анайёс /anajjos/ ‘matki’  
 пиньёс /piɲjos/ ‘zęby’  
 гурезьёс /gurezjos/ ‘góry’.

W języku udmurckim rozdzielający znak twardy <ъ> jest zatem stosowany:

- 1) po literach spółgłosek zmiennych, gdzie pełni istotną funkcję, zapobiegając wymowie miękkiej: монъя /monja/ ‘według mnie’ (bez <ъ> należałoby przeczytać /mona/);
- 2) po literach spółgłosek niezmiennych, gdzie jego obecność wynika z reguł rosyjskich: киярьёс /kijarjos/ ‘ogórki’ (zapis bez <ъ> – киярёс – teoretycznie mógłby zostać przez osobę rosyjskojęzyczną błędnie odczytany jako /kijarʲos/, tzn. z użyciem występującej w rosyjskim spółgłoski [rʲ] zamiast sekwencji dwóch spółgłosek [rj]),
  - a) w tym także po <ш> [ʂ] i <ж> [ʒ], które obecnie są wymawiane twardo, ale dawniej były wymawiane miękko (czego pozostałością w ortografii rosyjskiej jest praktyka zapisu występujących po nich samogłosek [i], [e] literami <и>, <е> a nie <ы>, <э>): чүшъял /t̪ʂuʂjal/ ‘jeź’ (połączenia <шъ>, <жъ> są obce ortografii rosyjskiej)
  - b) i po literach afrykat, zarówno

- twardych <ж> [d͡ʒ], <ч> [t͡ʃ] (*урткычъёс* /urtkɨt͡ʃjos/ ‘nietoperze’)
- jak i miękkich <з> [d͡z], <ч> [t͡ʃ] (*эучъёс* /d͡zucht͡ʃjos/ ‘Rosjanie’).

Warto przy tym zauważyć, że trzy spośród czterech udmurckich afrykat zapisuje się literami niewystępującymi w alfabecie rosyjskim, pominięcie znaku rozdzielającego nie doprowadziłoby więc do pojawienia się takiej sekwencji liter, która mogłaby zostać przeczytana zgodnie z rosyjskimi zasadami a wbrew intencji piszącego. Mimo to znak twardy jest w tej sytuacji obligatoryjny, co wynika z reguł rosyjskich.

Jest to zresztą przejaw pewnej niekonsekwencji: w zasadzie użycie <ъ> mogłoby zostać ograniczone do zapobiegania zmiękczeniu spółgłosek zmiennych, a po literach niezmiennych można byłoby go pominąć bez straty dla adekwatnego oddania twardości spółgłoski, tak jak np. w udmurckim w podobnej sytuacji pomija się dierieżę nad <й> (np. *ми* [mi] ‘my’).

Należy jednak przyznać, że przedstawione udmurckie reguły stosowania <ъ> są dość proste: znaku twardego używa się po każdej literze spółgłoskowej (z wyjątkiem <й> [j]), chyba że stoi już po niej znak miękki <ь>.

W ortografii komiackiej natomiast sprawa jest bardziej skomplikowana – twardey znak stosuje się tu przed literami jotowanymi we wszystkich tych sytuacjach, co w udmurckim (*козья* /kozja/ ‘jodłowy’, *авья* /avja/ ‘grzeczny’, *вижъюр* /vizjur/ ‘podbiał’, *уджъёрт* /ud͡ʒjort/ ‘kolega’, *миөтшья* /t͡ʃət͡ʃja/ ‘rówieśnik’) z wyjątkiem ostatniego podpunktu: w pisowni komiackiej po literach afrykat miękkich zamiast znaku twardego stosuje się znak miękki (a zatem zgodnie z wymową i zgodnie z praktyką rosyjską):

ничьявны /nit͡ʃjavni/ ‘zgniatać’<sup>19</sup>  
 Мудзью /mud͡ʒju/ ‘Mudźju (dopływ Mezenia)’

O ile jednak forma *Мудзью* jest całkowicie zgodna z regułami rosyjskimi, to należy mieć na uwadze, że komiackiemu dwuznakowi afrykaty dźwięcznej miękkiej <дз> z reguły nie towarzyszy jednak żaden element zmiękczejący; przynajmniej we współczesnej ortografii (wprowadzonej w 1938 roku), bo jeszcze w 1910 roku Cember po <дз> zawsze używał znaku miękkiego <ь> lub zmiękczejącej litery samogłoskowej:

дзоридз /d͡zorid͡z/ ‘kwiat’ – дзёрідзь (k1910:59).

<sup>19</sup> Po udmurcku powinno się w analogicznym kontekście stosować znak twardy, choć w praktyce niekiedy używa się znaku miękkiego, co można uznać za wpływ ortografii rosyjskiej (lub po prostu za przejaw dążenia do pisowni bardziej fonetycznej). Jest to jednak zjawisko marginalne: według wyszukiwarek internetowych niestandardowy zapis przykładowego wyrazu *лудкечъёс* /ludket͡ʃjos/ ‘zające’ – z miękkim znakiem (*лудкечъёс*) – stanowi zaledwie ok. 3–4% ogółu wystąpień tego wyrazu, forma standardowa zdecydowanie przeważa (liczba wystąpień w wyszukiwarce Google’a to – odpowiednio – 5 i 194, a Yandexu – 639 i ok. 17,000).

## Podsumowanie

To, że pisownia rosyjska wpływała na zapis języków narodów wcielonych około pół tysiąca lat temu do państwa moskiewskiego, jest czymś zrozumiałym, nawet oczywistym. Przejawem tego wpływu jest chociażby sam fakt używania cyrylicy (w przypadku komiackiego z krótką przerwą w latach 30. na łacinkę). Jednak sam kształt liter nie jest tak istotny, jak to, w jaki sposób poszczególne znaki (litery, dwuznaki itp.) odzwierciedlają głoski języka (względnie ich cechy artykulacyjne). Jak widać na przykładzie alfabetu Mołodcowa, możliwy jest taki zapis cyryliczny, w którym zachowana jest relacja liter do głosek 1:1. Jak jednak pokazał przegląd rozwiązań stosowanych przez innych autorów, zapis języków permskich częściej pozostawał w bardziej ścisłym związku z ortografią rosyjską.

Zasadniczo, nie licząc najwcześniejszych zabytków cyrylicy permskiej (gramatyka udmurcka z 1775 nie przewidywała jednoznacznego sposobu zapisu samogłoski [ə], a gramatyka komiacka z 1813 – dźwięcznych afrykat), alfabety stosowane przez poszczególnych autorów dysponowały sposobami na adekwatny zapis wszystkich głosek, choć nie we wszystkich kontekstach – stosunkowo późno poradzono sobie z problemem zapisu samogłoski [i] po spółgłoskach twardych.

Niekiedy rozwiązania ortograficzne nie były stosowane konsekwentnie, czego przykładem może być pomijanie przed literami samogłosek przednich stosowanego przez Popowa (k1863) zmiękczonego znaku diakrytycznego. Wiele z tych rozwiązań można ocenić jako niepotrzebnie skomplikowane, do czego niewątpliwie przyczyniło się zaimportowanie rozwiązań znajdujących swe uzasadnienie w morfologii rosyjskiej, por. np. uzależnienie sposobu zapisu spółgłoski miękkiej od tego, czy bezpośrednio po niej znajduje się samogłoska występująca też w języku rosyjskim.

## Źródła przykładów:

- u1775:** Pucek-Grigorovič, V.G. (Veniamin) [Пучек-Григорович, В.Г. (Вениамин)] (1775). *Sočineniâ, prinadležašie k grammatike votskogo âzyka* [Сочинения, принадлежащие к грамматике вотского языка]. Sankt Peterburg: Imperatorskaâ akademiâ nauk [Санкт Петербург: Императорская академия наук].
- k1813:** Flërov A.F. [Флëров, А.Ф.] (1813). *Zyrânskaâ grammatika* [Зырянская грамматика]. Sankt Peterburg: Imperatorskaâ akademiâ nauk [Санкт Петербург: Императорская академия наук].
- k1850:** Savvaitov, P.I. [Савваитов, П.И.] (1850). *Grammatika zyrânskogo âzyka* [Грамматика зырянского языка]. Sankt Peterburg: Imperatorskaâ akademiâ nauk [Санкт Петербург: Императорская академия наук].
- k1863:** Popov, N.P. [Попов, Н.П.] (1863). *Učebnik zyrânskogo âzyka ili praktičeskoe rukovodstvo dlâ zyrân legčajšemu izučeniû russkogo âzyka* [Учебник зырянского языка или практическое руководство для зырян легчайшему изучению русского языка].

Sankt Peterburg: Imperatorskaâ akademiâ nauk [Санкт Петербург: Императорская академия наук].

**k1873:** Mihailov, P. [Михаилов, П.] (1873). *Praktičeskoe rukovodstvo k izučeníû ižemsko-zyrânskogo âzyka* [Практическое руководство к изучению ижемско-зырянского языка]. Arhangel'sk: Gubernskaâ tipografiâ [Архангельск: Губернская типография].

**u1882:** *Bukvar' dlâ votâckih detej Sarapul'skogo uezda* [Букварь для вотяцких детей Сарапульского уезда]. (1882). Kazan': Pravoslavnoe missionerskoe obšestvo [Казань: Православное миссионерское общество].

**u1888:** *Bukvar' dlâ votskih detej* [Букварь для вотских детей]. (1888). Kazan': Pravoslavnoe missionerskoe obšestvo [Казань: Православное миссионерское общество].

**u1889:** Islent'ev, V. A. [Ислентьев, В. А.] (1889). *Učebnik russkogo âzyka dlâ votâkov Elabužskogo uezda* [Учебник русского языка для вотяков Елабужского уезда]. Kazan' i Elabuga: Imperatorskij kazanskij universitet [Казань и Елабуга: Императорский казанский университет].

**u1895:** Verešagin, G.E. [Верещагин, Г.Е.] (1895). *O knigah na votskom âzyke* [О книгах на вотском языке]. Vâtka: Gubernskaâ tipografiâ [Вятка: Губернская типография].

**u1897:** *Kratkij slavâno-votskij slovar'* [Краткий славяно-вотский словарь]. (1897). Kazan': Tipo-litografiâ imperatorskogo universiteta [Казань: Типо-литография императорского университета].

**k1910:** Cember A.A. [Цембер А.А.] (1910). *Russko-zyrânskij slovar'* [Русско-зырянский словарь]. Ust' Sysol'sk [Усть Сысольск].

## **Bibliografija**

Bennett, B.P. (2012). Orthography and Orthodoxy in post-Soviet Russia. W: A. Jaffe, J. Androutsopoulos, M. Sebba, S. Johnson (red.), *Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power* (s. 43–64). Berlin–Boston: De Gruyter Mouton.

Beznosikova, L. M. [Безноскова, Л. М.] (red.). (2000). *Komi-roč kывčukör (Komi-russkij slovar')* [Коми-роч кывчукөр (Коми-русский словарь)]. Syktyvkar: Komi knižnoe izdatel'stvo [Сыктывкар: Коми книжное издательство].

Comrie, B. (1996). Adaptations of the Cyrillic Alphabet. W: P.T. Daniels, W. Bright (red.), *The world's writing systems* (s. 700–726). New York–Oxford: Oxford University Press.

Grigor'eva, T. [Григорьева, Т.] (2004). *Tri veka russkoj orfografii (XVIII–XX vv.)* [Три века русской орфографии (XVIII–XX вв.)]. Moskva: Èl'pis [Москва: Элпис].

Kirillova, L.E. [Кириллова, Л.Е.] (2008). *Udmurt-žuč kyllûkam = Udmurtsko-russkij slovar': Ok. 50 000 slov* [Удмурт-žуч кыллюкам = Удмуртско-русский словарь: Ок. 50 000 слов]. Iževsk: Udmurtskij institut istorii, âzyka i literatury Ural'skogo otdeleniâ Rossijskoj akademii nauk [Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы Уральского отделения Российской академии наук].

Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952). *Drevnepermskij âzyk. Čtenie tekstov, grammatika, slovar'* [Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь]. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [Москва: Издательство Академии наук СССР].

Pallas, P.S. [Паллас, П.С.] (1787). *Sravnitel'nye slovari vseh âzykov i narečij* [Сравнительные словари всех языков и наречий]. Sankt Peterburg: Tipografiâ u Šnora [Санкт Петербург: Типография у Шнора].

- Тепляшина, Т.И. [Тепляшина, Т.И.] (1965). Iz istorii udmurtskoj grafiki [Из истории удмуртской графики]. W: *Vsesoûznaâ konferenciâ po finno-ugrovedeniû: Tezisy dokladov i soobšenij* [Всесоюзная конференция по финно-угроведению: Тезисы докладов и сообщений] (s. 111–114). Syktyvkar: Komi knižnoe izdatel'stvo [Сыктывкар: Коми книжное издательство].
- Vahrušev, V. M., Denisov V. N. [Вахрушев, В. М., Денисов В. Н.] (1992). *Sovremennyj udmurtskij âzyk. Fonetika. Grafika i orfografiâ. Orfoèpiâ* [Современный удмуртский язык. Фонетика. Графика и орфография. Орфоэпия]. Iževsk: Udmurtiâ [Ижевск: Удмуртия].
- Wojan, K. (2015). Początki piśmiennictwa staropermskiego. Stefanowski anbur (abur) jako jeden z najstarszych zabytków uralskich. *Studia Rossica Gedanensia*, 2, 89–108.





**Małgorzata Posturzyńska-Bosko**  
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej  
m.posturzynska-bosko@mail.umcs.pl  
ORCID: 0000-0002-1919-0065

## **Moy, femme simple et ignorant en qui n'a science (Ja, prosta kobieta i nieuczona, której brak wiedzy). Kobięcy dyskurs w średniowiecznej literaturze francuskiej na przykładzie twórczości Christine de Pizan**

Christine de Pizan, średniowieczną pisarkę, poetkę, pierwszą kobietę historyk we Francji, cechuje silnie zaznaczona obecność w dziełach, będąca dowodem na odwagę wygłaszania swoich poglądów, ale też świadomość własnych kompetencji i umiejętności, przekonania, że jej głos ma znaczenie. Ta obecność widoczna w każdym przejawie jej twórczości, od liryki po dzieła polityczne, czasem zbyt emocjonalna, sprawia, że Christine de Pizan staje się ciekawym przypadkiem autora silnie związanego z tekstem, agensem, bez którego jej dzieła straciłyby siłę illokucyjną. Czy to swoista gra «gender switching», prowadzona z premedytacją: z jednej strony to głos kobiety, wpisującej się w konwencję postawy pokory i uniżoności, podkreślającej swe ułomności, z drugiej strony, głos erudytki, świadomej rozgrywającej się sytuacji politycznej w dobie wojny stuletniej, *vox populi* umęczonego narodu, orędowniczki praw kobiet; jest to niezwykle interesujący dyskurs kobiecy późnego średniowiecza.

**Słowa kluczowe:** twórczość Christine de Pizan, subiektywność, topos pokory, średniowieczny dyskurs kobiecy

### ***Moy, femme simple et ignorant en qui n'a science* (I, simple and non-educated woman, who lacks knowledge). Feminine discourse in medieval French literature with the example of Christine de Pizan's works**

Christine de Pizan, the medieval writer and poet, and the first female historian in France is characterized by a strongly highlighted presence in her works, that proves the courage to proclaim her ideas, but also gives the awareness of her own competences and skills, the belief that her voice is significant. This presence, visible in every aspect of her literature, from poetry to political works, sometimes too emotional, causes that Christine de Pizan herself becomes an interesting case of an author strongly connected with a text, an agent without which her works would lose their illocutionary power. Is that a specific “gender-switching” game played with premeditation? On one side, this is a woman's voice inscribed in the convention of humbleness and humility, highlighting its frailties. On the other side, this is a voice of a female erudite, aware of the political situation during the Hundred Years' War, *vox populi* of an exhausted nation, an apostle of women's rights. This is an extremely interesting female discourse of late Middle Ages.

**Keywords:** Christine de Pizan's works; subjectivity; topos of humbleness; medieval feminine discourse

Christine de Pizan (1364-1430), poetka, pisarka, autorka dzieł filozoficznych i politycznych, pierwsza kobieta historyk we Francji, jest postacią niezwykłą w dziejach średniowiecznej literatury francuskiej. Zaangażowana w sprawy państwa, gorąca orędowniczka pokoju w czasach wojny stuletniej, pisała żarliwe apele do możnowładców, by działali na rzecz zaprzestania walk bratobójczych. Christine de Pizan była też obrończynią najuboższych i poniżanych, zwłaszcza kobiet; walczyła z nierównością i niesprawiedliwością w listownej polemice i dziełach moralizatorskich, wykazując, jak krzywdzące jest przekazywanie negatywnych stereotypów na temat kobiet w literaturze (słynna debata na temat sztandarowego mizoginistycznego dzieła *Roman de la Rose*). Christine to również gorliwa zwolenniczka ich edukacji, uzasadniająca nierówność intelektualną między kobietami a mężczyznami brakiem wykształcenia, a nie różnicami wynikającymi z natury płci. Uczyniła z pisania źródło zarobkowania, miała własne atelier kopiowania manuskryptów, w którym zatrudniała skrybów. Została określona prekursorką emancypacji kobiet we Francji.

Christine de Pizan weszła do świata literatury, gdy w wieku 25 lat została wdową z trójką dzieci i dalszą rodziną na utrzymaniu. Jej wdowieństwo wiązało się z biedą, walką z nieuczciwymi wierzycielami o mężowski majątek. Pogrążona w rozpacz nie widziała sensu życia, miała myśli samobójcze, o czym napisze po latach: „wstałam jak obłąkana i wychodziłam na górę i rzuciłabym się w morze, gdybym nie została powstrzymana przez rodzinę” (cyt. za Moreau, 2005). Wydaje się konieczne przypomnieć ten fakt z jej życia, bowiem Christine jest przykładem na podniesienie się z nieszczęścia, które ją dotknęło. W swoich utworach dość dokładnie opisywała proces swojego wychodzenia z żałoby, dojrzewania do obrania drogi życiowej, która uczyniła z niej jedną z najważniejszych autorek francuskiego średniowiecza. Remedium na ból stała się w jej przypadku lektura ksiąg, zarówno starożytnych, jak i jej współczesnych. Ojciec Christine de Pizan, Tomasso da Pizzano, Włoch z Bolonii, był nadwornym lekarzem i astrologiem króla Karola V i posiadał bogatą bibliotekę. Christine zaczęła pisać, najpierw wiersze, w tym przejmujący ‘cykl wdowi’, w którym w kilkudziesięciu utworach opłakiwała zmarłego męża, następnie poezję dworską. Przez pierwsze lata wdowieństwa budowała warsztat pisarski i nadrabiała braki wiedzy. Jako dziewczynka nie miała szansy na gruntowne wykształcenie, zatem czytanie było dla niej spełnieniem marzeń, od dziecka pragnęła się kształcić, rozczarowana, że nie może studiować na uniwersytecie jak jej bracia, tym bardziej, że posiadała predyspozycje intelektualne do nauki, a przede wszystkim chęć (Posturzyńska-Bosko, 2015). W *Le Livre de l'Advison Christine*<sup>1</sup> pisała, że posiada jedną z rzeczy na świecie, która jej sprawia tyle przyjemności i radości, to znaczy „słodki smak wiedzy”<sup>2</sup> (LA, s. 110) i „miłość do nauki” (LA, s. 110). Jej twórczość ewoluowała w kierunku dzieł politycznych, moralizatorskich, dydaktycznych. W swych dziełach, w których walczyła

---

<sup>1</sup> Lista analizowanych tekstów Christine de Pizan znajduje się na końcu artykułu. Opatrzono są skrótami, które używane są przy każdym cytacie. Tłumaczenia cytatów z języka średniofrancuskiego własnego autorstwa.

<sup>2</sup> Doulx goust de savoir i amour d'estude.

o szeroko pojęte dobro kraju, a które Liliane Dulac (1980) nazwała *écrits militants* 'dzieła zaangażowane', jawi się jako kobieta, która przenikliwiej niż inni jej współcześni obserwowała i komentowała realia Francji, pogrążonej w chaosie bratobójczej wojnie stuletniej. Obecność Christine na arenie publicznej to dowód na świadomość wagi obecności kobiet w życiu publicznym, na ich zdolność funkcjonowania we wspólnocie, państwie. Christine staje się rzecznikiem tych, które były nieobecne w przestrzeni publicznej, udowadniając, że kobiety nie są mniej inteligentne od mężczyzn i są w stanie uczyć się (Autrand, 2009). Wielokrotnie postulowała w swoich dziełach umożliwienie kształcenia kobietom, jak np. w *La Cité des Dames*:

Przeciw tym, którzy mówią, że nie jest dobrym, by kobiety uczyły się czytać. Dziwię się bardzo opinii niektórych mężczyzn, którzy twierdzą, iż w ogóle nie chcieliby by ich córki, żony czy krewne uczyły się bo ich obyczaje uległyby pogorszeniu. Przez to możesz zobaczyć, że nie wszystkie opinie mężczyzn oparte są na zdrowym rozsądku, i myślą się oni, bo nie można zakładać, że znając nauki o moralności i te które uczą cnót, mają pogorszyć obyczaje, bo bez wątplenia one poprawiają i uszlachetniają obyczaje. Jak można sądzić, że ten kto podąża za dobrymi naukami i tezami, pogorszy się z ich powodu? To że kobiety mają stać się gorsze od wiedzy o dobru, jest nie do uwierzenia (CD, s. 150)<sup>3</sup>.

Jak pisała w cytowanym dziele: „*gdyby był taki zwyczaj, żeby posyłać dziewczynki do szkoły i żeby kazać im uczyć się jak chłopcom, nauczyłyby się równie świetnie i rozumiałyby wszystkie subtelności wszelkich sztuk i nauk, tak jak oni*”<sup>4</sup> (CD, s. 152).

Christine, jako autorka, zdecydowanie jest dowodem na subiektywny charakter pisarstwa, poprzez który manifestuje swoją obecność w utworach, czasem zbyt widoczną, nawet zbyt emocjonalną, podkreślaną wieloma metatekstualnymi wtrętami. Christine nie waha się mówić w swoim imieniu, o sądach, uczuciach, przemyśleniach. Intensywność zaangażowania osobistego podlega, gradacji, która zależy od poruszanego tematu, problemu. Tematyka dzieł Christine de Pizan ma bez wątpienia wpływ na silne zaznaczenie jej obecności w dziełach nacechowanych elementami autobiograficznymi (wiele faktów z jej życia poznajemy poprzez jej dzieła), co jest m.in. dowodem na odwagę wygłaszania swoich poglądów. Ta obecność widoczna w każdym przejawie jej twórczości, od liryki po dzieła polityczne, moralizatorskie,

<sup>3</sup> Contre ceux qui disent qu'il n'est pas bon que les femmes apprennent les lettres, je me merveille trop fort de l'opinion d'aucuns hommes qui disent qu'ils ne voudraient point que leurs filles ou femmes ou parentes apprissent sciences et que leurs meurs empireraient. Par ce peux-tu bien voir que toutes opinions d'hommes ne sont pas fondées sur raison, et que ceux ont tort, car il ne doit mie être présumé que de savoir les sciences morales et qui enseignent les vertus, les meurs doivent empirer, ains n'est point de doute qu'elles s'en amendent et anoblissent. Comment est-il à penser ou croire que qui suit bonnes leçons et doctrine en doit empirer ? (...) que les femmes empirent de savoir le bien, ce n'est pas à croire.

<sup>4</sup> Se le costume estoit de mettre les petites filles a l'escole et que suivamment on les feist apprendre les sciences, comme on fait aux filz, qu'elles apprendroient aussi parfaitement et entendoient les soubtilletéz de toutes les ars et sciences, comme ilz font.

sprawa, że Christine de Pizan staje się ciekawym przypadkiem autora silnie związanego z tekstem, agensem, bez którego jej dzieła straciłyby, niewątpliwie, siłę illokucyjną. Ta obecność jest również świadomością własnych kompetencji i umiejętności, przekonania, że jej głos jest ważny. Samoświadomość tych wartości przejawia się w dyskursie wygłaszanym w pierwszej osobie, pod postacią wezwań, apeli do działań, zaangażowaniem, impulsywnym, reagującym na okoliczności. Taką postawę literacką Mühlethaler (2010, s. 172) nazywa „poetyką spontaniczności” (*‘la poétique de la spontanéité’*). O subiektywizmie twórczości Christine de Pizan Żakelj (2011, s. 169) wyraża się następującymi słowami:

Wyrażanie subiektywizmu jest o wiele bardziej ewidentne u Christine, niż u Jean’a de Meun, co wykazuje porównanie dwóch modeli aktancyjnych. (...). Twórczość Christine jest związana z wyrażaniem afektywności i z malowaniem poetyckiego ja. Subiektywność osiągnięta w ten sposób jest wytworem szczególnej świadomości, która otwiera jej twórczość na nurt refleksyjny, możliwy dzięki wyrażaniu subiektywnego doświadczenia.

Liczne interwencje, czy to podkreślenie wagi sytuacji, czy wyrażenie własnego zdania, dotyczą emocji, które odczuwa, osobistych komentarzy na tematy aktualne (przypomnijmy, są to czasy wojny stuletniej, walk bratobójczych we Francji), ale przede wszystkim własnych lęków, niepokojów, w sposób na tyle obrazowy, by wywołać efekt u czytelnika. Te emocje nie zostawiają żadnej wątpliwości co do szczerości jej wypowiedzi i szczególnego zaangażowania w wypowiedzane słowa, współodczuwania, jak we fragmencie *Lamentation sur les maux de la France*: „Z trudem powstrzymuję łzy, które mi wzrok przesłaniają, a które spływają po mojej twarzy (...). Litość nad tym nieszczęściem powoduje, że pismo rozmywam gorzkimi łzami. Jestem przerażona i żałośnie się skarżę”<sup>5</sup> (LM2, s. 145). Kolejną cechą dyskursu Christine jest postawa *singularis modestiae*, zwłaszcza we fragmentach, gdy w ramach toposu uniżoności przybiera pokorną postawę, mówiąc o swojej ignorancji, braku kompetencji w kwestii wiedzy. Jak pisze w *Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*:

Jego wysokość, książę Burgundii Filip, syn, z Bożej łaski, króla Jana, na zamówienie którego zdecydowałam się napisać to dzieło, proszę go o czcigodną i szlachetną wyrozumiałość, zważywszy, że nie jestem wykształcona i nie mam żadnego stopnia naukowego w kwestii nauki, że mi pozwolił **żebym luki mojej marnej wiedzy wypełnić zaletami, dzięki którym i zrozumienie, i słowa będą mogły się rozwinąć**<sup>6</sup> (CI, s. 5–6).

<sup>5</sup> A grande peine je retiens des larmes me troublant la vue, qui affluent sur mon visage comme une source (...), la pitié de l'éminente infortune me fait effacer l'écriture d'amères gouttes, et je suis effrayée et je me plains.

<sup>6</sup> Monseigneur le duc de Bourgogne, Phelippe, filz de jehan par la grace de Dieu roy de France, par lequel commandement ceste ditte oeuvre ay emprise, suppliant sa digne et vertueuse humilité que le deffault de la foiblece de mon savoir soit suppléée, visant moy non instruite de science en aucun atouchement de degré, par quoy entendement et parleure puisse avoir conduit par ycelle.

czy w innym fragmencie tego dzieła:

Boże, w chwale niebieskiej, któryś pomagał mi aż do teraz jak najlepiej wykonywać moją pracę, w przedmiocie i w inteligencji, które mi dałeś, proszę Cię, daj mi moc bym przystąpiła do pracy nad wyższymi rzeczami, do mówienia o bardzo ważnej kwestii, którą poruszę w tej trzeciej części księgi, a mianowicie o mądrości, termin, który ogarnia rozum, wiedzy i roztropności. Bez Ciebie, Boska Opatrzności, mój umysł nie mógłby tego ogarnąć. Również przerażona moją słabością w tak ważnej kwestii, uciekam się do Twojej pomocy, by móc ukończyć tę księgę poświęconą mądrym królowi Karolowi (CII, s. 8)<sup>7</sup>.

Przywołuje bardzo często płęć jako przyczynę, np. w *Le Livre du corps de Policie*, kiedy „pokorna sługa, pokorne stworzenie Christine” (s. 204) prosi czytelników o wyrozumiałość tymi słowami: „a jeśli przez ignorancję, ponieważ jest kobietą, niewiele wie, to trzeba jej to wybaczyć (LC, s. 204)”<sup>8</sup>, „ja, prosta i nieuczona kobieta, której brak nauki i wiedzy, posiadam prosty styl pisania” (*Le Livre de la Paix*, s. 60)<sup>9</sup>. Czy to uprawianie z premedytacją «gender switching», trochę ironiczne, z jednej strony jest głosem przerażonej wojną kobiety, która uważa się za ignorantkę, ciągle podkreślającą jego kobiecy wymiar, wpisującej się w konwencję postawy pokory i uniżoności, często podkreślającej swe ułomności, przypisując je płci, a z drugiej strony to głos erudytki, świadomej rozgrywającej się sytuacji, osoby proponującej rozwiązania godne najlepszych doradców, napominającej władców, w sposób kategoryczny? Ta uniżona postawa być może pozwoliła ugrać na emocjach postawę: ja biedna, niewykształcona kobieta, ponieważ „pogrążona jestem w mrokach niewiedzy”<sup>10</sup> (CI, s. 5), mogę sobie pozwolić na większą odwagę, hardość? Subiektywność przybiera ton ironiczny, o czym świadczy nagromadzenie wielu sprzeczności i bardzo częste manifestowanie toposu autodeprecjacji, w celu świadomego podkreślenia swojej wartości, czy uzyskania zamierzonego efektu. Myślę, że żdzbto kokieterii kryje się za tymi słowami, gdy ciągle usprawiedliwia się ze swojej domniemanej ignorancji, „petite faculté” (CI, s. 182), małej zdolności, „skromnego owocu niewystarczającej

<sup>7</sup> O Dieux glorieux, qui jusques cy as esté aideur à mon œuvre terminer au mieulz, selon le volume de la matiere et l'engin, que tu m'as presté, vueilles mon senz amagistrer à plus grant besoing, c'est que me donnes entendement de cognoistre et forme de parler de si haulte chose comme bien vouldisse expliquer en este tierce partie de mon volume, c'est assavoir de sagece, el quel terme ou seul mot peut estre compris sapience, science et prudenc, si comme cy après j'espoir à declairier; lesquelles en aucune quantité souffisaument exprimer ne pourroit suffire le senz de mon entendement, sanz toy, souveraine Providence, laquelle moy, par la consideracion de ma foiblece espoventée de me ficher en si haute matiere, j'appelle en soudenail et aide, à perfunir et continuer le procèc de ma ditte œuvre, et, en procedent de fin en fin, selon l'ordre et cause premiere de cestui livre, c'est assavoir du sage roy Charles.

<sup>8</sup> Se par ignorance, comme elle soit femme non moult saichant, fault en aucunes choses que il lui soit pardonné.

<sup>9</sup> Moy, femme simple et ignorant en qui n'a science ne autre savoir ne mais stille vulgal et rural en fait d'escripture.

<sup>10</sup> Femme soubz les tenebres d'ignorance.

pracy”<sup>11</sup> (CI, s. 6), tworząc obraz „skromnej osoby nie będącej godną przyjąć podziękowań króla” (CI, 6), co wpisuje się oczywiście w *topos* skromności autora, jednakże była świadoma faktu, że jej wiedza i świadomość polityczna w wielu przypadkach znacznie przewyższała wiedzę i czytanie tych, do których się zwracała. Christine była też świadoma recepcji swych dzieł, czuła się doceniana, pewna swoich kompetencji intelektualnych. Prowadziła swego rodzaju polemikę z ewentualnymi adwersarzami, krytykami jej pracy, niejako antycypując ewentualne zarzuty, że wypowiada się w kwestiach, na których się nie zna. Sama je formułowała i odpowiadała na nie, tak jak w przypadku biografii króla Karola V:

Ta nieznaną się na rzeczy kobieta ośmiela się dywagować o tak podniosłych sprawach, jak rycerstwo, jakby zamierzała o niej nauczać; owym odpowiadam (...): Mądrzy ludzie uczą się chętnie; popatrzmy na dziecko, nie patrzy ono na osobę, która mówi, ale na wiedzę przekazywaną; jeśli jest dobra, właściwa, przyswaja ją, jeśli zła, odrzuca ją<sup>12</sup> (CI, s. 191-192).

Christine idzie dalej i angażuje się w rolę ryzykowną, chce zająć się edukacją mężczyzn, mieć wpływ na ich działanie; sięga wysoko: chce instruować królewskie i książęce dzieci w sprawach będących domeną mężczyzn, mianowicie rządzenie państwem, dążenie do dobrobytu kraju, w kontekście bogactwa jednostki i kraju, dobrego funkcjonowania państwa w oparciu o rozsądną politykę fiskalną, modelu idealnego władcy, reform ekonomicznych. Odnajdujemy postulaty o nierabunkową politykę władcy wobec poddanych, co miałyby się przejawiać w inwestycjach mających na celu poprawę ich bytu, ograniczeniu wydatków dworu królewskiego, polepszenie doli ludu. Angażuje swoją wiedzę w próby reformy państwa. Zabiera głos z siłą, jakiej do tej pory nie miała, odważy się podjąć ryzyko wiążące się z wyjściem z cienia, z zabrania publicznie głosu w środowisku zupełnie niesprzyjającym kobietom, które odważyły się myśleć na własny rachunek, i stawienia czoła krytyce swoich słów i działań. Sytuacja w kraju w pierwszych latach XV wieku otwiera jej oczy. Król Karol VI, z postępującą chorobą psychiczną, nie był zdolny do rządzenia krajem, dużą władzę uzyskuje jego żona, królowa Izabela Bawarska, i to ona staje się adresatką patetycznych apeli Christine o pomoc w przywróceniu pokoju w kraju. Królowa staje się w jej *Epistre à la Reine* inkarnacją matki, która może uratować swe dzieci przed bratobójczymi walkami: „Szlachetna królowo, nie gniewaj się, słysząc ode mnie nieszczęsną skargę Francuzów w żałobie, którzy z głębi swego smutku i rozpaczycię błagają i zanoszą do ciebie, szlachetna i czcigodna królowo, pokorne, rozpaczliwe prośby”<sup>13</sup> (ER, v. 21–25) to przypomnienie, że kobiety,

<sup>11</sup> la petite œuvre de mon labour non souffissent.

<sup>12</sup> Ceste ignorant femme oser dilater de si haulte chose comme est chevalerie aussi comme se elle tendist à de ce donner discipline ou doctrine; auxquelz je respons (...): Les sages homs aprent volentiers; poson que un enfant lui moustrast, il ne regarde mie à personne, qui parle, mais à la doctrine qu'il donne; se elle est bonne, il la retient, se mauvaise est, il la delaisse.

<sup>13</sup> Noble reine, ne vous offensez pas de m'entendre (...) la malheureuse plainte des Français en deuil qui du fond de leur tristesse et de leur désespoir vous supplient: ils font monter vers vous, leur noble et révéree souveraine, leur humble voix éplorée.

oprócz obowiązków domowych, mają też ważną rolę w państwie, i że właśnie nadszedł czas, by pokazać kobiecą twarz władzy, podkreślić fakt, że pokój jest sprawą kobiecą. Równie wielka odwaga widoczna jest w *Lamentacion sur les maux de la France*, gdzie Christine, początkowo z pozycji, jak pisze uniżonej sługi, błaga królową o zlitowanie się nad okrutnym losem narodu, szczególnie tych najstańszych i najbardziej ciemionych:

Niech Wasza Wysokość zechce nie wzgardzić błagalnego głosu swojej nędznej sługi Christine, ale pochyli się nad tymi słowami podyktowanymi szczerym uczuciem działania w dobrej sprawie. Mogłabyś, Pani, sądzić, że osoba tak uniżona, niegodna i ignorantka jak ja, nie powinna się mieszać w tak ważne sprawy<sup>14</sup> (LM, w. 4–8).

Jednakże tony jej wypowiedzi stają się bardziej ostre, kategoryczne, epatuje obrazami okrutnych skutków wojny, mocnym głosem żąda reakcji królowej: „Ah, Królowo Francji, Śpisz teraz ? Co Cię powstrzymuje, by zakończyć to haniebne dzieło?”<sup>15</sup> (LM2, s. 144) Takie słowa nie wpisują się w konwencjonalny dyskurs sługi wobec władcy, to rozpaczliwe wołanie człowieka zdesperowanego, rozczarowanego biernością królowej, widzącego, że błagania nie odnoszą skutku.

## **Konkluzja**

Ciągła praca nad samodoskonaleniem, zgłębianie wiedzy, delektowanie się wiedzą, o czym wielokrotnie wspomina w swoich dziełach, czynią z Christine de Pizan intelektualistkę, której wpływu na moźnych epoki przecenić nie można. Niewykluczone, że topos nadmiernej skromności pozwalał jej legitymizować swoją rolę pisarza, a fakt, że weszła w świat zarezerwowany dla mężczyźn, musiał być uzasadniony pokorną postawą, uniżonością, która była walką o akceptację, nawiasem mówiąc, udaną. Christine przyjmuje tę postawę, by, jak pisze Blanchard (1990, s. 232), usprawiedliwić pojawienie się w jej twórczości tak wielu akcentów osobistych mimo obowiązującego modelu pisania formalnego i scholastycznego, ‘męskiego’. Rezultatem są dzieła niewpisujące się w obowiązujący model, a sama autorka przekazuje obraz siebie, który nie wpisuje się w żaden model intelektualny jej czasów. Niezaprzeczalnie jest to niezwykle interesujący dyskurs kobiecy późnego średniowiecza.

<sup>14</sup> Que Votre Haute Majesté veuille ne point mépriser ni dédaigner la voix éplorée de sa misérable servante, Christine, mais qu'elle condescende à entendre ces paroles dictées par un sentiment sincère qui ne cherche qu'à faire le bien. Vous pourriez certes croire qu'une personne aussi humble, indigne et ignorante que moi-même ne devrait pas se mêler d'affaires aussi graves.

<sup>15</sup> Hé! Reine couronnée de France! dors-tu maintenant? Qu'est-ce qui te retient pour empêcher cette entreprise hostile?

## **Bibliografia**

Materiały źródłowe – dzieła Christine de Pizan

Christine de Pizan. (1404). *Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*, t. I i II., ed. S. Solente (1936-40), Paris: Champion. – **CI** (vol. I), **CII** (vol. II).

Christine de Pizan. (1405). *L'Epistre à la Reine*, ed. É. Hicks et T. Moreau, *Clio. Histoire, femmes et sociétés*. Pobrane z: 5 | 1997, mis en ligne le 01 janvier 2005, URL: <http://clio.revues.org/417>; DOI : 10.4000/clio.417 – **ER**

Christine de Pizan. (1405). *Le Livre de l'Advisioin Christine* (1405), ed. C. Reno, L. Dulac (2001), Paris: Champion. – **LA**

Christine de Pizan. (1406-1407). *Le Livre du corps de Policie*, ed. R. H. Lucas (1967), Gèneve: Droz. – **CP**.

Christine de Pizan. (1410). *La Lamentation sur les maux de la France*, ed. A. J. Kennedy (1980). W: A. J. Kennedy i K. Varty (red.), *Mélanges de langue et littérature françaises du Moyen Âge et de la Renaissance offerts à Charles Foulon* (177-185) Rennes: Université de Haute Bretagne. – **LM**

Christine de Pizan. (1410). *La Lamentation sur les maux de la guerre civile*, ed. R. Thomasy, (1834). W: *Essai sur les écrits politiques de Christine de Pisan ; suivi d'une notice littéraire et de pièces inédites* (139-149), Paris: Débecourt. – **LM 2**

Christine de Pizan. (1412-1413). *Le Livre de la Paix* (*The 'Livre de la Paix' of Christine de Pisan*), ed. Ch. Cannon Willard (1958), 'S-Gravenhage: Mouton. – **LP**.

## **Literatura cytowana**

Autrand, F. (2009). *Christine de Pizan*. Paris: Fayard.

Blanchard J. (1990). Christine de Pizan, Tradition, expérience et traduction. *Romania*, n° 441-442, 200-235.

Dulac, L. (1980). Un écrit militant de Christine de Pizan: Le Ditié de Jehanne d'Arc. W: B. Carlé (red.), *Aspects of Female Experience* (115-134), Copenhague: Gyldendal.

Moreau, T. (2005). *Christine de Pizan, Prestigieuse écrivaine du Moyen Âge*. Pobrane z: [http://sisyphe.org/article.php3?id\\_article=1840](http://sisyphe.org/article.php3?id_article=1840)

Mühlethaler, J.-C. (2010). *Charles d'Orléan, un lyrisme entre Moyen Âge et modernité*, Paris: Garnier

Posturzyńska-Bosko, M. (2015). Christine de Pizan – dwa oblicza samotności. W: B. Wałęciuk-Dejneka (red.), *Modele kobiecej samotności – panny, wdowy, rozwiedzione* (s. 153–160). Siedlce: Aureus.

Posturzyńska-Bosko, M. (2017). *La dynamique du système des pronoms personnels en moyen français : exemple des textes de Christine de Pizan*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Žakelj, Š. (2011). La subjectivité littéraire dans la Cité des Dames. *Voix Plurielles*, 8.2., 160–171.



**Joanna Smereka**

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

joanna.smereka@ujk.edu.pl

ORCID: 0000-0003-0035-1639

## ***Pragmatycznie warunkowana składnia niemieckiego języka kancelaryjnego na przykładzie średniowiecznych ksiąg miejskich***

Niniejszy artykuł poświęcony jest składni tzw. języka kancelaryjnego okresu wczesno-wysoko-niemieckiego. Urzędowy język kancelarii miejskich doby późnego średniowiecza uznawany jest przez historyków języka za istotny wyznacznik rozwoju języka niemieckiego w kierunku jego współczesnych norm. Na podanych przykładach – częściowo pochodzących ze wcześniejszych lub będących obecnie w toku badań autorki – zostaje uzasadniona konieczność innego niż dotychczas podejścia do badania składni średniowiecznych ksiąg miejskich. Postulowane jest zarówno badanie ksiąg miejskich z podziałem na rodzaje tekstów w nich występujących, jak i na poszczególne typy aktów mowy, a także z uwzględnieniem zjawiska tzw. pragmatycznie orientowanej składni.

**Słowa kluczowe:** składnia, kancelaria miejska, język wczesno-wysoko-niemiecki, rodzaje tekstów

### **Pragmatically conditioned syntax of the German language of the medieval city chancellery on the example of the medieval city books**

This article is devoted to the syntax of the so-called chancellery language of the Early High German period. The official language of the municipal chancelleries of the late medieval period is regarded by language historians as an important factor in the development of the German language towards its modern norms. Using the examples given – some of which come from the author's earlier or currently ongoing research – the need for a different approach to the study of the syntax of medieval town books than hitherto is substantiated. It is postulated that the research should be carried out basing both on the types of texts found in the books and on individual types of speech acts, as well as taking into account the phenomenon of so-called pragmatically oriented syntax.

**Keywords:** syntax, municipal chancelleries, german chancellery language of the Early High German period, types of texts

## **Czynniki postulowane przy badaniach składni języka wczesno-wysoko-niemieckiego**

Składnia języka wczesno-wysoko-niemieckiego jest wciąż niewyczerpanym polem badawczym. Według Eberta, Reichmanna, Wegery (1993), autorów najbardziej obszernego opracowania syntetycznego z tego zakresu, język niemiecki w okresie wieków XIV–XVII charakteryzował się występowaniem olbrzymiego spektrum różnych wariantów form i możliwości (Ebert, Reichmann, Wegera, 1993, s. 5–8). Stwierdzenie to odnosi się do różnych podsystemów języka, w tym do podsystemu składniowego, mimo że system składniowy nie jest tak otwarty na innowacje jak choćby system leksykalny.

Autorzy stwierdzają dalej konieczność uwzględnienia zarówno czynników diachronicznych, diatopicznych (w odniesieniu do historycznych krain geograficzno-dialektalnych), jak i diastratycznych (w odniesieniu do sfer pochodzenia oraz zdobytego wykształcenia autorów badanych tekstów). O ile konieczność uwzględnienia pierwszego kryterium (diachronii) jest oczywista, drugie kryterium (diatopia) staje się takim, gdy weźmie się pod uwagę – notabene do dziś występujące – zróżnicowanie językowe na terenach niemieckojęzycznych, które pozwala na wyodrębnienie pięciu historycznych krain dialektalnych. Powszechnie przyjmowane jest w opracowaniach syntetyczno-podręcznikowych przykładowo rozpowszechnienie peryfrastycznej formy czasownika jako Perfektu z obszaru górno-wysoko-niemieckiego na pozostałe tereny niemieckojęzyczne (zob. np. Fleischer, 2011, s. 129–133). Przykładem wpływu czynnika diatopicznego na uzyskiwane wyniki analizy składniowej – nawet w obrębie jednej krainy geograficznej – są choćby badania umiejscowienia przydawki dopełniaczowej względem trzonu badanej frazy autorstwa Sollinga (2015). Na zależność składni od rodzaju tekstu, jaki poddawany jest analizie, zwraca uwagę szczególnie artykuł Schildta (1981)<sup>1</sup>.

## **Teksty urzędowe jako źródło wiedzy o historii języka niemieckiego i ich badanie**

Przez długi czas w sferze zainteresowań historyków języka znajdowały się głównie teksty literatury pięknej<sup>2</sup>. W głównej mierze chodziło o ujednocicone pod kątem

---

<sup>1</sup> Schildt koncentruje się na zróżnicowanym występowaniu typowo niemieckiego fenomenu, który kształtował się w okresie wczesno-wysoko-niemieckim, czyli kłamry zdaniowej w zdaniach prostych, na których opiera swoją analizę. Co ciekawe, autor zauważa różnice w zakresie występowania kłamry zdaniowej w różnych rodzajach tekstów, natomiast kwestie diatopiczne mają według jego badań drugorzędne znaczenie dla omawianego tutaj zjawiska.

<sup>2</sup> Ziegler (2003, s. 18) zwraca uwagę, że wciąż brakuje lingwistycznych badań w odniesieniu do „bardziej codziennych” (*alltagsnähere Texte*), przykładowo do listów, testamentów, rachunków rzemieślników i innych tekstów prozy użytkowej, które były ważne w obrocie społecznym doby póź-

językowym zbiorze Karla Lachmanna z wieku XIX. Do tego w centrum zainteresowania badawczego stały aspekty fonologiczno-grafematyczne i etymologia. Jeśli badano już akta miejskie, sięgano z reguły po edytowane dokumenty, również koncentrując się głównie na wymienionych aspektach (Schulz, 2023). W drugiej połowie XX wieku, a zwłaszcza od lat 70. i 80., uwagę historyków języka uzyskały w nieco szerszej mierze również teksty użytkowe oraz urzędowe, które zalegają w archiwach i tylko w niewielkiej części doczekały się edycji. Ich badania często opierać się zatem muszą na uprzednio przygotowywanych na transliteracjach, co nie ułatwia sprawy. Niewątpliwą zaletą tekstów urzędowych dla badań językoznawczych jest fakt, że były one produkowane w późnośredniowiecznych kancelariach w sposób masowy i często – jak w przypadku ksiąg miejskich – ciągły. Z tej racji oraz z powodu często pieczołowitego przechowywania księgi miejskie są do dziś w wielu miastach łatwo dostępnym materiałem źródłowym, który pozwala na badania diachroniczne i diatopiczne<sup>3</sup>.

Duże znaczenie w inicjowaniu tych badań miały i mają dwie historycznojęzykoznawcze grupy badawcze: *Internationaler Arbeitskreis Historischer Stadtsprachenforschung* ('Międzynarodowa grupa badawcza historii języków miejskich') i *Internationaler Kanzleisprachenforschungsarbeitskreis* ('Międzynarodowa grupa badawcza języków kancelaryjnych'). Obie grupy regularnie co dwa lata organizują dla swoich członków oraz osób zainteresowanych konferencje naukowe. Ta pierwsza została założona w roku 1985 na konferencji *Germanistentag* ('Dzień germanistów') w Passawie (Schulz, 2023, s. 18). Jeden z członków grupy, Reiner Hünecke, przygotował liczącą 766 pozycji bibliografię prac dotyczących badań historycznych i historycznojęzykoznawczych obszarów i instytucji miejskich z podziałem na krainy geograficzne i z uwzględnieniem wysp językowych<sup>4</sup> (47 tekstów w wykazie dotyczy języka niemieckiego używanego w polskich miastach, 71 w czeskich, 51 w słowackich). Wyraźnie widać wzrost zainteresowania tą tematyką badawczą w ostatnich dziesięcioleciach<sup>5</sup>.

Drugą grupę badawczą powołano do życia w roku 1997 z inicjatywy Józefa Grabarka (Bydgoszcz), Albrechta Greule (Regensburg) i Ilpo Tapani Piirainena (Münster) podczas konferencji historyków języka *Deutschsprachige Kanzleien des ausgehenden Mittelalters und der Frühen Neuzeit in Mitteleuropa* w Bydgoszczy ('Niemieckojęzyczne kancelarie schyłku średniowiecza i wczesnej nowożytności w Europie Środkowej') (Barcikowska, Grabarek, 2002, s. 180). W kręgu jej zainteresowań badawczych znajdują się teksty kancelarii – głównie miejskich – okresu późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności również przy uwzględnieniu nie tylko diatopii geograficzno-dialektalnej obszaru niemieckojęzycznego ale też tzw. niemieckich wysp językowych w Europie.

---

nego średniowiecza. Przy okazji przypomina, że z perspektywy mediewistycznej tego typu próby były już podejmowane, np. podczas angielsko-niemieckiej konferencji w Würzburgu w roku 1978, której owocem jest tom zbiorowy Honemann/Ruh/Schnell/Wegstein (1979).

<sup>3</sup> Ważną kwestią przy badaniach (również tekstów kancelaryjnych) jest, jak zauważa Ziegler (2003, s. 14, z odniesieniem do Mattheier, 1998), region z panującym tam dialektem a także powiązaniem polityczno-historycznymi i identyfikacją językową.

<sup>4</sup> W odniesieniu do pojęcia „wyspy językowej” zob. Wiesinger, 1980, s. 491-496.

<sup>5</sup> Hünecke (b. r.). Bibliografia ta nie była jednak w ostatnich latach aktualizowana.

## Język kancelarii miejskich i jego składnia

Późnośredniowieczne kancelarie miejskie, zwłaszcza te w znaczących aglomeracjach, zatrudniały wykształconych pisarzy miejskich, którzy podlegali radzie miasta (Meier, Ziegler, 2001, s. 219). Przykładowo w Krakowie, jednej z wysp językowych języka niemieckiego, byli to nierzadko absolwenci Akademii Krakowskiej lub Uniwersytetu w Pradze, a czasem nawet późniejsi profesorowie (np. Bernard Hesse, pisarz miejski w latach 1442-449, był od roku 1450 profesorem medycyny)<sup>6</sup>. Urzędy te miały za zadanie prowadzić protokoły z posiedzeń najważniejszych organów władz miejskich, czyli głównie sądu ławniczego i rady miejskiej, czasem też sądu wójtowskiego, a także wydawać dokumenty i ich odpisy oraz je w określonych przypadkach przechowywać. Pracujący w kancelariach młodszy pracownicy nabywali z czasem wprawy pisarskiej<sup>7</sup>. Obywatele miast mieli poprzez obieg dokumentów styczność z pisanymi wytworami tych urzędów, a nawet brali w nim udział<sup>8</sup>.

Historycy języka powszechnie uznają późnośredniowieczne kancelarie miejskie za jeden z wyznaczników rozwoju języka niemieckiego w kierunku jego współczesnych norm składniowych. W literaturze przedmiotu przyjmuje się pewien zestaw cech i zjawisk językowych charakterystycznych dla tzw. języka kancelaryjnego. Są to w odniesieniu do zdania głównie (Ziegler, 2009, s. 272):

1. częste występowanie zdań złożonych (zdania wielokrotnie złożone),
2. narastająca ilość połączeń zdań relacją podrzędną,
3. dominacja pełnej klamry zdaniowej,
4. unormowanie z czasem pozycji orzeczenia (osobowej formy czasownika) w zdaniach prostych i złożonych.

Wymieniając te cechy, Ziegler (2009) zwraca jednak uwagę na fakt, że istnieje cała gama przyczynków, które na podstawie badań poszczególnych języka poszczególnych kancelarii i wytworów poszczególnych autorów / pisarzy zatrudnionych w kancelariach prezentują odmienne, a nieraz zupełnie sprzeczne, dane. Na tej podstawie Schmid i Ziegler (2012, s. 232) uważają, że nie powinno się mówić o *składni języka kancelaryjnego* jako takiej, jak czynili to jeszcze dekadę wcześniej historycy języka nawet w tytułach swoich przyczynków, np. Schwitalla (2002), czy Macha (2003). Ponadto nie decydują się badacze związani z grupą badawczą *Internationaler Kanzleisprachenforschungskreis*, jak np. Meier (2009, s. 200), na używanie pojęcia *języka kancelaryjnego*, lecz preferują pluralistyczną formę *języki kancelaryjne*.

<sup>6</sup> Zob. Wyzomska, 1995, s. 26, 115–126.

<sup>7</sup> Ernst (2002) zwraca przy tym uwagę na „cyrkularność” dokonywanych wpisów w dokumentach i aktach miejskich.

<sup>8</sup> Według Meiera (2004, s. 81) kancelarie były centralami niemieckiego piśmiennictwa w dobie późnego średniowiecza. Stawały się one w czasie rozwoju piśmienności ‘megafonami’ (*Sprachrohr*) życia miejskiego, forum mieszczańskim, centralnym urzędem administracji miejskiej, instytucją prawną i sądową, pośrednikiem między ważniejszymi warstwami społecznymi, jak szlachta, kler, mieszczaństwo, rzemieślnicy, kupiectwo. Z tego powodu można przyjąć, że kancelarie miały bezpośredni lub pośredni wpływ na rozpowszechnienie umiejętności czytania i pisania w szerszych kręgach społecznych późnego średniowiecza (Ziegler, 2003, s. 93, z odniesieniem do Maas, 1985). Niektóre teksty będące odpisami dokumentów prywatnych zawierają nawet informację *manu propria* (‘ręką własną’).

## **Księgi miejskie jako korpus badawczy historyka języka i ich niejednorodna składnia**

Późnośredniowieczne księgi miejskie prowadzone były na zlecenie rady miejskiej przez powołanych przez nią pisarzy miejskich najwyższej rangi w danej kancelarii. Często określenie pisarza miejskiego (*Stadtschreiber*, *notarius civitatis*, *notarius noster*, *scriptor civitatis*) rezerwowane było dla tych urzędników w odróżnieniu od pisarza (*Schreiber*, *scriba*)<sup>9</sup>.

Nie były to jednak często uporządkowane tematycznie księgi, lecz mniej lub bardziej chronologicznie dokonane wpisy będące protokołami z poczynionych przed organem miejskim czynności społecznych (różne umowy, w tym kupna/sprzedaży, testamenty, zapisy na wypadek śmierci) lub odpisani dokumentów miejskich (np. nadanych przywilejów) lub prywatnych (np. specjalne dokumenty testamentowe)<sup>10</sup>. Wiktorowicz (2011c, s. 128–129) słusznie proponuje przyporządkowanie poszczególnych wpisów do reprezentowanych przez nie rodzajów tekstów na podstawie czynności prawnej, której są one zapisem.

Składnia ksiąg miejskich – ze względu na dużą zawartość protokołujących zapisów czynności prawnych – zdecydowanie różni się od składni uznawanej w literaturze przedmiotu za charakterystyczną dla dokumentów. Różnice te widać głównie na poziomie długości i złożoności występujących w nich zdań. O ile Admoni (1990, s. 150–155) odnotowuje dla dokumentów średnią objętość 62 formy wyrazowe, Wiktorowicz (2011b) dla ksiąg miejskich Krakowa stwierdza 33,6 takie formy. Podobnie ma się sprawa we wrocławskich księgach radzieckich: 45 formy wyrazowe (Smereka, 2023), czy odpisach różnych wrocławskich ksiąg miejskich: 37 formy wyrazowe. Również niespotykane są zdania złożone z 44 zdań częściowych, jak u Admoniego, średnio występują w badanych księgach natomiast 2–3 zdania podrzędne.

Badanie składni księgi miejskiej, traktowanej jako jednolity tekst, czyli bez podziału na reprezentowane w nim rodzaje tekstów prowadzić może w zależności od zawartości księgi do zróżnicowanych wyników analizy. Na przykładach wskazano w kolejnych punktach niniejszego artykułu na tkwiące w takim podejściu niebezpieczeństwa<sup>11</sup>.

<sup>9</sup> Zob. Wyrozumska, 1995, s. 21.

<sup>10</sup> Zob. Ziegler, 2003, s. 160. Meier, Ziegler (2004) przyporządkowują teksty funkcjonujące w komunikacji miejskiej doby późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności pięciu funkcjom: dokumentacji, informacji, apelacji, legitymacji oraz instrukcji. Pod względem struktury tekstu rozróżniają autorzy ci teksty dokumentów, listów oraz ksiąg miejskich (Meier, Ziegler, 2004, s. 144 i n.).

<sup>11</sup> Analiza opiera się w dużej części na wcześniejszych badaniach własnych autorki, co każdorazowo zaznaczono w przypadku, gdy chodzi o prace już drukowane lub przygotowywane do druku, oraz na innych opracowaniach z zakresu składni ksiąg miejskich – przede wszystkim na artykule Wiktorowicza (2011b) o składni kancelarii krakowskiej. Tekst artykułu stawia sobie inne cele niż artykuły, z których częściowo pochodzą przytoczone wyliczenia. Starano się dobrać inne przykłady jako cytaty niż zawarte w każdorazowo przytaczanych pracach. Cytaty ze źródeł są transliterowała i dokonała ich tłumaczenia autorka niniejszego tekstu. W nawiasach okrągłych podano fragmenty kontekstualizujące pochodzące bezpośrednio ze źródeł, natomiast w nawiasach kwadratowych

Warto zwrócić uwagę przede wszystkim na różnice, które dotyczą fenomenów językowych kształtujących lub rozwijających się w okresie wczesno-wysoko-niemieckim. Do nich należy przede wszystkim kształtowanie się pełnej ramy zdaniowej oraz wystąpienie orzeczenia na końcu zdania w zdaniach podrzędnych spójnikowych. Rama zdaniowa to typowo niemieckie zjawisko polegające na dystrybucji części orzeczenia złożonego w ten sposób, że w zdaniu prostym lub głównym odmieniona forma czasownika stoi na drugim a imiesłów uprzedni, bezokolicznik lub ruchomy prefiks czasownikowy na ostatnim miejscu, natomiast pomiędzy nimi stoi jeden lub więcej członów zdania. Ramę w zdaniu podrzędnym tworzy natomiast najczęściej spójnik wprowadzający zdanie, a zamyka orzeczenie<sup>12</sup>. Taka dystrybucja czasownika umożliwia lepsze rozpoznawanie granic zdań, co nie było bez znaczenia w czasie brakujących znaków interpunkcyjnych w funkcji znanej obecnie (POLENZ, 1978, s. 97).

## 5. Badania dotyczące składni ksiąg miejskich późnośredniowiecznego Krakowa

Najważniejsze aspekty składni języka niemieckiego kancelarii krakowskiej opisał Wiktorowicz (2011b). W swym artykule zwrócił uwagę na fakt, iż długość zdań w poszczególnych tekstach różni się i jest zależna od rodzaju tekstu, jaki one reprezentują, a za przykład podał różnice pomiędzy średnią długością zdań w testamentach w porównaniu ze średnią długością zdań badanych ksiąg jako całości (Wiktorowicz, 2011b, s. 94). Uznał przy tym, że różnica wynika z większej bliższości języka testamentów – mimo że spisywanych ręką pisarza miejskiego – do języka będącego w ogólnym użyciu<sup>13</sup>. Analizę składniową przeprowadził warszawski badacz, jednak bez podziału tekstów na rodzaje tekstów, podając wyliczenia procentowe dla poszczególnych zjawisk. Spośród tych samych badanych przez Wiktorowicza ksiąg wyabstrahowała następnie Smereka (2021b, 2024a) teksty testamentów i przeprowadziła analogiczną analizę tylko tych tekstów. Podobne wyniki badań jak dla wyabstrahowanych z ksiąg sądowych spośród wielu tekstów testamentów uzyskała też, badając składnię księgi testamentowej *Liber testamentorum*<sup>14</sup>. Zestawiając wyniki warszawskiego badacza i autorki niniejszego tekstu, wyraźnie widać różnice.

---

stoją dopowiedzenia autorki. Pogrubioną czcionką zaznaczono fragmenty bezpośrednio ilustrujące omawiane w tekście zjawiska gramatyczne.

<sup>12</sup> Rama zdaniowa stała się w pełni zgramatyzalizowana dopiero, jak podaje von Polenz (1994, s. 268), w XVII–XVIII wieku, a więc w okresie wysokoniemieckim. Dopiero wówczas można zatem mówić o zjawisku stawiania elementów poza ramą (tzw. *Ausrahmung*).

<sup>13</sup> Spotykane w literaturze przedmiotu określenie testamentów jako tekstów pozakancelaryjnych (Schmidt-Wiegand, 1989) znajduje moim zdaniem pełne odniesienie w stosunku do testamentów złożonych w kancelarii w formie dokumentu prywatnego do odczytania i ewentualnego odpisu w księdze miejskiej po śmierci testatora, nie jednak w przypadku testamentów składanych ustnie przed organem miejskim i protokołowanym przez pracownika kancelarii.

<sup>14</sup> Była to specjalnie założona w XV wieku przez radę miejską Krakowa księga. Nie wiadomo, co decydowało o wpisaniu testamentu do tej księgi testamentowej lub do zbiorczej księgi sądowej względ-

Tabela 1. Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach prostych i głównych (Kraków)

Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach prostych i głównych	W księgach miejskich bez podziału na rodzaje tekstów w XV i początkach XVI wieku (Wiktorowicz 2011b)	We wpisach testamentowych w formie protokołu przełomu XIV i XV wieku (Smereka 2021b <sup>15</sup> )	We wpisach testamentowych w formie protokołu przełomu XV i XVI wieku (Smereka 2024a)	Liber Testamentorum Sygn. 772 (XV wiek i początki wieku XVI)
Pełna rama	4%	24%	20%	21%
Częściowo wykształcona rama	86%	60% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 40%)	66% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 43%)	64% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 41%)
Brak ramy w zdaniach z orzeczeniami dwuczłonowymi	10%	16%	14%	15%

## Przykłady:

- a) Pełna rama: „(So sy aber jn der cZeitt todis halbyn abegyng wnd sy nicht zw der eehe neme) **soll** jm das alles von jm **bescheiden folgen** wnd **gegeben werden**”<sup>16</sup> (1516; AS X, s. 191); „[zehn gulden] dy **soll** man den priestern dy czw sant Johannes kirchen (...) czw yrer notturfft **geben**”<sup>17</sup> (1513; LT 773, s. 191)
- b) Częściowa rama: „Mer so **hat** sy **gelossen** bey dem Ersamen herren Sefrido bethman czwenzig marg halbe groschen vnd noch dreyczig margk (...)”<sup>18</sup> (1499; LT 772, s. 158); „Sunder der selbige Andris keigenwertig stehende **hatt sich** guttwillig **bekant** zcu eyn wnd sibenzig gulden (...)”<sup>19</sup> (1518; AS X, s. 241)
- c) Brak ramy: „Her Paulus newburgir frisch vnd gesunt stehende vor vns **hot gemocht** seyn Testament vnd leczten willen”<sup>20</sup> (1482; LT 772, s. 132); „Vnd haza yre tochter mit johanni felix yrem elichen vormunde **haben vorwillet** in dis testament”<sup>21</sup> (1494; LT 772, s. 155)

nie innej zbiorczej księgi radzieckiej.

<sup>15</sup> Badanie na nieco większym korpusie tekstów dla omawianego okresu (Smereka, 2024a) wykazało podobne wyniki do wyników z już opublikowanego tekstu (Smereka, 2021b).

<sup>16</sup> Jeśli ona jednak w międzyczasie umrze i [on – J.S.], nie weźmie jej za żonę, ma być mu to wszystko przez niego [testatora – J.S.] zostać przeznaczone, dane i na niego przejść.

<sup>17</sup> Te należy dać księżom z [kościół – J.S.] św. Jana na ich [podstawowe – J.S.] utrzymanie.

<sup>18</sup> Ponadto zostawiła u czcigodnego pana Sefrido Bethmana dwadzieścia marek i pół grosza i do tego jeszcze trzydzieści marek.

<sup>19</sup> Jednakże tenże Andris, będąc obecnym, przyznał się dobrowolnie do siedemdziesięciu jeden guldenów.

<sup>20</sup> Pan Paulus Newburgir stojąc w dobrym stanie i zdrowy przed nami, sporządził swój testament i [swoją – J.S.] ostatnią wolę.

<sup>21</sup> I Haza, jej córka, wraz ze swoim opiekunem małżeńskim Johannem Felixem zaakceptowali ten testament.

Tabela 2. Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach podrzędnych (Kraków)

Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach podrzędnych	W księgach miejskich bez podziału na rodzaje tekstów w XV i początkach XVI wieku (Wiktorowicz, 2011b)	We wpisach testamentowych w formie protokołu przełomu XIV i XV wieku (Smereka, 2021b)	We wpisach testamentowych w formie protokołu przełomu XV i XVI wieku (Smereka 2024a)	Liber Testamentorum Sygn. 772
Pełna rama	Brak danych	64%	71%	68%
Częściowo wykształcona rama	W przeważającej liczbie przypadków	28% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 14%)	28% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 26%)	30% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 27%)
Brak ramy	Brak danych	8%	1%	2%

Przykłady:

- a) Pełna rama: „[ein Steinahus – J.S.] **Welches** ym nicht lange dy Vniversitas mit erblichem rechte **vorreicht hot**”<sup>22</sup> (1500; LT 772, s. 162); „(...) **den** sy yr mit keigenwertiger vorwillung yres obgenanten eelichyn mannes gerichtklich zw vormunde **nam**”<sup>23</sup> (1517; AS X, s. 222)
- b) Częściowa rama: „(Czum irsten hat her bestetigit dy ofgabe) **dy** her **geton heth** frou Barbare seynir elichen hawsfraue”<sup>24</sup> (1482; LT 772, s. 132); „(Item hot bekant) **das** her **hot** zein silberyn leffel xvij”<sup>25</sup> (1518; ASX, s. 255)
- c) Brak ramy: „[hundert gulden – J.S.] **dy do gesaczt ist** durch frome lewte”<sup>26</sup> (1513; AS X, s. 7); „(Also ferre darynn nichts begriffen ader geschriebyn beffunden wirt) **das do wer** Wider Magdebursch recht ader der Stad willkore”<sup>27</sup> (1515; AS X, s. 134)

Również w zakresie kolejności elementów w wielocłonowym orzeczeniu w zdaniu podrzędnym zarysowują się wyraźnie różnice pomiędzy wynikami zbiorczej analizy oraz wynikami badań tekstów testamentowych, przy czym te ostatnie wykazują bardziej nowoczesne tendencje<sup>28</sup>.

<sup>22</sup> [Kamienny dom – J.S.], który niedawno przekazał mu uniwersytet jako dziedziczną własność.

<sup>23</sup> (...) którego ona sądowo za zgodą obecnego wcześniej wspomnianego małżonka obrała sobie za opiekuna [przedstawiciela prawnego – J.S.].

<sup>24</sup> Po pierwsze potwierdził cesję, którą dokonał na rzecz pani Barbary, swojej małżonki.

<sup>25</sup> (Item wyznał), że posiada 42 srebrne łyżki.

<sup>26</sup> [sto guldenów – J. S.], które były oszacowane przez pobożnych ludzi.

<sup>27</sup> (O ile nic tam napisane lub zawarte nie zostanie stwierdzone), co byłoby wbrew prawu magdeburskiemu lub wilkierzom miejskim.

<sup>28</sup> Zob. punkt 7 niniejszego artykułu.



Tabela 3. Kolejność elementów w wieloczłonowym orzeczeniu w zdaniu podrzędnym (Kraków)

Kolejność elementów w wieloczłonowym orzeczeniu w zdaniu podrzędnym	W księgach miejskich bez podziału na rodzaje tekstów w XV i początkach XVI wieku (Wiktorowicz, 2011b)	We wpisach testamentowych w formie protokołu przełomu XIV i XV wieku (Smereka, 2021b)	We wpisach testamentowych w formie protokołu przełomu XV i XVI wieku (Smereka, 2024a)	Liber Testamentorum Sygn. 772 (XV wiek i początki wieku XVI)
Orzeczenie dwuczłonowe				
Infinitum vor Finitum	<i>Oba warianty spotykane są mniej więcej tak samo często</i>	75%	91%	85%
Finitum vor Infinitum		25%	9%	15%
Orzeczenie trójczłonowe				
Infinitum+Infinitum+Finitum	Brak danych	0	3%	0
Infinitum+Finitum+Infinitum	90%	100%	67%	87%
Finitum+Infinitum+Infinitum	Brak danych	0	30%	13%

## Przykłady

- Infinitum vor Finitum: „[Schultbuch – J.S.] welches her **angefangen hatt** mit seyner eigen hannt Zcwschreiben Anno Domini 1491”<sup>29</sup> (1511; AS IX, s. 607)
- Finitum vor Infinitum: „[dy ofgobe vnd vorschreibunge – J. S.] dy sy **hat getan**”<sup>30</sup> (1488; LT 772, s. 145)
- Infinitum+Finitum+Infinitum: „[alle zeine gutter – J.S.] wy dy **genant mochten werden**”<sup>31</sup> (1503; AS IX, s. 163)
- Finitum+Infinitum+Infinitum: „Das dy [hundert gulden – J.S.] nicht anders **sullen aws gegeben werden**”<sup>32</sup> (1499; LT 772, s. 159)

<sup>29</sup> [księga długów – J.S.], którą rozpoczął pisać własnoręcznie w roku Pańskim 1491.

<sup>30</sup> [cesja i przepisanie – J.S.], które ona uczyniła.

<sup>31</sup> [Wszystkie jego dobra – J.S.], jakkolwiek one się nazywają.

<sup>32</sup> Aby one [sto guldenów – J.S.] nie zostały inaczej rozdysponowane.

## **Badania dotyczące składni ksiąg miejskich późnośredniowiecznego Wrocławia**

Interesujące wyniki analizy składniowej uzyskała autorka niniejszego tekstu w swych badaniach nad składnią ksiąg miejskich późnośredniowiecznego Wrocławia (niemieckiego Breslau). Badania prowadzone na księgach radzieckich oraz na odpisach różnych fragmentów różnych ksiąg miejskich prowadzonych przez radę miasta Wrocławia, które pod koniec XVIII wieku zebrał i przygotował archiwista Samuel B. Klose<sup>33</sup>. O ile te pierwsze zawierają dość jednolicie krótkie wpisy dotyczące przepisania majątku lub jego sprzedaży, badane księgi zawierającej odpisy charakteryzują się różnorodnością treściową zawartych w nich tekstów. Przy badaniu składniowym tej księgi zastosowano również podział na analizę całościową wszystkich poczynionych tam wpisów oraz na analizę wyabstrahowanych tekstów testamentowych.

Tabela 4. Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach prostych i głównych (Wrocław)

Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach prostych i głównych	W księgach radzieckich z roku 1501 (Smereka, 2023)	We fragmentach odpisów ksiąg miejskich przełomu XV i XVI wieku bez podziału na rodzaje tekstów	W wyabstrahowanych z odpisów ksiąg miejskich testamentach przełomu XV i XVI wieku (Smereka, 2024a)
Pełna rama	3%	4%	20%
Częściowo wykształcona rama	33%	87% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 75%)	73% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 61%)
Brak ramy w zdaniach z orzeczeniami dwuczłonowymi	64%	9%	7%

Przykłady:

- a) Pełna rama: „Vnd das zugetzeygnis **haben** wir vnser StatIngesigel an disen briff **lassen hengen**”<sup>34</sup> (1490; Klose 29, s. 221); „Die **hat** vor en in jrem sichtbette bey gutter redlicher vornunfft iren letzten willen geschefft v. testament **gemacht**”<sup>35</sup> (1490; Klose 29, s. 219)

<sup>33</sup> Oryginały niestety nie przetrwały do naszych czasów (Paślawska, b. r., s. 2). Przyjmując założenie poczynione przez Böhme, Schmida (2013, s. 28), że składnia tekstów średniowiecznych w odpisach wieków późniejszych jest najmniej podatna na modyfikacje, teksty te zostały uwzględnione jako materiał badawczy.

<sup>34</sup> Dla poświadczenia tego kazaliśmy przywiesić naszą pieczęć miejską do tego dokumentu.

<sup>35</sup> Ona złożyła przed nimi, leżąc chora w łóżku przy zdrowych zmysłach, swoją ostatnią wolę i testament.

- b) Częściowa rama: „So **will** sie mit derselbigen helffte [der Güter – J.S.] **zu tun vnd zu lossen haben** vor irem manne obgenant vngehindert“<sup>36</sup> (1501; APWr 629, s. 172); „Ydoch **sal** dieselbige meyne Swester aws den genannten funftzig margken Geldes **haben** drey marg jerlicher tzinse jr bey yrem lebin“<sup>37</sup> (1492; Klose 29, s. 231)
- c) Brak ramy: „Vnd die obrigen [Ziensen – J.S.] **sullen vorschreiben werden** uff meyn haus am Ringe gelegenn“<sup>38</sup> (1492; Klose 29, s. 231); „Cristioff Herman Erbherr zu Zadwitz **hat verkauft** Burgman Schyndeln von domesdorff sein dorff v. Vorwergek Zadwitz im breslischen Weichbilde gelegen vor neunhundert v. dreistig gute ungerisch Gulden“<sup>39</sup> (1491; Klose 29, s. 226)

Tabela 5. Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach podrzędnych (Wrocław)

Stopień rozwoju klamry zdaniowej w zdaniach podrzędnych	W księgach radzieckich z roku 1501 (Smereka, 2023)	We fragmentach odpisów ksiąg miejskich przełomu XV i XVI wieku bez podziału na rodzaje tekstów	W wyabstrahowanych z odpisów ksiąg miejskich testamentach przełomu XV i XVI wieku (Smereka, 2024a)
Pełna rama	55 %	28%	74%
Częściowo wykształcona rama	44%	70% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 57%)	25% (nie licząc zdań podrzędnych poza ramą: 19%)
Brak ramy	1%	2%	1%

#### Przykłady:

- a) Pełna rama: „(Auch wil ich keynen vber en lernen) **der** jm allhir zu Breslau schaden **machte**“<sup>40</sup> (1492; Klose 29, s. 227); „(So hat die obgnante fraw vffentlich vor vns bekant v. ausgesagt) **das** sie von dem vorsichtigen Peter von sybruch v. Johann

<sup>36</sup> Ona chce móc czynić z tą połówką [dóbr – J.S.], co chce, bez przeszkód ze strony jej wspomnianego męża.

<sup>37</sup> Jednakże z tych wspomnianych pięćdziesięciu marek ma otrzymywać także moja siostra dożywotnio trzy marki rocznego czynszu.

<sup>38</sup> A te pozostałe [odsetki – J.S.] mają obciążyć mój dom, który leży w ryku [dosłownie: mają zostać zapisane na moim domu, który leży w rynku – J.S.].

<sup>39</sup> Christoff Herman pan dziedziczny na Zadwitz [Sadowice – J.S.] sprzedał Burgmanowi Schyndelowi von Domesdorff swoją wieś i folwark Zadwitz położone na obszarze gminy Wrocław [tj. na obszarze funkcjonowanie wrocławskiego prawa miejskiego – J.S.] za sto trzydzieści prawdziwych guldenów węgierskich.

<sup>40</sup> Nie zamierzam też uczyć nikogo ponad niego, kto mógłby mu we Wrocławiu szkodzić [robić konkurencję – J.S.].

Blitterstowicz Burgern zu Colla die obgemelten hundert v. tzwenzig Gulden Reynisch **entpfangen habe**<sup>41</sup> (1490; Klose 29, s. 221)

b) Częściowa rama: Also doch **das** er das alleine **haben sal** zu seinen lebetagen<sup>42</sup> (1501; APWr 629, s. 174); „[Zinsen – J.S.] **die** sie **gehabt haben** auf hester bricartynne haws vnd erbe in der Stockgassen gelegenn zu nest paul reist erbe gelegen (...)”<sup>43</sup> (1501; APWr 629, s. 172)

c) Brak klamry: „[Zinsen – J.S.] **die do** och **seint gewesen** des egnanten Mattis Kellers<sup>44</sup> (1490; Klose 29, s. 218); „[Zinsen – J.S.] **dy do stehen** vff tzweien fleiscken<sup>45</sup> (1490; Klose 29, s. 218)

W zakresie kolejności elementów w wielocłónowym orzeczeniu w zdaniu podrzędnym różnice pomiędzy wynikami analizy poszczególnych tekstów nie są aż tak różnorodne jak w zakresie występowania i budowy klamry zdaniowej. Nowoczesne tendencje zarysowują się jednak przy orzeczeniu trójcłónowym<sup>46</sup>.

Tabela 6. Kolejność elementów w wielocłónowym orzeczeniu w zdaniu podrzędnym (Wrocław)

Kolejność elementów w wielocłónowym orzeczeniu w zdaniu podrzędnym	W księgach radeckich z roku 1501 (Smereka, 2023)	We fragmentach odpisów ksiąg miejskich przełomu XV i XVI wieku bez podziału na rodzaje tekstów	W wyabstrahowanych z odpisów ksiąg miejskich testamentach przełomu XV i XVI wieku (Smereka, 2024a)
Orzeczenie dwucłónowe			
Infinitum vor Finitum	95%	89%	84%
Finitum vor Infinitum	5%	11%	16%
Orzeczenie trójcłónowe			
Infinitum+Infinitum+Finitum	Brak materiału badawczego	0	10%
Infinitum+Finitum+Infinitum	Brak materiału badawczego	30%	3
Finitum+Infinitum+Infinitum	Brak materiału badawczego	70%	87%

<sup>41</sup> Wcześniej wspomniana pani wyznała i zeznała, że otrzymała od szanownych Petera von Sybruch i Johanna Blitterstowicza, mieszczan Colli [Kolonii? – J.S.], wcześniej wspomniane sto dwadzieścia guldenów reńskich.

<sup>42</sup> Czyli więc ażeby miał to sam [samodzielnie – J.S.] do końca swych dni.

<sup>43</sup> [odsetki – J.S.], które mieli na domu i własności dziedzicznej Hester Bricartynne położonych przy Stockgasse [dzisiejsza ulica Więzienna – J.S.] w sąsiedztwie dóbr dziedzicznych Paula Reista.

<sup>44</sup> [odsetki – J.S.], które były też wspomnianego Matthisa Kellera.

<sup>45</sup> [odsetki – J.S.], które są zapisane na dwóch kramach rzeźniczych.

<sup>46</sup> Zob. punkt 7 niniejszego artykułu.

### Przykłady

- a) Infinitum vor Finitum: „[Bücher – J.S.] die ihnen nütze **sein mögen**”<sup>47</sup> (1483; Klose 38, s. 9)
- b) Finitum vor Infinitum: „Also doch das sie alle Jar **sollen geben** sechs Mark wert Kleidung oder Speisung (...)”<sup>48</sup> (1495; Klose 38, s. 12)
- c) Infinitum+Infinitum+Finitum: „(...) damit sie [die Messe] desto beständiger **gehalten werden möge**”<sup>49</sup> (1495; Klose 38, s. 12)
- d) Infinitum+Finitum+Infinitum: „(...) das (...) meyner vnd auch aller der meyner selen zeligkeit **geschafft mag werden**”<sup>50</sup> (1492; Klose 29, s. 230)
- e) Finitum+Infinitum+Infinitum: „(...) das der nach irem tode in massen wie ernach volgit **sulle gehalten werden**”<sup>51</sup> (1490; Klose 29, s. 219)

### ***Uzyskane wyniki analizy w kontekście w kontekście ustaleń historycznojęzykoznawczych***

W literaturze przedmiotu uznaje się, że klamra zdaniowa w XV–XVI wieku była już – zwłaszcza w języku urzędowym – dość powszechnym, a nawet przeważającym zjawiskiem. W pod koniec pierwszej połowy XVI wieku nie występowała jedynie w 10% tekstów kancelarii norymberskiej (Ebert, 1980, s. 383 i n.). Tak samo dominowała już w opisywanym okresie mająca zastosowanie we współczesnym języku niemieckim kolejność formy odmienionej czasownika przed formą nieodmienioną w orzeczeniu dwuczłonowym w zdaniu podrzędnym (Hartweg, Wegera, 2005, s. 175) i w orzeczeniu trójczłonowym (Härd, 1981, s. 91 i n.). To właśnie z języka stosowanego w kancelariach rozpowszechnić się miały te zjawiska na użycie ogólne – pierwotnie wśród ludności wykształconej, czyli w późnośredniowiecznych realiach głównie męskiej jej części Ebert (1980, 1998). Klamra w zdaniu prostym i głównym spotykana była przy tym częściej w korespondencji oficjalnej niż nieoficjalnej, jeśli zaś chodzi o zdanie podrzędne, różnice te nie miały być aż tak zauważalne (Ebert, 1980, s. 387). Inne badania wskazują natomiast na wywodzenie się klamry z języka mówionego, jak choćby Schildt (1981, s. 244 i n.), który podaje wysokie wskaźniki procentowe wystąpienie klamry zdaniowej w drukach ulotnych.

Porównując swoje wyniki badań do tych ogólnych tendencji, Wiktorowicz (2011b, s. 101) stwierdza, iż składnia niemieckiego języka kancelaryjnego była zacofana w porównaniu z trendami składniowymi panującymi na terenach zamieszkałych przez ludność niemiecką. To stwierdzenie nie znajduje jednak uzasadnienia, gdy uwzględnimy wyniki analizy składniowej tekstów wrocławskich, i to zarówno wyniki analizy

<sup>47</sup> [książki – J.S.], które mogą się im przydać.

<sup>48</sup> Czyli że powinni każdego roku dawać odzienia lub wyżywienia wartego sześć marek.

<sup>49</sup> Ażeby ona [msza – J.S.] była odprawiana jeszcze wytrwalej.

<sup>50</sup> Ażeby mojej duszy i dusz moich najbliższych zbawienie mogło zostać osiągnięte.

<sup>51</sup> Ażeby ten po jej śmierci co do treści, która tutaj następuje, powinien być przestrzegany.

zbiorczej, jak i uzyskanej dla jednego rodzaju tekstu – testamentów. Dodatkowo na tle ustaleń ogólnych odstają przede wszystkim wyniki analizy uzyskanej dla wrocławskich ksiąg radzieckich. Te ostatnie nie są jednak odosobnionym przypadkiem analiz szczegółowych dokonanych dla ksiąg miejskich, w których dominuje brak klamry zdaniowej lub przeważa klamra wykształcona jedynie częściowo (zob. np. Greul, 2011).

Pozostałe wymieniane w ogólnej literaturze przedmiotu cechy charakterystyczne języka wczesno-wysoko-niemieckiego występują bez różnic we wszystkich w niniejszym artykule przytoczonych księgach miejskich (Smereka, 2021b; Smereka, 2023; Smereka, 2024a; Wiktrowicz, 2011b). Do najważniejszych zaliczyć można – w powiązaniu z omawianymi tutaj zjawiskami – występowanie więcej niż jednego członu zdania zarówno przed lewą, jak i po prawej części klamry (zob. przytoczone cytaty), możliwe wystąpienie klamry podwójnej, czyli ze specyficzną dystrybucją orzeczenia złożonego w zdaniu podrzędnym, czy też brak unormowania kolejności występowania członów zdania.

## ***Próba wyjaśnienia różnic składniowych w zakresie omówionych zjawisk***

### ***Pragmatycznie warunkowana składnia***

Omówionych różnic składniowych nie należy rozpatrywać pod kątem stopnia podążania za ogólnym trendami składniowymi okresu wczesno-wysoko-niemieckiego, czego dowodzi zestawienie wyników uzyskanych dla krakowskich i wrocławskich ksiąg miejskich z tego samego okresu. Z kolei różnice pomiędzy poszczególnymi księgami wrocławskimi wskazują na to, że również *uzus kancelarii* nie ma prostego zastosowania w wyjaśnianiu analizy składni ksiąg miejskich danej kancelarii.

Najbardziej przekonującym wyjaśnieniem mogą być względy pragmatyczne składni stosowanej w pismach urzędowych. Tezę o *pragmatycznie warunkowanej składni*, którą zaproponowała Habermann (2010), da się przenieść na grunt również tekstów kancelaryjnych. Badaczka ta uważa, że pragmatycznie warunkowana składnia po pierwsze musi wystąpić w odpowiednim kontekście, a po drugie sama wskazuje na kontekst i sposób jej użycia (Habermann, 2010, s. 451)<sup>52</sup>.

### ***Sformalizowane akty asertywne na początku protokołującego wpisu***

W praktyce kancelaryjnej dochodzi do wykształcenia sformalizowanego wzorca językowego. Wzorec taki kształtuje się szczególnie dla często powtarzanych zapisów czynności społecznych. Pomaga on w łatwym odszukaniu i bezbłędnym rozumieniu podanych informacji, gdyż ich kolejność powtarza się sztamkowo w każdorazowym zapisie przy zmiennych jedynie danych szczegółowych. Wzorec ukształtował się szczególnie dla asertywnych aktów na początku każdorazowego wpisu do księgi,

<sup>52</sup> „(...) [sie brauch] zum einen eine bestimmte Kontextualisierung (...), um verstanden zu werden. (...) zum anderen [sie gibt] aus sich heraus Hinweise (...), in welchen Situations- und Verwendungskontext sie gehört”.

zawierających informację o sytuacji komunikacyjnej i okolicznościach dokonania każdorazowej czynności prawnej. Ważne informacje dotyczące samej czynności prawnej oraz osób, której ona się tyczy, rozdzielone są orzeczeniem (lub jego częściami), co wpływa na brak pełnej klamry lub brak klamry w ogóle. Sytuacja ta może mieć miejsce zarówno w przypadku zdań głównych, jak i podrzędnych<sup>53</sup>. Podobną prawidłowość zauważył Admoni (1990, s. 157-158) dla dokumentów<sup>54</sup>. Sztampowość składni była pomocą zarówno dla producenta, jak i odbiorcy tekstu<sup>55</sup>.

Przed wszystkim księgi radzieckie z Wrocławia zawierają krótkie wpisy, składających się z maksymalnie dwóch zdań złożonych. Pierwsze ze zdań złożonych obejmuje każdorazowo przedstawienie sytuacji komunikacyjnej i dokonanego aktu deklaratywnego. Teksty te bez wahania można zatem za Güllich (1997) określić mianem tekstów sformalizowanych (*formelhafte Texte*): „Vor vns Scheppen **gestanden** hans orban vnnd **hat aufgereicht** Niclas gertemern sein haus vnd erbe (...)”<sup>56</sup> (1501; APWr 629,

<sup>53</sup> Więcej na ten temat zob. Smereka (2024b w przygotowaniu).

<sup>54</sup> W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że w ramach praktyki funkcjonowania społeczeństwa wykształcają się wzorce tekstowe (*Textmuster*), które należy rozumieć jako modele mentalne organizujące i porządkujące wiedzę o użyciu języka przy dokonywaniu powtarzających się czynności społecznych (Heinemann/Heinemann, 2002, s. 111, 133; Jakob, 1991, s. 40–49). Ponadto dochodzi na poziomie kongitywistycznym do zebrania wiedzy o sformułowaniach (*Formulierungsmuster*) będącej repertuarem syntagmów na poziomie zdania lub grup wyrazowych, które można uznać za skonwencjonalizowane (Heinemann/Viehweger, 1991, s. 166). Pisarz w kancelarii reprodukuje zatem nie tylko abstrakcyjny model mentalny, ale też jego językową realizację (Hünecke, 2013, s. 68). Podobnie opisuje Coulmas (1981, s. 13), na którego powołuje się Hünecke (2013) formuły rutynowe (*Routineformeln*) będące rezultatem standaryzowania dokonywanych czynności społecznych. W niniejszym artykule popieram tezę Hünecke, że sformalizowanie wzorca językowego może przejawiać się również na poziomie składni. W swojej analizie księgi miejskiej Drezna z roku 1500 stwierdza ten autor, że sformalizowany charakter tekstu (lub pewnych jego części) ma pierwszeństwo przed tendencją do budowy ramy zdaniowej (Hünecke 2013, s. 67). Wywody Hünecke można uznać za zbieżne z tezą Habermann (2010) mimo braku jej przywołania. Zob. również Smereka (2023).

<sup>55</sup> Na przykładzie dokumentów zauważa Ernst (2012, s. 257), że ich adresatami byli wszyscy, którzy je czytali lub którym one były odczytywane. Pierwotne świadectwo o czynności prawnej, które należało do świadków, było zastępowane dokumentem. Pismo nie było przy tym antypodą obrotu ustnego, lecz jego przedłużeniem („die Schrift wird damit nicht zum Antipoden der Mündlichkeit, sondern zu ihrer Verlängerung: Mündliche und schriftliche Sprache ergänzen einander.” Podobnie wypowiada się o zjawisku sformalizowanych zdań z brakiem klamry lub z niepełną klamrą w dokumentach z Cieszyna Chromik (2010). Taka dystrybucja elementów jest charakterystyczna dla języka mówionego, co Mikołajczyk (1998) tłumaczy – w odniesieniu jednakże do języka współczesnego – sekwencyjnym sposobem myślenia producenta wypowiedzi.

<sup>56</sup> Przed nami ławnikami stanął Hans Orban i scedował na Niclasa Gertemera swój dom i [swoje – J.S.] dobra dziedziczne (...). W przytoczonym fragmencie brakuje w pierwszym zdaniu częściowym czasownika posiłkowego. Może to świadczyć o powtarzalności sformalizowanego schematu zdaniowego. Jeszcze wyraźniej widać to w księdze radzieckiej prowadzonej pół wieku wcześniej, gdzie informacja o stawieniu się przed urzędem została skrócona tylko do podania danych osobowych bez orzeczenia i okolicznika miejsca, a po spójniku *und* ('i') następuję kolejne zdanie członowe z podaniem dokonanej czynności społecznej: „Hanns Schreiberdorff vnd hot vffgereicht hanns Weyner seyn haus vnd erbe (...)” (1451; APWr 625, s. 333). [Hann Schreiberdorff i scedował Hannsowi Weynerowi swój dom i dobra dziedziczne (...).] Pracownicy kancelarii dokonujący wpisu oraz wpis

s. 178); „Wir Scheppen Bekennen das am Sonnabend nestvorgangen vor die Ratmanne **komen ist** Margaretha frigktyinne mit Georg Luckaw tutore vnd **hat aufgereicht** hans frichten irem elichen manne die helffte allis ires gutte (...)”<sup>57</sup> (1501; APWr 629, s. 173).

Fakt ten miał znaczący wpływ na uzyskane wyniki analizy składniowej ksiąg radzieckich, tak różne od wyników badania składniowego tekstów w innych księgach miejskich spisywanych we Wrocławiu. Co prawda wpisy (również wpisy testamentowe) w tych innych księgach często tak samo zawierają sformalizowane formuły rozpoczynające tekst zapisu dokonanej czynności prawnej, teksty te są jednak w większości dłuższe i zawierają także mniej sztywno sformułowane zdania, przez co bezzasadne wydaje się uznanie ich za teksty w pełni (lub w całości) sformalizowane.

### ***Niepełna klamra zdaniowa – przy wyliczeniach oraz aktach deklaracyjnych i dyrektywnych***

Zdania o charakterze asertywnym opisują rzeczywistość. Właśnie wśród nich można spotkać w badanych księgach miejskich najwięcej przypadków wystąpienia pełnej klamry zdaniowej, o ile nie realizują one sformalizowanych schematów zdaniowych (występujących najczęściej – o czym już była mowa – na początku wpisu).

Liczba niesformalizowanych aktów asertywnych ma wpływ na wyniki analizy składniowej badanych tekstów i zależy od rodzaju badanego tekstu oraz jego długości. Najwięcej takich aktów można spotkać w testamentach i to zwłaszcza tych w formie prywatnego dokumentu z odpisem w księdze miejskiej, zawierających zarówno informacje co do testatora, jego życia, rodziny, jak i majątku<sup>58</sup>. Zdania te kontekstualizują najczęściej dokonane czynności prawne. W tym fragmencie wszystkie zdania (główne i podrzędne) mają pełną klamrę zdaniową:

Jtem **demnoch** ich samptt Jorgenn guttettern meinem brudernn vonn ettlich iarrenn bizs czur der selbigen zeit mitt herrn Jopstenn schillingk in ainner kaufmanns gesellschaft **gewessenn** (...) vnd doch Jopst schillingk seliger vber das an vnsernn wiessen vnd bewilligung, Ein sondernn waldshandell, mitt anthoni schmidenn von danczka **forgenomen** (...), Szo bekenne ich hiemitt ann aides statt vnnnd **will** es auch mitt dießsem meinem testamentt krefftllichenn **bestettiget habenn, Das** (...) Jopst schillingk selliger sich dorffur selbst **schuldener gemacht**

---

odczytujący doskonale rozumieli taki zapis. Opuszczenie czasownika posiłkowego było w dyskursie kancelaryjnym bardzo powszechne i było według Biszczanika (2019, s. 357) rezultatem dążenia do ekonomii językowej. Takie formy stanowiły najwidoczniej „czystą formalność” (*reine Formalität*) przy prowadzeniu ksiąg miejskich.

<sup>57</sup> My ławnicy oświadczamy, że w zeszłą sobotę przed rajcami stawiała się Margaretha Frigktyinne z Georgiem Lucawem, swoim opiekunem, i scedowała Hansowi Frict, swemu małżonkowi, połowę swych wszystkich dóbr.

<sup>58</sup> Jak zauważa Ziegler (2003, s. 18 i n.) testamenty, podobnie jak i inne teksty bliższe codzienności (*alltagsnah*) są o wiele bardziej osobiste i mają bardziej indywidualny charakter niż przykładowo protokoły z posiedzeń rady, czy też teksty prawne/prawnicze lub handlowe. Schulze (1996) zalicza testamenty nawet do tzw. ego-dokumentów, natomiast Kaleta-Wojtasik (2016) doszukuje się informacji prywatnych zawartych niejako „między wierszami”.



**vnd obligirtt**, (...) dieses alles **habe** ich auch zu bessern vnderrichtt, **damitt** ich nitt **werdochtt** auch meine erbenn derhalbenn **unangefochttenn blieben**, alhie in mein testamend **verzeichnen vnd bezeugenn wollenn**<sup>59</sup> (1554; AS XV, s. 417).

Niesformalizowane akty asertywne niemal nie występują wśród badanych tekstów korpusowych w krótkich wpisach we wrocławskich ksiąg radzieckich.

Zapis aktów deklaracyjnych, które w protokołujących wpisach do ksiąg miejskich najczęściej przybiera formę asertywów, Wiktorowicz (2011a, s. 140) określa mianem aktów pośrednio deklaracyjnych. Zachowują one bowiem swą moc wiążącą i na nie bezpośrednio mogli historycznie powoływać się zarówno zainteresowani obywatele, jak i sam urząd (Guenich, 2000, s. 19). Zdania zawierające takie akty i zdolne do tworzenia ramy zdaniowej najczęściej nie tworzą pełnej ramy. Prawidłowość tę zauważoną już przez Admoniego (1990, s. 157 i n.) dla różnego rodzaju spisów i wycień można tłumaczyć pragmatycznym zamiarem ekspozycji danych występujących poza klamrą<sup>60</sup>.

Przykładowo w badanych testamentach po prawej stronie klamry czasownikowej można oczekiwać przedmiotu donacji i/lub osoby/osób, na rzecz której/których donacja następuje, względnie która jest powoływana jako egzekutor testamentu. Może być też podany cel donacji<sup>61</sup>. Czasem dane niektóre z tych danych pojawiają się przed lewą częścią klamry:

„Jungfrau Katharina Bockynne Lichterin **hat** in irem Testament am Sonnabend des tages sant Georgii **bescheiden** zum bau der kirchen sand Elisabeth sechs Gulden”<sup>62</sup> (1490; Klose 29, s. 224);

<sup>59</sup> Po tym gdy ja, Jorgenn Guttetter, wraz z moim bratem od wielu lat aż do tegoż czasu byłem z panem Jopstenn Schillinkiem w jednej spółce handlowej (...) a śp. Jopst Schillingk ponadto bez naszej wiedzy i naszego zezwolenia prowadził osobny handel leśny z Anntonim Schmiedem z Gdańska, wyznaję tym samym z mocą przysięgi i chcę to również w tym moim testamencie w sposób wiążący potwierdzić, że (...) śp. Jopst Schillingk z tego powodu stał się sam dłużnikiem i zaciągnął długi (...) to wszystko chciałem spisać i zaświadczyć w moim testamencie dla lepszego rozpowszechnienia informacji, abym nie był podejrzewany i aby również moi spadkobiercy z tego powodu nie byli trapieni [zaskarżani – J.S.].

<sup>60</sup> W testamentach można wskazać wśród aktów asertywnych wyciszających przede wszystkim spisy długów: „Item meister hannus in der glas hottin ist mir scholdig ii margk” (1443; LT 772, s. 6). [Item mistrz Hannus z huty szkła jest mi winien dwie marki.] Mikołajczyk (1997, s. 69 i n.), a także niemieckie podręczniki do składni (np. Pittner/Berman, 2008, s. 89), zaliczyłyby podane w niniejszym tekście przykłady w odniesieniu do współczesnego języka niemieckiego do stylistycznie i kontekstowo naznaczonego stawiania poza ramą elementów, które mogłyby – i w stylistycznie neutralnej topografii zdaniowej powinny – wystąpić pomiędzy częściami ramy. Pomimo tego, iż w okresie późnego średniowiecza nie mówimy jeszcze o w regule gramatycznej budowania ramy zdaniowej a jedynie o kształtującej się takiej tendencji (zob. von Polenz, 1994, s. 268), wyjaśnienie to wydaje się mieć i w tym przypadku zastosowanie. Podobne stanowisko reprezentuje również w odniesieniu do wczesno-wysoko-niemieckiego korpusu badawczego z Murau Greul (2011: 86).

<sup>61</sup> Do aktów donacji zalicza się przy tym w literaturze przedmiotu również zdania zawierające orzeczenia o charakterze deontycznym (Żmigrodzka, 1996, s. 186).

<sup>62</sup> Panna Katharina Bockynne Lichterin przeznaczyła w swoim testamencie w sobotę w dniu św. Jerzego na budowę kościoła św. Elżbiety sześć guldenów.

„Item zw Sant Marcus dy kirche zw bawhen **hatt** her **bescheidt** 25 floren”<sup>63</sup>  
(1511; AS IX, s. 622);

„So **sol** der Valtyn der Eldste son von seynem halben hawse als oben **geben**  
**wnd awsrichten** dem kinde funffzig floren (...)”<sup>64</sup> (1512; AS IX, s. 693);

„Dornoch **hot** her **gekoren benumpt vnd gesetctz** he(e)rn Caspar beeR bittende  
das anczunemen durch gotis willen”<sup>65</sup> (1507; AS IX, s. 231).

Również zdania podrzędne ze formułowanym deklaratywnym (tutaj: donacją) nie budują zazwyczaj pełniej klamry:

„(Georg Cluge von Glotz hat in seinem Testam. begert) **das** man alle seine  
Bücher **geben soll** armen Schülern”<sup>66</sup> (1483; Klose 38, s. 9)

W badanych testamentach – zarówno krakowskich, jak i wrocławskich – zdecydowana większość zdań formułujących donacje i zdolnych do utworzenia klamry, nie tworzy pełnej klamry (ok. 98%). Zdania z pełną klamrą należą do wyjątków:

„Vor alle vorsessine zinsen **sal** er dem Teschner vier margk **geben**”<sup>67</sup> (1491,  
Klose 29, s. 225);

„Sunder dy egenante Fraw Anna **soll** zcu voraws ire morgen gobe 200 floren  
**haben vnd nemen**”<sup>68</sup> (1512; AS IX, s. 692).

Ponadto w zdania formujących akty dyrektywne często także nie ma pełnej klamry zdaniowej: „Wnd **sol** dy Jungen kinder **awshalden** mit notturfft bis zcw iren mundigen iarn”<sup>69</sup> (1512; AS IX, s. 730).

---

<sup>63</sup> Item do [kościół – J.S.] św. Marka na budowę [lub rozbudowę/remont – J.S.] kościoła przeznaczył dwadzieścia pięć florenów.

<sup>64</sup> Tak więc najstarszy syn Valentyń ma ze swojej połówki domu, jak powyżej [zapisano – J.S.] dać i wypłacić dziecku piętnaście florenów.

<sup>65</sup> Następnie wybrał, wyznaczył i powołał pana Caspara Beera, prosząc, żeby to przyjął w imię Boga.

<sup>66</sup> (Georg Kluge z Kłodzka poprosił w swym testamencie), aby wszystkie jego książki zostały rozdane biednym uczniom.

<sup>67</sup> Ze wszystkim posiadanych odsetek ma dać Teschnerowi cztery marki.

<sup>68</sup> Lecz wspomniana pani Anna ma w pierw mieć i wziąć 200 florenów [na rzecz – J.S.] swego daru porannego.

<sup>69</sup> I ma utrzymywać młode [małe – J.S.] dzieci [dostarczając im najpotrzebniejszych rzeczy – J.S.] aż do ich dorosłości. Warto również uświadomić sobie, że stawianie więcej niż jednego elementu po prawej części klamry, dziś raczej niespotykane, nie było niczym szczególnym w okresie wczesno-wysoko-niemieckim (Hünecke, 2011, s. 106). Po prawej stronie klamry mogły stać również wszelkiego rodzaju dopełnienia (zob. Schildt, 1981, s. 251 i n.). Na podstawie analizy można stwierdzić, że frazy przyimkowe wykazywały, podobnie jak współcześnie, szczególną tendencję do zajmowania takiej pozycji (Helbig/Buscha, 2001, s. 387).

## **Podsumowanie. Postulat zróżnicowanej analizy ksiąg miejskich**

Z powodów wspomnianych w niniejszym artykule księgi miejskie są niekwestionowanym źródłem wiedzy o języku wczesno-wysoko-niemieckim. Ich badania składniowe powinny jednak uwzględniać czynniki, które od lat wymieniane są jako istotne dla badań tekstów historycznych. O ile kwestie diachronii i diatopii wydają się oczywiste, natomiast zróżnicowanie diastratyczne tyczyć się może zasadniczo tylko różnic między większymi i mniejszymi ośrodkami miejskimi<sup>70</sup>, o tyle brakuje do tej pory w istniejących badaniach dostatecznego uwzględnienia zróżnicowania tekstowego ksiąg miejskich pod względem reprezentowanych w nich rodzajów tekstów. Jak starano się pokazać w niniejszym artykule, zróżnicowanie to istotnie wpływa na uzyskiwane wyniki badań. Ważne ponadto jest oddzielne podejście do sformalizowanych fragmentów, będących najczęściej sztywnymi formułami zawartymi na początku wpisu. Warto również zwrócić uwagę na uwarunkowania stylistyczne i kontekstowe aktów asertywnych zawierających spisy i wyliczenia, jak i większości aktów deklaracyjnych i dyrektywnych. Na podstawie przeprowadzonych analiz postuluje się zatem w niniejszym artykule bardziej zróżnicowane podejście do badań składniowych późnośredniowiecznych ksiąg miejskich.

## **Źródła**

- Archiwum Państwowe w Krakowie: Akta miasta Krakowa Sygn. 29/33/0/1.1.1/1-15,<sup>71</sup> 29/33/0/1.4.9/772 (Acta Scabinalia AS I–AS XV; Liber Testamentorum LT 772)  
Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Akta miasta Wrocławia, Sygn. 82/28/0/7/625, 82/28/0/7/629 (APWr 625, APWr629)  
Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Zbiory Klozego, Sygn. Kloze 29, Kloze 38  
Archiwum Państwowe we Wrocławiu: Paśławska, J. (b. r.): Inwentarz Zbiorów Klozego

## **Bibliografia**

- Barcikowska, H., Grabarek J. (2002). Zur Geschichte der Germanistik an der WSP in Bydgoszcz. *Konfiguracje*, 6, s. 177–183.  
Biszczyński, M. (2018). *Sprachwandel im Bereich der verbalen Morphosyntax: Eine korpusgestützte Untersuchung am Handschriftenmaterial der Schweidnitzer Kanzlei im 13.–16. Jahrhundert*. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.  
Chromik, G. (2010). Zur Frage der Nebensätze mit besetztem Nachfeld in den Urkunden aus der Teschener Kanzlei. W: Bock, B. (red.). *Aspekte der Sprachwissenschaft. Linguistik-Ta-*

<sup>70</sup> Można przyjąć, że różne kancelarie posiadały różny potencjał piśmienniczy, w tym również zależny od stopnia wykształcenia pisarzy, na co zwraca uwagę Ziegler (2003, s. 85, z odwołaniem do Möhn, 1973; zob. też Wyrozumska, 1995, s. 26).

<sup>71</sup> Podano sygnatury według jednostek na portalu [www.szukajwarchiwach.gov.pl](http://www.szukajwarchiwach.gov.pl) (5.04.2023).

- ge in Jena. 18. Jahrestagung der Gesellschaft für Sprache und Sprachen e.V.* (s. 49–58). Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Coulmas, F. (1981). *Routine im Gespräch. Zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik*. Wiesbaden: Athenaion.
- Ebert, R.P., Reichmann, O., Wegera, K.-P. (red.). (1993). *Frühneuhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Ebert, R.P. (1980). Social and stylistic variation in Early New High German word order: the sentence frame („Satzrahmen“). *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 102, 357–398.
- Ebert, R.P. (1998). *Verbstellungswandel bei Jugendlichen, Frauen und Männern im 16. Jahrhundert*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Ernst, P. (2002). *Pragmalinguistik. Grundlagen, Anwendungen, Probleme*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Ernst, P. (2012). Pragmatik. W: Greule, A., Meier, J., Ziegler, A. (red.). *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch* (s. 251–262). Berlin–Boston: Walter de Gruyter.
- Fleischer, J. (2011). *Historische Syntax des Deutschen. Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
- Guenich, D. (2000). Was sind eigentlich Stadtbücher? Versuch einer Definition. W: Debus, F. von (red.). *Stadtbücher als namenkundliche Quelle. Vorträge des Kolloquiums vom 18–20. September 1998* (s. 17–29). Mainz, Stuttgart: Franz Steiner.
- Gülich, E. (1997). Routineformeln und Formulierungsroutinen. Ein Beitrag zur Beschreibung formelhafter Texte. W: Wimmer, R., Berens F.-J. (red.). *Wortbildung und Phraseologie* (s. 131–175.) Tübingen: Narr.
- Greul, C. (2011). Der Schreibusus in steirischen Kanzleien an der Schwelle zum Neuhochdeutschen. W: Braun, C. (red.). *Kanzleisprachen auf dem Weg zum Neuhochdeutschen* (s. 81–95). Wien: Praesens.
- Habermann, M. (2010). Pragmatisch indizierte Syntax des Mittelhochdeutschen. W: Ziegler, A. (red.). *Historische Textgrammatik und Historische Syntax des Deutschen. Traditionen, Innovationen, Perspektiven*. T. I. (s. 451–469). Berlin: Walter de Gruyter.
- Hartweg, F., Wegera, K.-P. (2005). *Frühneuhochdeutsch. Eine Einführung in die deutsche Sprache des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. 2. neu bearbeitete Auflage*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Härd, J. E. (1981). *Studien zur Struktur mehrgliederiger deutscher Nebensatzprädikate. Synchronie und Diachronie*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Heinemann, M., Heinemann, W. (2002). *Grundlagen der Textlinguistik. Interaktion – Text – Diskurs*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Heinemann, W., Viehweger, D. (1991). *Textlinguistik. Eine Einführung*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Helbig G., Buscha, J. (2001). *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Deutschländerunterricht*. Berlin et al.: Langenscheidt.
- Honemann, V., Ruh K., Schnell B., Wegstein W. (1979). *Poesie und Gebrauchsliteratur im deutschen Mittelalter. Würzburger Colloquium 1978*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Hünecke, R. (b. r.). *Bibliographie des Internationalen Arbeitskreises Historische Stadtsprachenforschung*. Pobrane z: [http://www.stadtsprachen.germanistik.uni-wuerzburg.de/assets/uploads/biblio\\_syst.pdf](http://www.stadtsprachen.germanistik.uni-wuerzburg.de/assets/uploads/biblio_syst.pdf) (data dostępu: 15.03.2023).
- Hünecke, R. (2013). Geschäftsbücher um 1500. Syntax zwischen Normtrend und Formelhaftigkeit. W: Kolbeck, C., Knapp, R., Rössler, P. (red.). *Stadtsprache(n) – Variation und Wandel*.

- Beiträge der 30. Tagung des Internationalen Arbeitskreises Historische Stadtsprachenforschung. Regensburg, 3.–5. Oktober 2012* (s. 57–70). Heidelberg; Winter.
- Hünecke, R. (2011). Modernität kanzeleisprachlicher Syntax, dargestellt am Beispiel des Stadtbuches von Dresden aus dem 16. Jahrhundert. W: Braun, C. (red.). *Kanzeleisprachen auf dem Weg zum Neuhochdeutschen* (s. 97–112). Wien: Praesens.
- Jakob, K. (1991). *Maschine, Mentales Modell, Metapher*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Kaleta-Wojtasik, S. (2016). Formelles und Persönliches in deutschsprachigen Testamenten der Krakauer Bürger aus dem 15.-16. Jahrhundert. W: Hünecke, R., Aehnelt, S. (red.). *Kanzelei und Sprachkultur. Beiträge der 8. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzeleisprachenforschung, Dresden 3. bis 5. September 2015 (Beiträge zur Kanzeleisprachenforschung, Band 9)* (s. 49–62). Wien: Praesens.
- Macha, J. (2003). Unvollendetes zu „afiniten Konstruktionen“. Diachronische Skizzen zu einer Erscheinung der Kanzeleisyntax. *Niederdeutsches Wort*, 43, 25–36.
- Mass, U. (1985). Lesen – Schreiben – Schrift. Die Demotisierung eines professionellen Arkanums im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 15, 55–81.
- Mattheier, K.J. (1998). Gibt es eine regionale Geschichte der Rheinlande? W: Besch, W., Solms, H.J. (red.). *Regionale Sprachgesichte. Zeitschrift für deutsche Philologie*. 117. Sonderheft (s. 144–151). Berlin: Erich Schmidt.
- Meier, J. (2004). *Städtische Kommunikation in der Frühen Neuzeit. Historische Soziopragmatik und Historische Textlinguistik*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Meier, J. (2009). Zur räumlichen und zeitlichen Abgrenzung einer Erforschung der deutschen Kanzeleisprachen. W: Mosehövel A., Spáčilová, L. (red.). *Kanzeleisprache – ein mehrdimensionales Phänomen. Tagungsband für Prof. PhDr. Zdeněk Masařík zum 80. Geburtstag* (s. 199–211). Wien: Praesens.
- Meier, J., Ziegler, A. (2001). Stadtbücher als Textallianzen. Eine textlinguistische Untersuchung zu einem wenig beachteten Forschungsgegenstand. W: Schwarz, A., Luscher, L. A. (red.). *Textallianzen am Schnittpunkt der germanistischen Disziplinen* (s. 217–241). Bern et al.: Peter Lang.
- Mikołajczyk, B. (1998). Zur Nachfeldbesetzung im Deutschen. *Glottodidactica*, XXV/1997, 63–72.
- Möhn, D. (1973). Deutsche Stadt und niederdeutsche Sprache. *Niederdeutsches Jahrbuch*, 96, 111–126.
- Pittner, K., Berman, J. (2008). *Deutsche Syntax. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Polenz, P. von (1994). *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*. Band II: 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Polenz, P. von (1978). *Geschichte der deutschen Sprache. Erweiterte Neubearbeitung der frühen Darstellung von H. Sperber*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Schildt, J. (1981). Zur Ausbildung des Satzrahmens. W: Kettmann, G., Schildt, J. (red.). *Zur Ausbildung der Norm der deutschen Literatursprache auf der syntaktischen Ebene (1470–1730)* (s. 235–284). Berlin: Akademie Verlag.
- Schmid, H.U. (2012). Syntax. W: Greule, A., Meier, J., Ziegler, A. (red.). *Kanzeleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch* (s. 231–249). Berlin–Boston: Walter de Gruyter.
- Schmid, H.U., Böhme, Y. (2013). „Aus Gnaden mit dem Schwert gericht...“ Zum Sprachgebrauch eines Nürnberger Henkers um 1600. W: Kolbeck, Ch., Krapp, R., Rössler, P. (red.). *Stadtsprache(n) – Variation und Wandel* (s. 27–40). Heidelberg: Winter.

- Schulz, M. (2023). Stadtsprachgeschichte und historische Stadtsprachenforschung. *Muttersprache*, 1–2/, 12–31.
- Schulze, W. (1996). *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Schmidt-Wiegend, R. (1989). Prolegomena zu einer Texttypologie des Mittelniederdeutschen. W: Tauber, W. (red.). *Aspekte der Germanistik. Festschrift für Hans-Friedrich Rosenfeld zum 90. Geburtstag* (s. 261–283). Göttingen: Kümmerle.
- Schwitalla, J. (2002). Komplexe Kanzleisyntax als sozialer Stil. Aufstieg und Fall eines sprachlichen Imponierhabitus. W: Keim, I., Schütte, W. (red.). *Soziale Welten und kommunikative Stile. Festschrift für Werner Kallmeyer zum 60. Geburtstag. Studien zur deutschen Sprache* 22 (s. 376–398). Tübingen: Narr.
- Smereka, J. (2021a). *Textlinguistische Untersuchungen zu deutschen Testamenten von Krakauer Bürgern in der Zeit vom Ende des 14. Jahrhunderts bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Göttingen: V&R unipress.
- Smereka, J. (2021b): Zur Syntax der deutschen Geschäftssprache im mittelalterlichen Krakau. Stadtbucheintrag und cedula papirea. W: Jelitto-Piechulik, G., Jokieli, M., Księżyk, F. (red.). *Germanistische Werkstatt*. Vol. 11 (s. 211–227). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Smereka, J. (2023): Kanzleisprachliche Syntax in mittelalterlichen Breslauer Ratsbüchern. W: Jelitto-Piechulik, G., Jokieli, M., Księżyk, F. (red.). *Germanistische Werkstatt*. Vol. 12 (s. 135–148). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Smereka, J. (2024a): Deutsche Kanzleisprache im mittelalterlichen Krakau – eine syntaktisch rückständige Inselfsprache? Ein konfrontativer Vergleich mit Breslau und der Forschungsliteratur. W: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 84 (2024) [W przygotowaniu do druku]*.
- Smereka, J. (2024b): *Textanfänge in den testamentarischen Eintragungen in Krakauer und Breslauer Stadtbüchern [Referat wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji Internationaler Kongress zur Geschichte von Textsorten „Textmuster vom 8. bis zum 18. Jahrhundert“, która odbyła się w Bonn w dniach 15-17.06.2023. W przygotowaniu]*.
- Solling, D. (2015). Die Stellung des attributiven Genitivs im lübischen Stadtrecht und in den Rühener Statutarrechten. W: Karin, A., Ulivi, S., Wich-Reif, C. (red.). *Regiolekt, Funktiolekt, Idiolekt: Die Stadt und ihre Sprachen* (s. 133–153). Göttingen: V&R unipress.
- Wiesinger, P. (1980). Deutsche Sprachinseln in Mitteleuropa. *Lexikon der Germanistischen Linguistik* (s. 491–500). Tübingen: Max Niemeyer.
- Wiktorowicz, J. (2011a). Die Textsorten und Textallianzen in der deutschen Kanzleisprache in Krakau. W: Wiktorowicz, J. (red.). *Die Krakauer Kanzleisprache. Forschungsperspektiven und Analysemethoden* (s. 139–154). Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wiktorowicz, J. (2011b). Zur Syntax der deutschen Kanzleisprache in Krakau. W: Wiktorowicz, J. (red.). *Die Krakauer Kanzleisprache. Forschungsperspektiven und Analysemethoden* (s. 93–102). Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wiktorowicz, J. (2011c). Zur Textsortenklassifikation in der deutschen Kanzleisprache in Krakau. W: Wiktorowicz, J. (red.). *Die Krakauer Kanzleisprache. Forschungsperspektiven und Analysemethoden* (s. 127–137). Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wyrozumska, B. (1995). *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ziegler, A. (2003). *Städtische Kommunikationspraxis im Spätmittelalter. Historische Sozio-grammatik und Historische Textlinguistik*. Berlin: Weidler.

- Ziegler, A. (2009). Die Syntax der Kanzleisprache. W: Mosehövel A., Spáčilová, L. (red.). *Kanzleisprache – ein mehrdimensionales Phänomen. Tagungsband für Prof. PhDr. Zdeněk Masařík zum 80. Geburtstag* (s. 271–282). Wien: Praesens.
- Żmigrodzka, B. (1996). Testament – próba rekonstrukcji wzorca gatunkowego. *Stylistyka*, V, 183–197.











ISBN 978-83-68006-32-2

DOI 10.48226/978-83-68006-32-2